

ARQUEOLOGIA URBANA A GIRONA

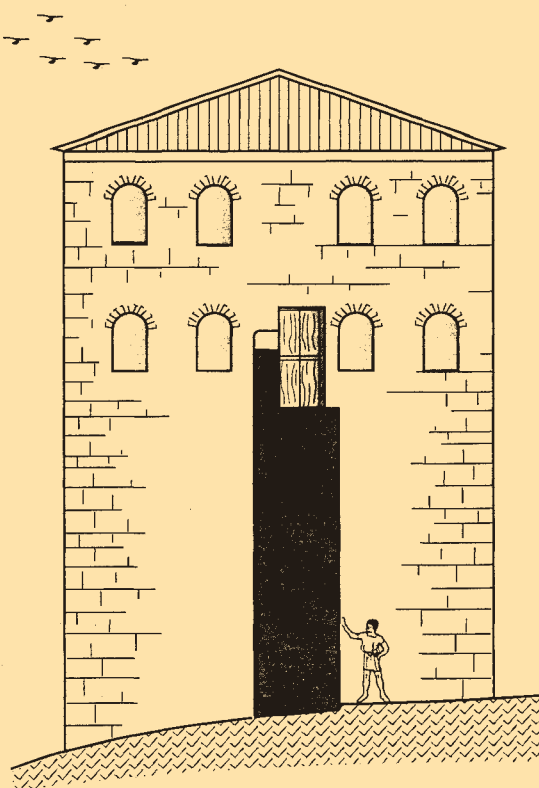
L'EXCAVACIÓ *CUINA* DE CASA PASTORS

Josep M. Nolla i Josep Casas

LABORATORI D'ARQUEOLOGIA I PREHISTÒRIA.

INSTITUT DE RECERCA HISTÒRICA.

UNIVERSITAT DE GIRONA

ESTUDIS ARQUEOLÒGICS, 8

ARQUEOLOGIA URBANA A GIRONA
L'EXCAVACIÓ *CUINA* DE CASA PASTORS

ARQUEOLOGIA URBANA A GIRONA
L'EXCAVACIÓ *CUINA* DE CASA PASTORS

Josep M. Nolla i Josep Casas

Universitat de Girona

Institut de Recerca Històrica

Laboratori d'Arqueologia

i Prehistòria

ESTUDIS ARQUEOLÒGICS, 8

Estudis Arqueològics, 8

© Del textos: Josep M. Nolla i Josep Casas

© D'aquesta edició: Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria. Institut de Recerca Històrica.
Universitat de Girona

Consell de redacció:

Josep Burch, Josep Casas, Aurora Martín, J. M. Nolla, Lluís Palahí, Jordi Sagrera, Marc Sureda,
Narcís Soler, Joaquim Soler, David Vivó i Jordi Vivo

Edició, vendes i intercanvis

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria
Universitat de Girona
Plaça Ferrater Mora, 1
17071 Girona
Tel. 972 41 81 59

Aquest llibre s'ha pogut realitzar gràcies al projecte ministerial **Del oppidum a la ciuitas.**
Anàlisis de un proceso histórico en el territorium de Gerunda (HUM2007-62486/HIST)

Impressió:

Palahí Arts Gràfiques

Fotocomposició:

Laura Ensesa Moliner

ISBN: 978-84-8458-291-5

Dipòsit legal: GI-474-2009

ÍNDIX

PRESENTACIÓ	9
EL LLOC	11
EL NIVELLS SUPERIORS	17
L'estudi del material	17
CONSIDERACIONS GENERALS	17
CERÀMICA AFRICANA FINA	17
<i>Ceràmica africana A</i>	17
<i>Ceràmica africana A/D</i>	21
<i>Ceràmica africana C</i>	21
CERÀMICA AFRICANA DE CUINA	24
<i>Plats/tapadora</i>	24
<i>Cassoles de vora d'ametlla i pàtina cendrosa exterior</i>	24
<i>Cassoles envernissades interiorment</i>	24
CERÀMICA CORÍNTIA ALTIMPERIAL	28
TERRA SIGILLATA CLARA B	29
TERRA SIGILLATA LUCENTE	29
TERRA SIGILLATA SUD-GÀL·LICA	29
TERRA SIGILLATA ITÀLICA	34
CERÀMICA DE PARETS FINES	36
LLÀNTIES	37
CERÀMICA EMPORITANA TARDANA	39
CERÀMICA DE PASTA MICÀCIA I VERNÍS ROIG CORALL	40
CERÀMICA COMUNA OXIDADA	41
<i>Plats</i>	41
<i>Escudelles carenades (tipus "Llafranc")</i>	41
<i>Got de llavi recte</i>	41
<i>Got de llavi marcat sense coll</i>	41
<i>Ampolles</i>	41
<i>Gerres</i>	41
<i>Urna de mida petita</i>	44
<i>Olles (o urnes)</i>	44
<i>Gibrelles</i>	44
CERÀMICA REDUÏDA I OXIDADA DE CUINA	45
<i>Plats</i>	45
<i>Plat-tapadora</i>	45
<i>Cassoles</i>	46
<i>Urnas o olles</i>	46

<i>Tupins</i>	46
<i>Gibrelles</i>	46
CERÀMICA COMUNA IMPORTADA	46
ÀMFORES	47
TEGULAE	50
PECES DE TERRISSA RELACIONADES AMB ELS TELERS	52
VIDRE	52
OBJECTES D'OS TREBALLAT	52
PECES METÀL·LIQUES	53
MONEDES	54
MARBRE	56
CARACTERÍSTIQUES I CRONOLOGIA DEL DIPÒSIT	56
ELS NIVELLS INFERIORS	59
L'estudi del material	59
CONSIDERACIONS GENERALS	59
CERÀMICA DE VERNÍS NEGRE	60
CERÀMICA DE PARETS FINES	63
CERÀMIQUES LOCALS FINES	65
<i>Ceràmiques emporitanes</i>	67
<i>Ceràmiques d'engalba blanca</i>	75
<i>Ceràmica ibèrica pintada</i>	76
LUCERNES	80
ÀMFORES	81
CERÀMICA GROLLERA DE CUINA	81
MONEDES	83
Característiques i cronologia del dipòsit	84
PROBLEMES DE TOPOGRAFIA URBANA EN RELACIÓ A L'EXCAVACIÓ DE CASA PASTORS	85
CONCLUSIONS	87
BIBLIOGRAFIA	91

AGRAÏMENTS

Hem de donar les gràcies a M. Aurora Martín, directora del Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona, per haver-nos permès l'accés al material de Casa Pastors, a tota la documentació que van generar els treballs (diari, d'excavacions, fotografies, fitxes de material...) i per haver-nos encoratjat a tirar endavant el seu estudi. També a M. Ferré, tècnica de la mateixa institució que en el seu moment va dirigir l'excavació i va ser responsable de la recollida de dades i de la re-

dacció del diari oficial, per haver-nos ajudat a entendre'n el procés i per poder avançar amb seguretat en el seu estudi. També al director del Museu d'Història de la Ciutat de Girona i als tècnics que hi treballen, per haver-nos facilitat l'estudi de material procedent de Casa Pastors que es conserva en l'exposició pública d'aquella institució. I a l'amic F. X. Nieto que *in illo tempore* ens va ajudar en l'estudi de les ceràmiques envernissades procedents del Nord d'Àfrica.

PRESENTACIÓ

Si calgués considerar quina ha estat la intervenció arqueològica més important pels seus resultats que mai s'ha realitzat a la ciutat de Girona no podríem dubtar ni un moment. En efecte, tothom estaria d'acord en donar aquest suposat honor a les excavacions efectuades entre 1971 i 1973 a Casa Pastors durant les importants obres de modernització i adequació del Palau de Justícia (fig. 1). I si haguéssim de ser més precisos, valoraríem el paper extraordinari del sondeig anomenat *Cuina* que ha estat el desllorigador que ha fet possible poder començar a entendre la història més remota d'aquesta ciutat. No hi valen vacil·lacions de cap mena; hi ha un abans i un després d'aquella intervenció potser, certament, no tant lligada a l'excavació sinó a la seva interpretació.

El resultat d'aquells treballs d'autèntica arqueologia urbana van ser objecte d'una tesi doctoral (Nolla, 1977) i de múltiples articles i notícies que van fer possible posar bases fermes i científiques en la història de *Gerunda*, tot fixant amb precisió la data de fundació i, a partir d'aquí, les circumstàncies del fet més important en la vida de tot agrupament humà que altres recerques i altres estudis han pogut anar polint, perfeccionant i entenent i, simultàniament, poder

datar les muralles baiximperials, d'època tetràrquica, d'una manera contundent convertint-les, de cop i volta, en un referent al qual cal adduir en estudiar la poliorcètica tardana de l'occident de l'imperi (entre els més significatius, Nolla i Nieto, 1979, 263-283; Nolla, 1979-1980, 107-118; Nolla, 1987; Nolla, 1988, 69-108; Nolla, 1999, 181-214).

Més enllà d'aquell sondeig, aquells treballs van proporcionar altres informacions interpretades molt recentment que ajuden a conèixer l'evolució d'aquell importantíssim sector de la ciutat, l'àrea foral i els canvis que l'afectaren i, també, les modificacions carolíngies de Sobreportes que ens fan entendre amb claredat la contundència i el pes, inabastable, de l'obra de Carlemany, autèntic refundador de Girona (Nolla *et al.*, 2008, 23-31 i 158-205).

Des d'aquell moment, tot ha estat més fàcil, més senzill de fer encaixar. Noves excavacions i nous estudis han permès avançar amb seguretat. El que sabem, ara, sobre la ciutat és infinitament superior al que se sabia poc després de posar en solfa els resultats de l'excavació del casal dels Pastors però ha de quedar clar que, sense aquella intervenció, tot hauria estat molt més difícil.

EL LLOC

L'Audiència de Girona es localitza actualment a la noble Casa Pastors, un gran palau que ocupa tot el costat nord-occidental de la plaça de la Catedral (fig. 1), immediatament a l'oest de Sobreportes, l'accés septentrional al barri antic de la ciutat, espai anomenat, des del segle XV, la Força Vella (fig. 1 i fig. 2).

Aquest edifici noble va ser, antigament, seu de l'antic col·legi d'escolars novicis instituït

per Ramon de Querol, metge, que el va fundar el 1393. A les darreries del segle XVI, el bisbe Arévalo de Zuazo, després d'obres de reforma importants i intenses, va instal·lar-hi el seminari conciliar. Quan va ser traslladat a Sant Martí Sacosta, on va romandre-hi fins fa pocs anys, el casal va passar a mans de la noble família Pastors. Durant els setges napoleònics va servir de residència del general Álvarez de Castro.

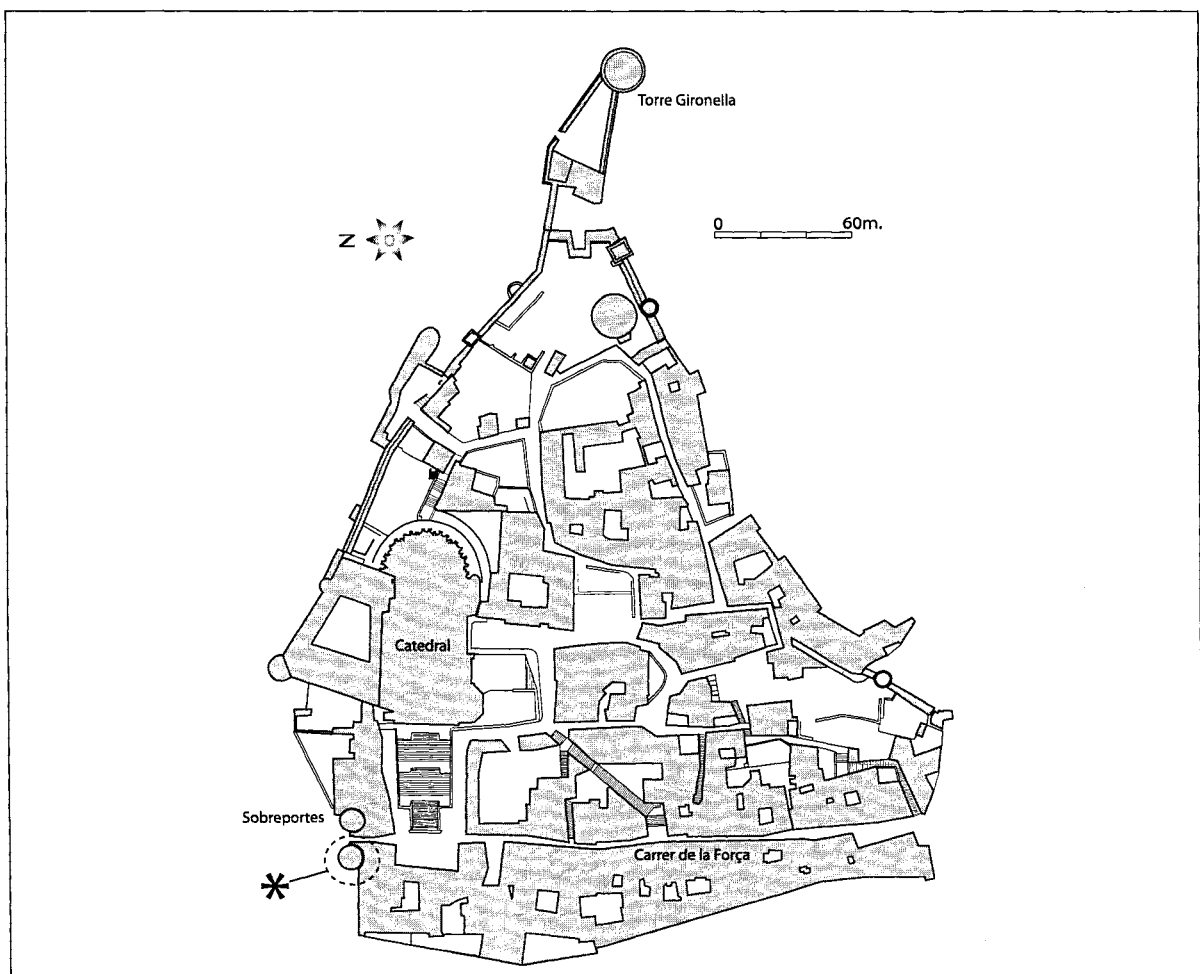

Figura 1. Girona. Força Vella. Situació de Casa Pastors i de l'excavació Cuina

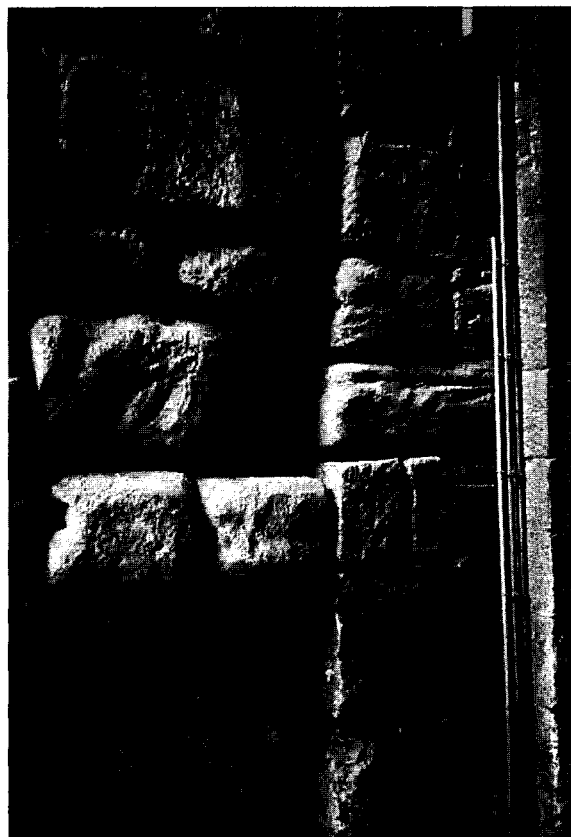
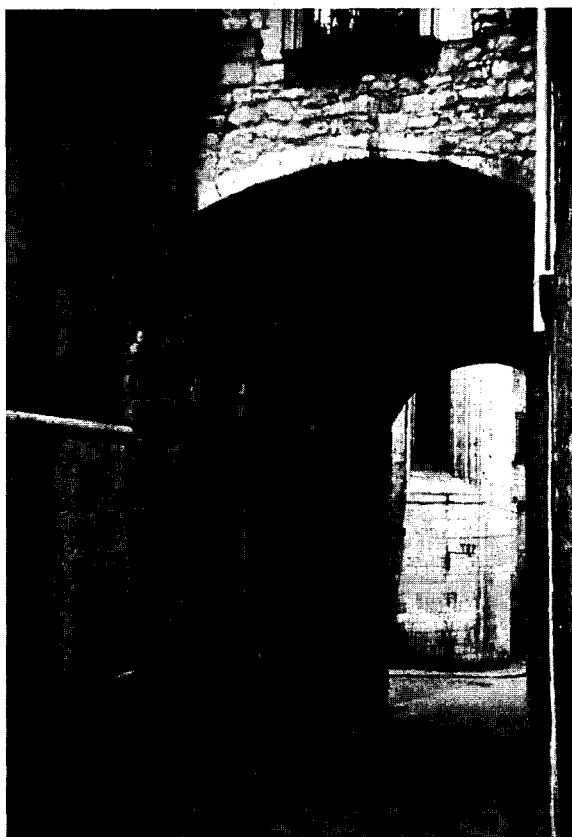

Figura 2. Portal de Sobreportes des de l'interior de la ciutat

Més endavant, l'edifici va ser adquirit pel municipi que el va cedir perquè fos utilitzat com a Audiència (Rahola, 1929, 186).

Amb el pas dels anys el casal que s'havia adaptat, poc o molt, a la nova funció era necessitat d'una urgent reforma i una adaptació als nous temps. Així doncs, obres importants el van afectar a partir de 1970. Els treballs que van acabar tocant pràcticament tot el conjunt, eren d'enorme entitat i afectaven un sector de la ciutat antiga i, en bona part, les seves muralles declarades monument nacional amb la màxima protecció. Aquestes circumstàncies explicarien l'interès de les autoritats culturals a través del delegat de Belles Arts, M. Oliva i Prat, que era, també, director del Museu Provincial d'Arqueologia i director del Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació. Les gestions realitzades van permetre efectuar sondeigs, excavacions i una tasca exhaustiva de recollida d'informació amb uns resultats excel·lents. Convé recordar, tanmateix, que tot i ser una gran intervenció, les coses es van fer amb escassa metodologia i, en moltes ocasions, explo-

rant l'edifici darrere o al costat dels paletes i de les màquines. Des d'aquest punt de vista, només cal preguntar-se quins haurien estat els resultats d'aquella intervenció si s'hagués pogut fer amb metodologies més acurades.

Els treballs arqueològics van afectar el gran pati del palau amb descobertes interessantíssimes que, tanmateix, només s'han pogut interpretar de manera correcta recentment (Nolla *et al.*, 2008, 183-205). Es van explorar, també, uns pous que anaven a cercar la capa freàtica a molta fondària i diversos espais al seu entorn (Nolla *et al.*, 2008, 23-31).

Ara bé, la intervenció més valuosa, la que estudiarem monogràficament en aquesta treball, és l'anomenada *excavació de la cuina* que es va realitzar a l'interior del casal, justament a migdia de Sobreportes i, segons semblava, a sobre o al costat mateix de les antigues muralles (fig. 1, 3 i 4).

En efecte, Casa Pastors era obrada sobre i contra les muralles de la Força Vella, en un sector on encara és ben visible part del murs de grans blocs poligonals que definien el recinte més antic que ara

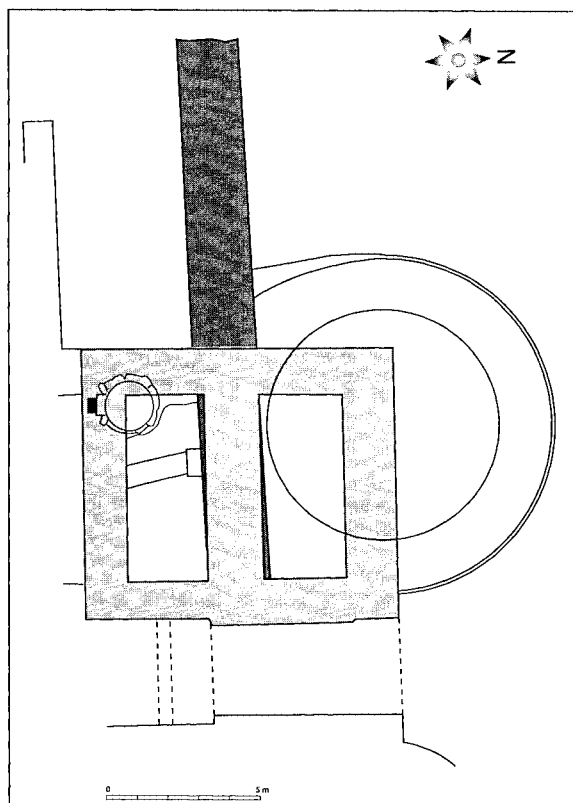

Figura 3. Planta del sector occidental de Sobreportes, amb indicació de les torres romanes bessones i la muralla

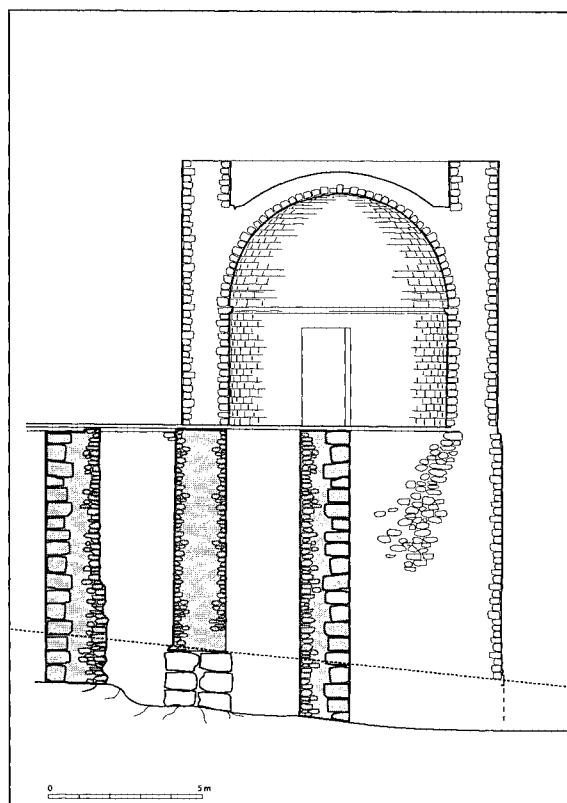

Figura 4. Secció del sector de ponent de Sobreportes amb indicació de les torres bessones tetràriques, la muralla i la torre cilíndrica baixmedieval

sabem que cal datar en la tercera dècada del segle I aC, justament en el pany que donava a la plaça de Sant Feliu. Quedava clar que el palau i els edificis que el van precedir s'havien bastit directament damunt del castell de Sobreportes (fig. 3 i 4).

Va ser possible explorar i documentar l'interior de la gran torre cilíndrica occidental de Sobreportes (núm. 16), dins de la qual es trobava, ben conservada, l'obra romana molt modificada, ara ho sabem, cap al 800 (Nolla *et al.*, 2008, 23-31 i 183-205, fig. 167). Una mica més enllà, es localitzava una antiga cuina amb un sòl de toves intacte. Va semblar interessant llevar-lo i observar que hi havia a sota i, si era factible, efectuar un sondeig en extensió fins on fos possible. Era un espai marginal que no afectava el *tempus* de l'obra i on es podia treballar durant molts mesos, si calia, sense destorbar. Era l'indret ideal i, tal com veurem, on es van efectuar les troballes més significatives que van permetre datar la muralla baiximperial, tetràrquica, i la més antiga, del primer recinte fortificat que de retruc ens donava la de la fundació de *Gerunda* (fig. 3).

L'espai d'aquella cuina era d'uns 6 m d'est a oest i uns 2'40 m de nord a sud, amb una superfície neta d'uns 14'4 m².

Un cop enretirades les toves es va localitzar un nivell de preparació i adequació del vell sòl, de terres molt soltes i sorra que anivellava un paviment anterior d'*opus signinum* que presentava, aquí i allí, esqueres d'ase i indicis puntuals de línies de fractura però intacte i que segellava tot el que hi havia per sota. El *signinum* era un xic irregular fet de trencadís de ceràmica, pedretes i morter de calç. Tenia un gruix d'uns 0'20 m amb un *rudus* de còdols i rierencs. En continuar l'exploració cap ensota va quedar clar que en haver-se obrat aquest paviment sobre un farcit de terra i en cedir amb el pas del temps, va acabar ocasionant les línies de fractura i els enfonsaments ben visibles aquí i allí. L'enorme solidesa d'aquella mena de sòls havia respost novament en no trencar-se del tot i protegint el farciment inferior (fig. 5). Ara sabem que aquest era el paviment del nivell inferior de la torre, el que corresponia a la primera plataforma de combat i que coincidia amb el pas de ronda de la muralla (fig. 59).

Es tractava sense cap mena de dubte del que semblava una troballa excepcional, amb un espai relativament gran (14'40 m²), completament segellat i que, pel lloc que ocupava, es posava en directa relació amb les muralles antigues de la ciutat. Tal com es va veure i tornarem a explicar, es tractava, en realitat, de l'interior de la torre interna del sector occidental del portal de Sobreportes, definida per quatre murs d'*opus caementicium* d'una gran duresa que es va obrar, aprofitant-la, damunt de la vella muralla fundacional (fig. 3 i 5).

Per sota el sòl de *signinum* es van localitzar un seguit de nivells sobreposats de terra d'abocador amb una quantitat important de fragments de

terrisa, ferro, bronze, vidre i restes òssies que cal interpretar com a procedent de dipòsits de deixalles existents fora murs i que es van fer servir per a omplir uns espais determinats, en aquest cas, l'ànima interior de la torre (nivells superiors) o per aplanar la gran plaça foral quan es va fundar la ciutat (nivells inferiors) (*infra*) (fig. 3, 4, 5 i 6).

L'excavació va ser nominalment dirigida per M. Oliva i Prat, cap del Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació de Girona. Ara bé, els treballs directes sobre el jaciment van ser responsabilitat de M. Ferré funcionària d'aquella institució. Formada en les tasques arqueològiques al Puig de Sant Andreu i amb una llarguissi-

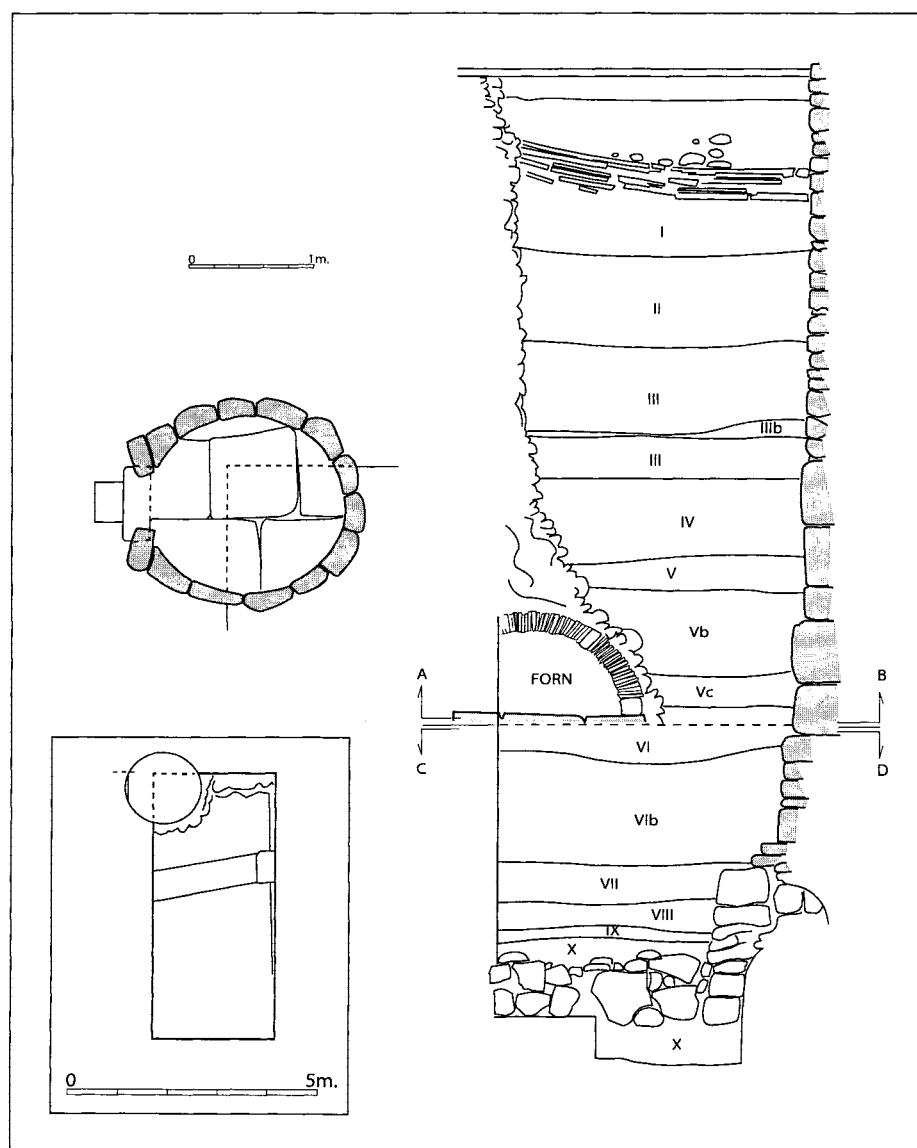

Figura 5. Casa Pastors. Secció estratigràfica de l'excavació de la cuina

ma experiència en la feina de camp, va realitzar un treball excel·lent. Va redactar un diari d'excavació acurat i utilíssim on s'aplegava tota la informació i on sovintejaven croquis acotats, alçats i plantes que l'il·lustren juntament amb nombroses fotografies que ajuden a entendre-ho millor.

Hem tingut ocasió de consultar-los i estudiar-los convenientment i ha estat, conjuntament amb l'estudi del material arqueològic recuperat, el que ha permès poder entendre la problemàtica d'una excavació aparentment complicada. Tota la documentació i els materials aplegats es conserven en els fons del Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona, en les dependències de Pedret.

Figura 6. Interior de l'excavació Cuina

* * * * *

Dels resultats d'aquesta intervenció, M. Oliva i els seus col·laboradors pràcticament no se'n feren ressò. Algunes notes escadusseres i informacions distorsionades, sovint amb interpretacions errònies. De ben segur que en part això s'explica per la seva inesperada mort el mes d'octubre de 1974.

Una primera notícia la va donar l'octubre de 1972 (Oliva, 1972). Era una nota breu, una

primera impressió, on s'insistia en la importància cabdal de la troballa i on s'expressaven opinions fora de lloc en relació als nivells inferiors de l'excavació que es repetien en un altre article dedicat al descobriment del conjunt preromà de Montilivi (Oliva, 1970, 221) i en una petita nota, dins d'un treball més llarg que fou publicat pòstumament (Oliva, 1976, 140). També parcialment, alguns materials procedents dels nivells inferiors havien estat tractats per sobre i mal interpretats, en una tesi de llicenciatura dirigida per l'il·lustre arqueòleg (Julià, 1975).

* * * * *

Durant l'excavació es van anar identificant tot un seguit d'estrats a partir del color i textura de la terra. El material es va separar en funció del nivell on s'havia localitzat. Queda clar en el *diari*, que es tractava de terres flonges, on el material sortia de qualsevol manera i on sovintejaven les restes òssies; era evident que es tractava d'abocaments de material en desús usats per omplir un espai determinat —l'interior de la torre— per donar consistència a l'estructura d'una manera convenient, poc costosa i ràpida i per poder-hi bastir, al damunt, un paviment de gran eficàcia i llarguíssima durada per on havien de circular la tropa i on estarien disposades les màquines de guerra. A partir de l'inventari dels materials de tota mena aplegats i pel fet que molts fragments de terrissa que formaven part d'una mateixa peça s'hagin anat localitzant en diferents estrats, se'ns permetia assegurar que es tractava, en realitat, d'un únic abocament efectuat amb molt poc temps. Caldrà, doncs, a l'hora d'estudiar-lo tenir-ho ben present. Hi ha, en efecte, un farciment superior que omplia l'interior buit de la torre i amb la qual es relaciona, i un d'inferior, clarament per sota i damunt de la qual aquella fou bastida, que es disposava directament sobre la roca natural i que tenia com a límit i tancament la muralla fundacional de la ciutat de parament poligonal (*opus siliceum*). S'han d'estudiar independentment i, en cada cas, agrupant els diversos nivells identificats durant l'excavació.

Així doncs, analitzarem en primer lloc el material aplegat en el farciment superior i, a continuació, el de l'inferior.

ELS NIVELLS SUPERIORS

Consten de set estrats amb una potència d'una mica més de 6 m. De tots, només presentava certes peculiaritats, l'inferior (estrat VII) que en estar en contacte amb els nivells inferiors dipositats quatre-cents anys abans, oferia un percentatge una mica més alt de peces més antigues (preferentment ceràmica). No ens ha d'estranyar i no canvia res. Que formava part del farciment superior ens ho confirmava la presència abundosa de ceràmica africana C.

Es van diferenciar, en el treball de camp, els estrats següents: I, II, III, IV, V a, V b, V c, VI a, VI b i VII (fig. 5).

Estrat I: terres amb molta sorra, molt poc compactes, de color beix grogós, amb una potència d'uns 0'45 m.

Estrat II: terres més compactes i amb menys sorres, de color marró fosc, amb una potència d'uns 0'87 m.

Estrat III: terres compactes de color grisós fosc amb una cap interior de sorra estèril, amb una potència mitjana d'uns 1'30 m.

Estrat IV: llims de color beix, poc compactes, amb una potència entre 0'70 m/0'80 m. S'hi va trobar un conjunt nombrós de petits disquets de pissarra de la mida d'una moneda d'euro.

Estrat Va: de terres amb molta sorra, de color gris molt fosc amb abundància de cendres i amb una potència mitjana d'uns 0'26 m. S'hi van trobar moltes pedres, discs de pissarra en forma de moneda i fragments abundosos de *tegulae* i *imbrices*.

Estrat Vb: molt semblant a l'anterior (Va), però de tons més foscos. Amb una potència mitjana d'uns 0'85/0'90 m.

Estrat Vc: semblant a l'anterior però amb presència significativa de pedres petites i fragments de *tegulae*. Potència mitjana d'uns 0'30 m.

Estrat VIa: de potència irregular entre 0'20 i 0'56 m. Llims molt compactes, de color marró fosc

i amb presència de pedres de mides mitjanes, irregulars, de cobriment pintat de paret i de *tegulae*.

Estrat VIb: és de color fosc amb presència abundosa de carbons i pedres de mida mitjana i petita i amb una potència variable entre 0'40 m i 0'80 m.

Estrat VII: llims de color grisós fosc, a cops molt negre, poc compactes i amb presència sovintejada de carbons i en la part inferior s'intensificava l'abundància de pedres de mides mitjanes. Amb una potència d'uns 0'35 m.

L'estudi del material

CONSIDERACIONS GENERALS

Atès que no hi ha diferències de cap mena entre uns estrats i altres i que hi havia atuells trencats els fragments dels quals es localitzaven en qualsevol dels set nivells, procedirem a estudiar globalment el material que considerarem com una única unitat estratigràfica de farciment de l'interior de la nova torre que defensava, per l'oest, la porta septentrional de la ciutat (*infra*).

CERÀMICA AFRICANA FINA

Ceràmica africana A

Constitueix, pel que fa a ceràmiques envernissades d'importació, el material més modern i ha de servir per ajudar-nos a calibrar de la manera més precisa la data de tancament del dipòsit i, per tant, el *terminus post quem* de la construcció de les se-gones muralles de la ciutat. Hem recuperat ceràmiques de tres tipus en quantitat desigual: africana A amb un total de 104 fragments, africana C, amb un total de 169 fragments i africana A/D, amb dos únics fragments. Pel que fa a percentatges, l'A re-

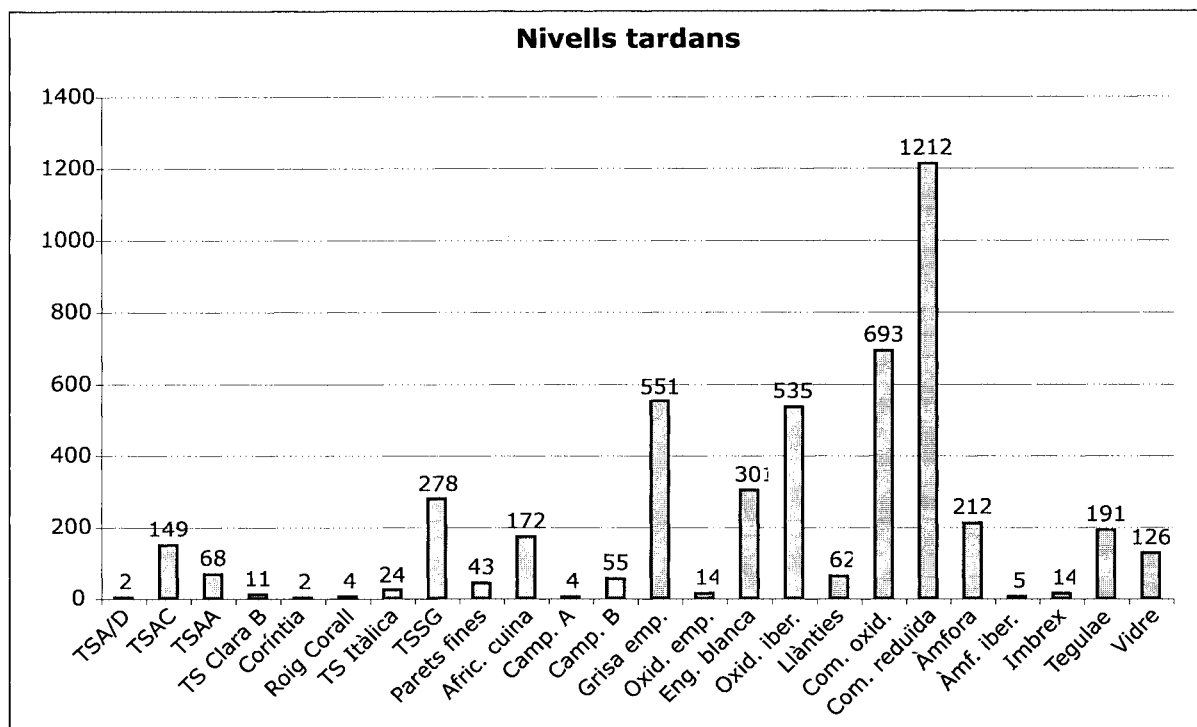

Figura 7. Nivells tardans. Presència dels diferents tipus ceràmics

presentaria un 37'82% del total, un xic més d'un terç, la C, un 61'45%, poc menys de dos terços, i l'A/C, testimonial, un 0'73% (fig. 7).

Convé recordar que del total són majoria absoluta els vernissos tardans propis de l'A2, posteriors a mitjan segle II, en una relació de cinc fragments a un.

Hem identificat les formes següents:

Forma Lamboglia 9b. Cassola de llavi no diferenciada, amb solc ornamental marcant interiorment la vora, sense peu i base plana. N'hem recuperat un exemplar (fig. 9,3). Hom proposa, amb certa unanimitat, una cronologia a partir de mitjan segle II i durant tot el segle III (Atlante, 1981, 31-32).

Uns quants altres fragments tant poden assimilar-se a aquesta forma com a la 9a, amb peu ben definit (fig. 9,1 i 2). En tot cas, defensen idèntica cronologia.

Forma Lamboglia 11 o similar.

Fragment de nansa que pot correspondre a aquesta forma o a altres de molt semblants (Lamboglia 12, 26...) (fig. 8,1). Es tracta de gerretes petites o ansats amb cronologies sovint imprecises dins del segle II (Hayes, 1972, 188-190).

Forma indeterminada (Lamboglia 11, 12, 26, 27...)

Peu cilíndric lleugerament troncocònic, ben definit i base discretament còncava (fig. 8,2). Correspon probablement al característic got amb una nansa que en cuina africana fou molt usat en aquest territori. S'ha proposat una cronologia, acceptable, de la segona meitat del segle II i, probablement un xic més enllà (Hayes, 1972, 188-190).

Peces d'aquest tipus no són, certament, estranyes en aquest territori però són poc representades.

Forma Hayes 7 (fig. 8,3). Proposem amb dubtes assimilar a aquesta forma un fragment de paret atesa la presència de decoració de rodeta de mida considerable a un costat i altre de la carena. És una forma poc freqüent i amb una datació genèrica dins del segle II (Hayes, 1972, 31-33; Atlante, 1981, 25-26).

Forma Hayes 8B (Lamboglia 1Ac) (fig. 8,5), amb un únic fragment que cal assignar a aquesta variant per la manca de decoració a rodeta i per la proximitat dels solcs ornamentals de la vora de l'escudella. Lamboglia proposava una cronologia de principis del segle III (Lamboglia, 1958, 263). Hayes la data en la segona meitat del segle II (Hayes, 1972, 32-35) que semblaria més probable (Atlante, 1981, 26-27).

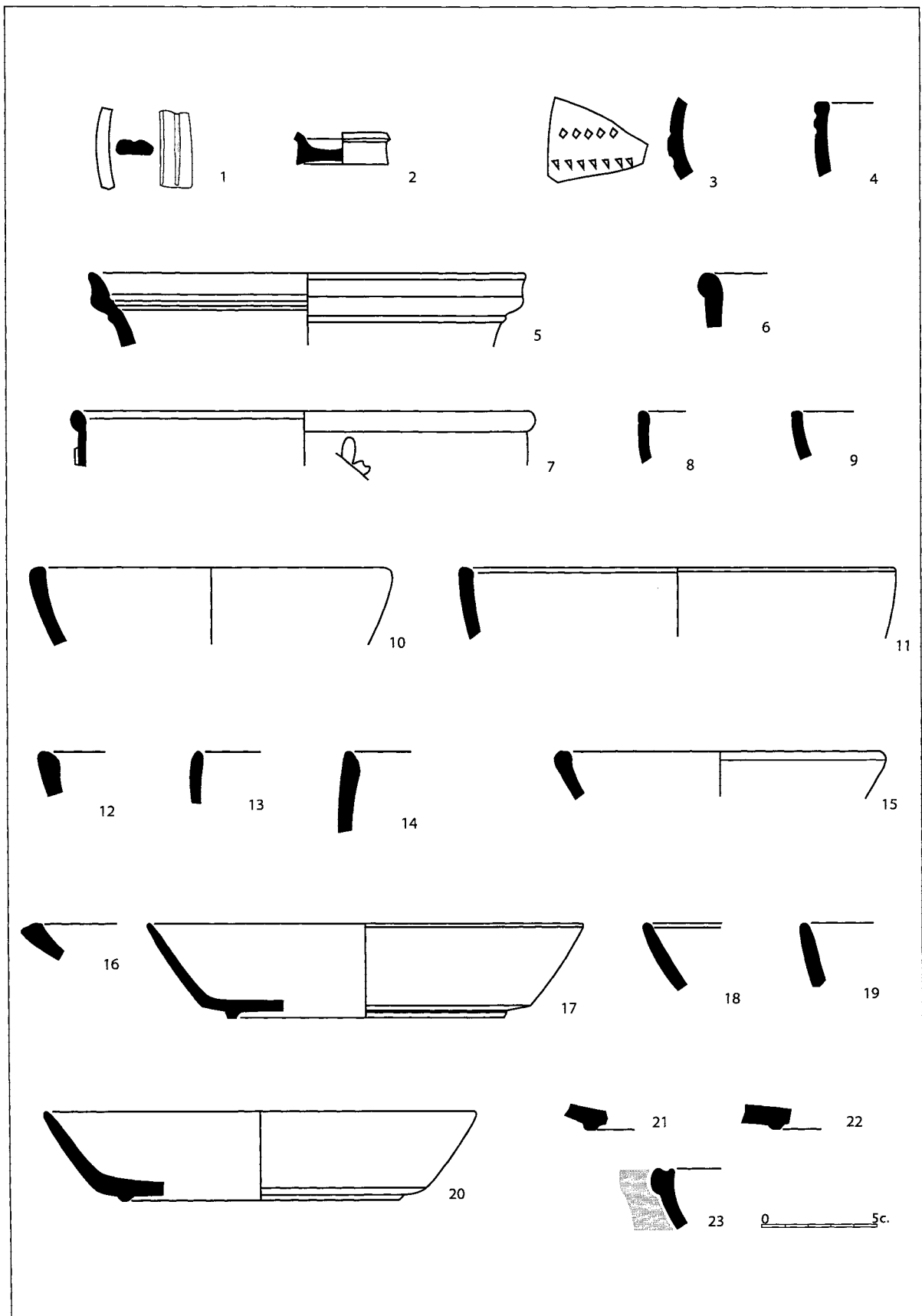

Figura 8. Ceràmica africana A

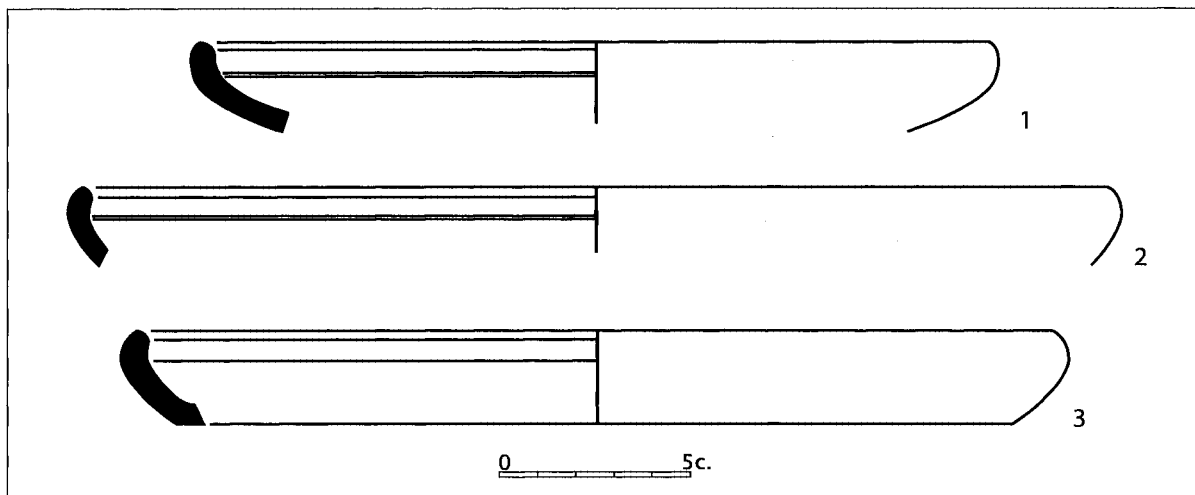

Figura 9. Ceràmica africana A

Forma Hayes 9B (Lamboglia 2B) (fig. 8,4). Una altra escudella representada, també, per un únic exemplar. Sense decoració i llavi molt vertical. S'ha de datar preferentment dins de la segona meitat del segle II (Lamboglia, 1958, 59; Hayes, 1972, 37; Atlante, 1981, 27).

Forma Lamboglia 6B (fig. 8,7). L'únic fragment d'aquesta escudella constitueix una troballa notable. És una peça de cos cilíndric amb decoració aplicada a la paret externa, amb una flor vista des de dalt només parcialment conservada. Lamboglia (1958, 269) en definir aquesta forma, un got cilíndric, de parets altes, decoració aplicada i llavi arrodonit i obert vers l'exterior, no coneixia cap variant. La nostra peça es diferencia suficientment del prototip sobretot en la forma del llavi per la qual cosa sembla adequat considerar-la deferentment. El savi italià proposava una cronologia de primera meitat del segle III coincidint amb la de Hayes (1972, 57) per a la forma 36 (=Lamboglia 6). És important constatar la localització d'un fragment d'aquesta mateixa forma amb decoració aplicada a la UE 2002 del fòrum emporità, un nivell d'abandonament, que cal datar a l'entorn de mitjan segle III o poc després, un paral·lel notable del fragment de Girona amb grans coincidències (Aquilué *et al.*, 1984, 202-203, fig. 95,11).

Potser caldria, també, assimilar a aquesta mateixa forma un fragment de llavi anular, robust i parets aparentment cilíndriques (fig. 8,6).

Lamboglia 8 (Hayes 17A) (fig. 8,8 i 9). Dos individus. S'hauria de datar dins de la segona meitat del segle II i, potser, un xic més enllà (Hayes, 1972, 42-43; Atlante, 1981, 34)

Lamboglia 3a (Hayes 14) (fig. 8,10 i 11). D'aquesta escudella n'hem identificat dos individus que Hayes (1972, 39-41) proposa datar entre el 160 i el 200 (Atlante, 1981, 32).

Hayes 14A (fig. 8,12). Un exemplar. Escudella de parets lleugerament obertes i llavi definit internament per un petit engruiximent. Hayes (1972, 39-41) proposa una cronologia de mitjan segle II (Atlante, 1981, 32).

Lamboglia 3c (Hayes 16) (fig. 8,15). Un únic individu associem a aquest plat. Hayes (1972, 42) proposa datar-la dins de la segona meitat del segle II. Altres autors (Lamboglia, 1958, 266; Pallarès, 1960, 277; Carandini, 1968, 59) proposarien un origen al final de la segona centúria i una presència més contundent dins del segle III, sobretot en la primera meitat (Atlante, 1981, 32-33).

Hayes 14/17 (fig. 8,13). Un sol individu amb vernís A1. Hayes (1972, 42-43) que el considera el punt d'evolució entre la forma 14 i la 17, proposaria una possible datació de mitjan segle II.

Forma Carandini 6a (fig. 8,16). Un únic fragment d'aquest plat, tapadora o plat-tapadora amb vernís tipus A2 per les dues cares. Recorda la forma 196 de Hayes que caldria datar entre 150 i 250 (Hayes, 1972, 209).

Lamboglia 3b1 (Hayes 15) (fig. 8,14). D'aquest plat, de llavi vertical i marcada inclinació cap endins, en tenim un sol representant. S'hauria de datar entre molt a finals del segle II i segle III (Hayes, 1972, 41; Atlante, 1981,33).

Hayes 31 (Lamboglia 40) (fig. 8,17 a 20). D'aquest plat, tardà, n'hem identificat cinc individus, un, pràcticament sencer. És una de les formes més modernes, potser la darrera de totes, en A, que imità el plat Hayes 50 en C, d'un èxit aclaparador. Hayes (1972, 53) considera que no és anterior al 200 i que cobriria bona part de la tercera centúria (Atlante, 1981,35-36).

Forma indeterminada (fig. 8,23). Sembla una cassola o una escudella petita de forma hemisfèrica amb llavi molt marcat, anular i amb un solc ben definit en el punt d'unió de llavi i paret potser obrat per encaixar-hi una tapadora. La paret interna presenta un vernís excel·lent, característic i l'externa és recoberta amb una patina molt ben adherida de color cendrós, molt fosc. No en coneixem paral·lels i, potser, caldria posar-la en relació a les produccions de cuina interiorment envernissades (*infra*).

Es van localitzar, també, uns pocs fragments de peu, en vernissos A2 que no podem atribuir, amb seguretat, a formes determinades (fig. 8,21 i 22).

Ceràmica africana A/D

Aquesta producció que se situaria entre les A i les D, va ser definida per A. Carandini (1968, 31-34; Atlante, 1981, 52-53) per causa de les excavacions efectuades a *Ostia*, en un moment inicial de molt al final del segle II i presència significativa al llarg de tota la centúria següent. Se n'han trobat, en aquests nivells, dos únics fragments (fig. 7):

Fragment d'escudella de forma probablement hemisfèrica amb llavi ben definit i exteriorment engruixit i recobert d'una patina molt ben adherida de color negre (fig. 10,2), tal com passa també, amb alguns fragments trobats a *Ostia* a partir dels quals Carandini (1968, fig. 20 a 22, especialment el 21) definí la forma.

L'altre és una peça única de forma molt interessant, amb un vernís ataronjat vermell, molt fosc, brillant i ben repartit que, de vegades, cau. Es tracta d'un plat baix, de llavi recte, paral·lel al pla de la boca, de forma el·líptica i de parets molt

robustes. Vist des de dalt, és un cercle inscrit en una el·lipse (fig. 10,1).

És una forma pràcticament desconeguda només semblant a una trobada en la tomba núm. 20 de la necròpoli de Farrobo (Portugal) que ha estat classificada indistintament com a africana A (Almagro Gorbea, 1966-1967, 217-219), o com a C (Alarcao, 1974, 1-27) i amb la qual té, certament, una notable similitud i que s'ha datat en la segona meitat del segle II o, ja, en el III. En tot cas, s'han de considerar dues peces diferents.

Ceràmica africana C

La seva presència és, com hem vist, numèricament molt important, essent, a certa distància, la ceràmica fina importada d'origen africà més ben representada. No és un fet normal puix que en contextos del segle III no és gens estrany el predomini, pel que fa a fragments, de la A damunt la C (fig. 7). Altrament, cal fer constar que només hem identificat tres formes –Lamboglia 35, Hayes 48B i Hayes 50A– amb diverses variants puntuals en cada cas.

Lamboglia 35. Petit got de parets arrodonides i llavi recte vers l'exterior. N'hem localitzat un sol individu (fig. 11,6). S'ha de datar a partir del moment de l'aparició de la C, vers el 220, fins a les darreries de segle o poc després (Atlante, 1981, 70, làm.30,5).

Hayes 48 (Lamboglia 41 o Salomonson C8). Plat de llavi obert vers l'exterior amb, en tots els casos, un solc ornamental que separa el llavi de la paret del plat (fig. 11,1 a 5) (Atlante, 1981, 60-61). Hayes (1972, 65-67) proposa una cronologia del 220-270 per a la variant A i del 260-320 per a la B.

Hayes 50A (Lamboglia 40). És la forma més representada en tot el dipòsit amb més de vint individus (fig. 11,7 a 24). No ens ha de sorprendre. En efecte, aquest plat de parets obertes i parets subtils, amb peu més o menys marcat o només assenyalat, és, a moltíssima distància, la peça en C més usada i consumida en aquest territori i que fins i tot fou copiada en A per fer front a una fortíssima demanda. Fem constar els diferents perfils localitzats en aquest dipòsit que no va més enllà dels inicis del segle IV (Atlante, 1981, 65-66). Hayes proposa per a aquesta variant una cronologia entre el segon quart del segle III i segon quart del IV (Hayes, 1972, 69-73).

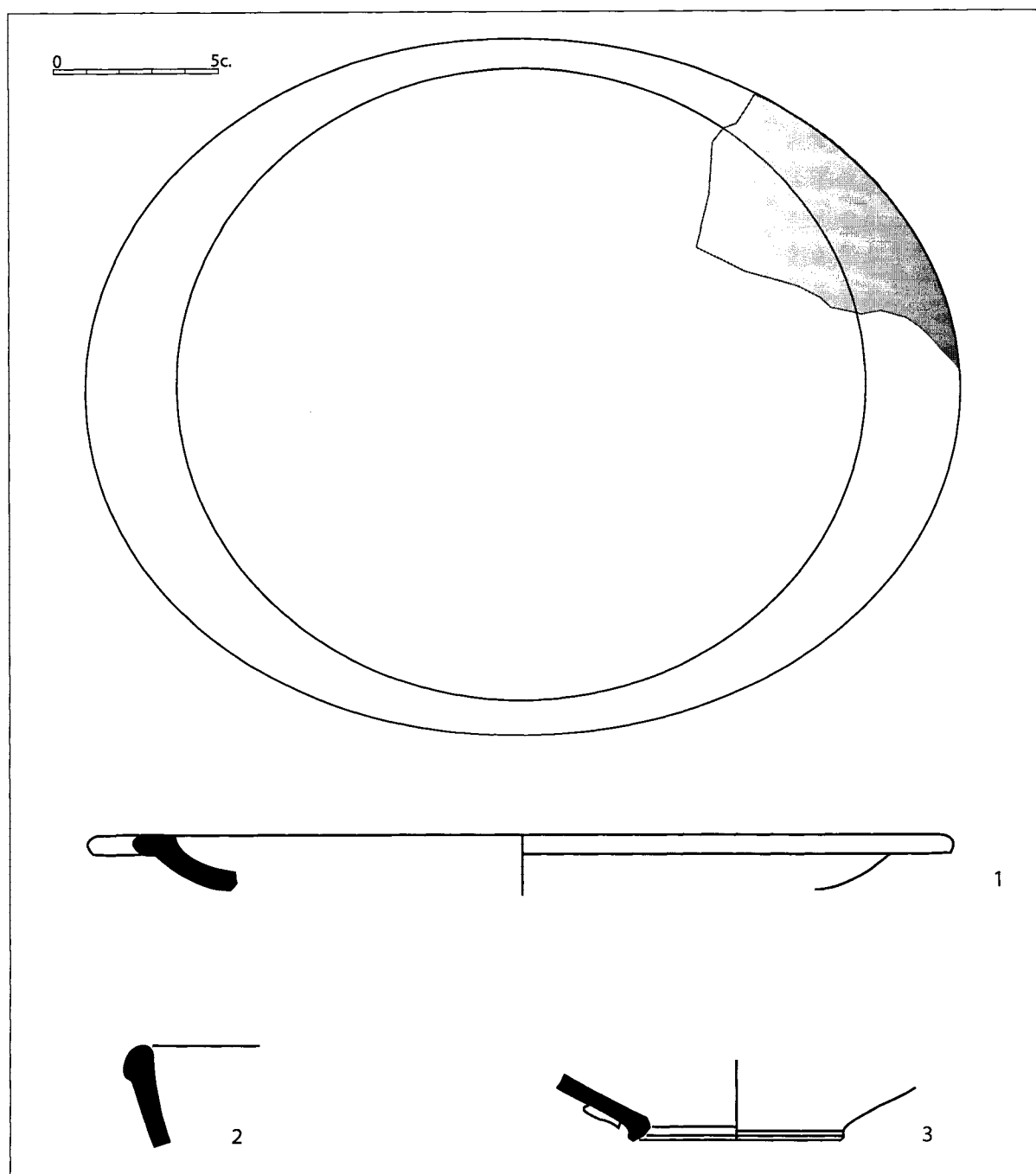

Figura 10. Ceràmica africana A/D

Recordem que aquestes mateixes formes es localitzen en els nivells d'abandonament de la ciutat d'Empúries (Aquilué *et al.*, 1984, 201-203, 206-207, 286-287 i 467-469; Castanyer *et al.*, 1993, 164-165, fig. 9,22-27) de la vil·la suburbana de Tolegassos (Viladamat) (Casas i Soler, 2003, 205-206, fig. 137,4 i 5), del gran

establiment rural de Pla de Palol (Castell-Platja d'Aro), amb un conjunt notable de grans nivells ben datats al llarg del segle III (Nolla, ed., 2002, 123-124, fig. 96, 125-126, fig. 94,3 a 8, 126-127, fig. 95,414, 127-135, fig. 97 a 104) o a la vil·la dels Ametllers, a Tossa de Mar (Palahí i Nolla, en premsa).

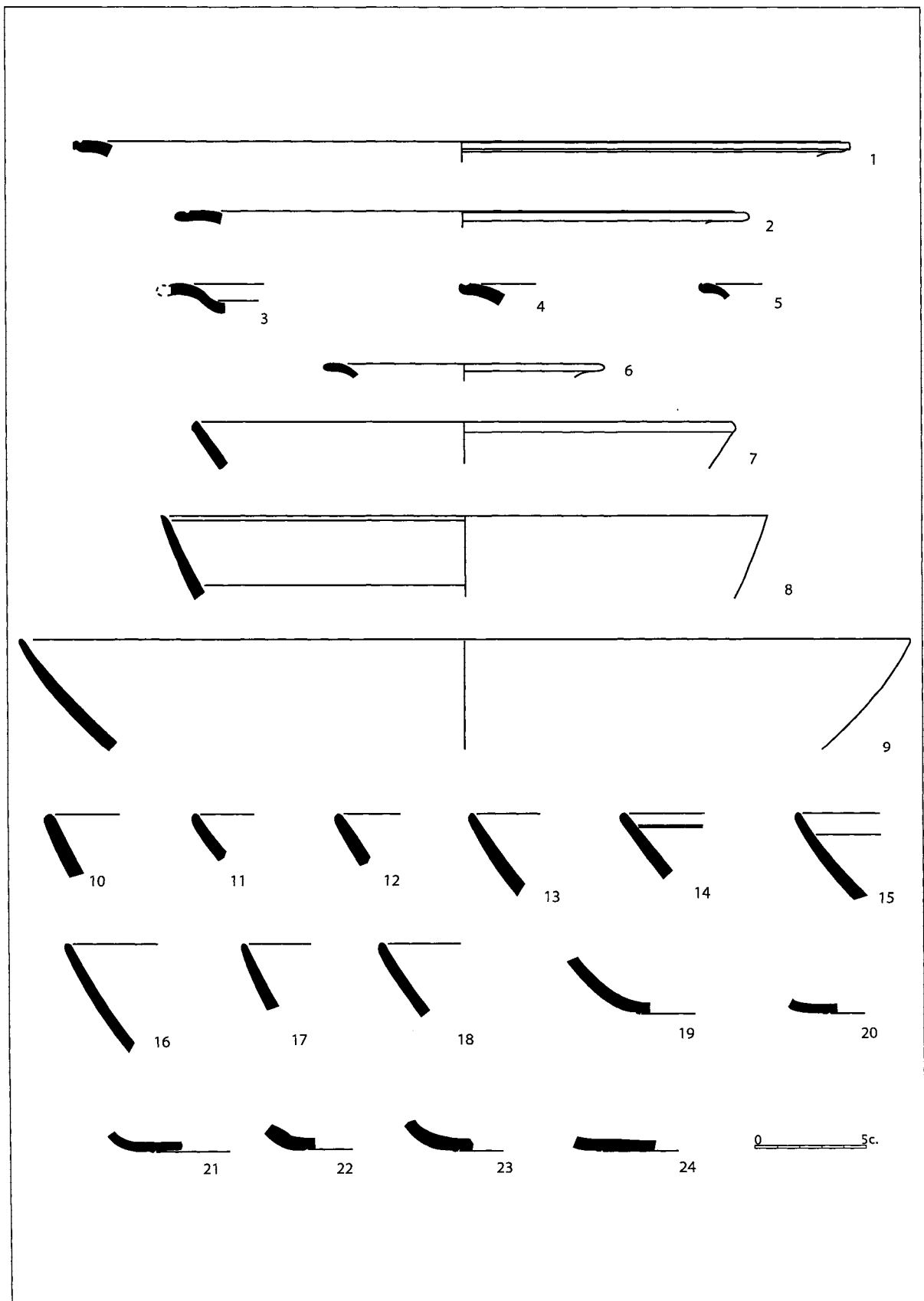

Figura 11. Ceràmica africana C

CERÀMICA AFRICANA DE CUINA

Es tracta d'un conjunt important tant numèricament com per les connotacions cronològiques i sociològiques que manifesta la seva presència. Recordem que des de l'època flàvia i, sobretot, d'ençà els inicis del segle II, la ceràmica africana fina de tipus A i la ceràmica de cuina, preferentment plats-tapadora amb la vora del llavi sovint ennegrida, cassoles de vora d'ametlla i patina cendrosa exterior i cassoles envernissades interiorment, esdevé un objecte d'ús continuat aprofitant-se d'un comerç marítim en expansió i d'una alta capacitat productiva. En jaciments costaners, el nombre total de material d'origen africà pot situar-se en més de la meitat de la ceràmica aplegada.

En el dipòsit superior de Casa Pastors aquesta terrissa és, només, ben representada i amb un equilibri sorprenent entre plats-tapadora i cassoles (fig. 7).

Plats-tapadora

Hi hem identificat la forma *Ostia* III, 332 (fig. 12,1 a 4, 6, 7 i 9), uns amb la vora patinada i altres no, un atuell de vora poc o escassament diferenciada que apareix en contextos d'època flàvia i que sovinteja en nivells del segle II i III (Aquilué, 1995, 66-67) i la forma *Ostia* I, 261 (fig. 12,5, 8 i 11), amb, de vegades, el llavi patinat, amb la vora ben definida i engruixida, més moderna i que s'hauria de datar a partir d'un moment indeterminat de la segona meitat del segle II essent ben present en estrats del segle III i IV (Aquilué, 1995, 66-67).

En ocasions, és més difícil assimilar-los a alguna de les formes descrites. En un cas (fig. 12,10), amb el llavi, de secció triangular, petit i separat per un solc ben marcat de la paret del recipient que es va fer més gruixuda a mesura que s'acosta a la base.

Cassoles de vora d'ametlla i patina cendrosa exterior

Només n'hem identificat una variant, la forma *Ostia* III, 267 (fig. 13,1 a 7), un recipient amb un llavi peculiar en forma d'ametlla, aplicat, amb un encaix per rebre la tapadora, de parets cilíndriques o lleument troncocòniques,

més aviat altes i recobertes d'una patina molt ben adherida de color gris cendra, i un fons convex i estriat per facilitar un escalfament ràpid del contingut. És un atuell de gran èxit i que trobem des del segle I al V sense variacions (Aquilué, 1995, 68-69).

Cassoles envernissades interiorment

Constitueixen un conjunt nombrós amb dos grups diferenciats, la forma 9 i la 10, una i altra amb variants. Vegem-ne els diferents tipus:

Lamboglia 9a (fig. 14,1 i 7). Cassola de vora no diferenciada i peu ben marcat. Normalment la trobem en africana A (vegeu *supra*). S'ha proposat una cronologia de mitjan segle II i segle III (Atlante, 1981, 31-32)

Lamboglia 9b (fig. 14,6). Cassola de vora no diferenciada i sense peu. Es localitza a partir de la segona meitat avançada del segle II i perdura fins al segle V (Aquilué, 1995, 69).

Lamboglia 9a o b (fig. 14,2 a 5). És interessant assenyalar la seva presència en la UE 8046 del Puig de Sant Grau a Caldes de Malavella amb una datació ferma de darrer quart del segle II (Casas i Nolla, 2008, 64, fig. 6,19 a 21).

Lamboglia 10 B (fig. 15,1 a 4). Sense llavi definit i fons estriat i convex. Se'ns fa present, pel que sembla, en el darrer terç del segle I i no es perllongaria més enllà de mitjan segle III (Aquilué, 1995, 69). Es troba representada moderadament en aquest dipòsit. Alguns dels exemplars presentaven una (o unes) banda patinada recobrint parcialment la paret externa de l'atuell.

Lamboglia 10 A (fig. 15, 5 a 16). És l'evolució natural de la forma anterior, amb el llavi ben marcat interiorment. Apareix, en aquestes terres a l'entorn del 100 i, d'aleshores ençà, esdevindria omnipresent, tal com passa també en aquest conjunt. Podem considerar que fou produïda fins a mitjan segle V (Aquilué, 1995, 69). No és rara la presència d'una (o unes) patina cendrosa cobrint parcialment la paret externa del recipient. És una de les peces més representades de tot el conjunt ceràmic procedent dels nivells superiors de Casa Pastors.

Convé recordar que les dues formes (Lamboglia 10 A i B) són ben presents a la UE 8046 del Puig de Sant Grau de Caldes (Casas i Nolla, 2008, 64, fig. 6,22 a 25).

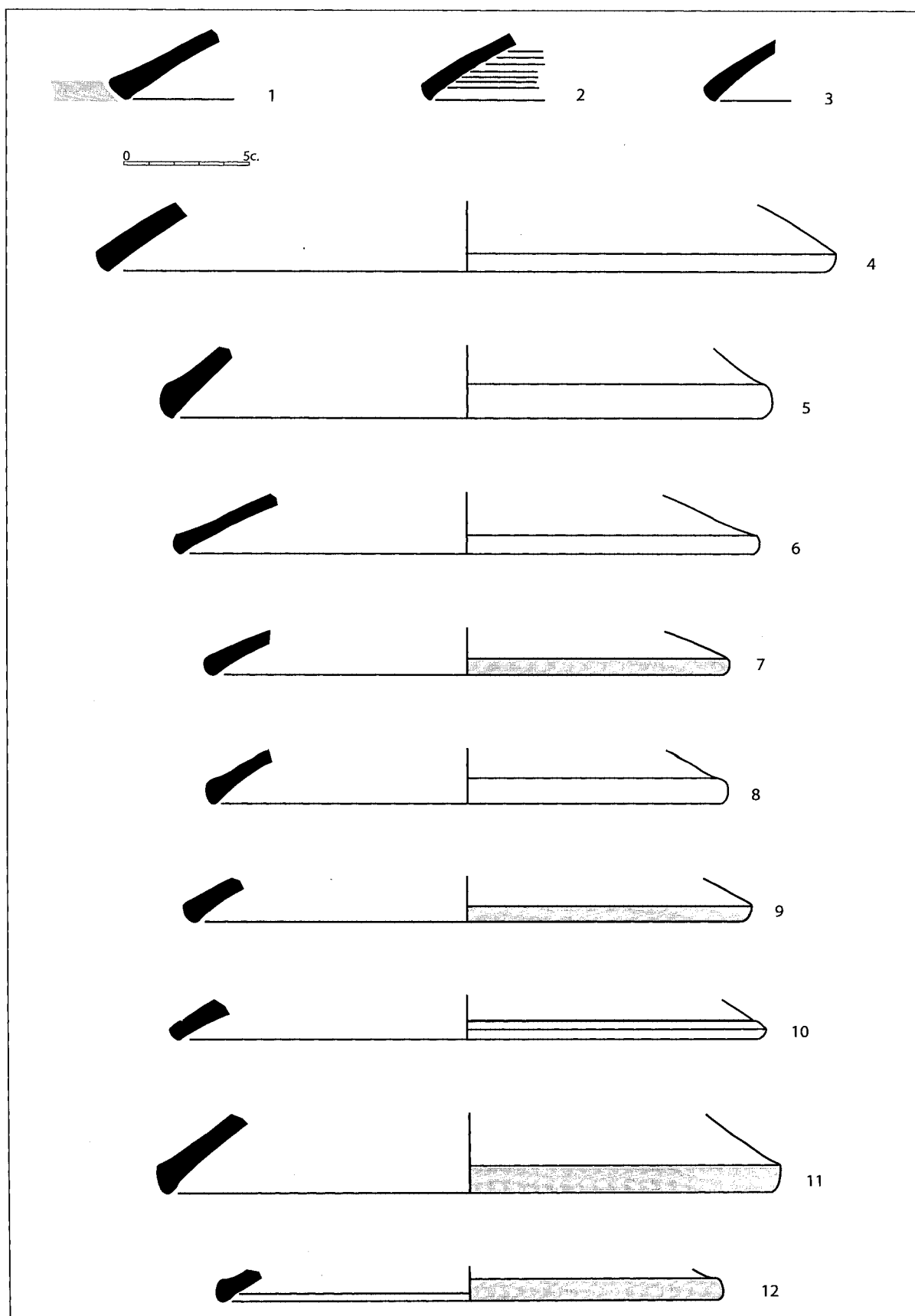

Figura 12. Ceràmica africana de cuina. Plats/tapadora

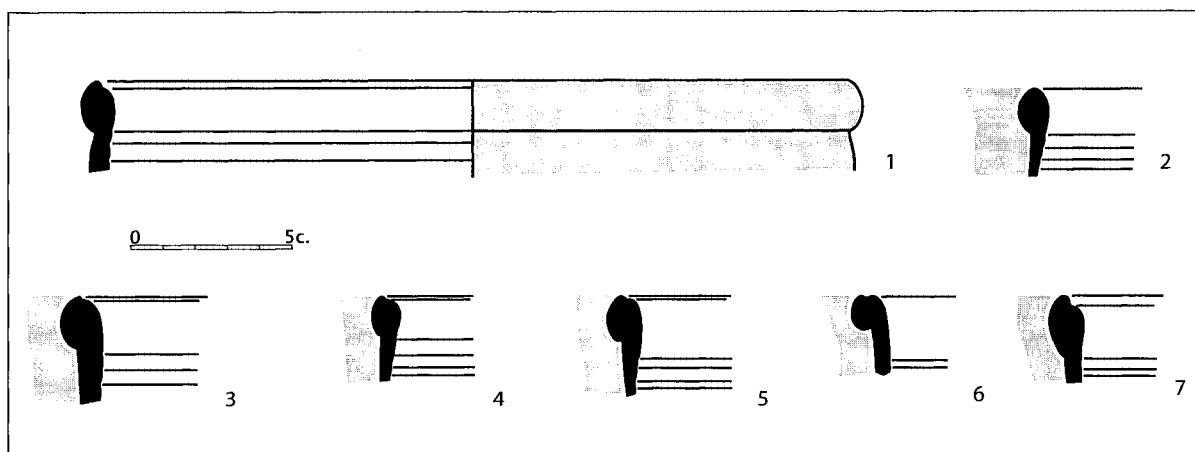

Figura 13. Ceràmica africana de cuina. Cassoles de vora d'ametlla i pàtina cendrosa exterior

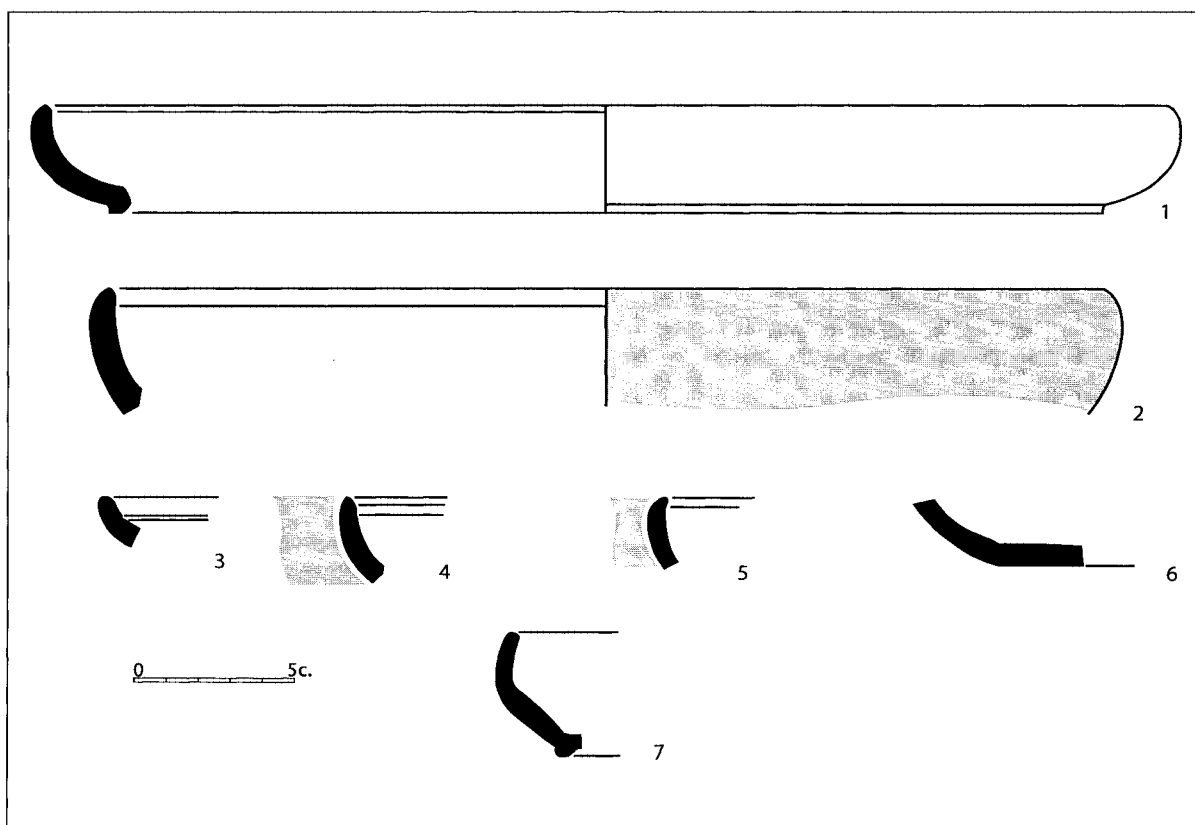

Figura 14. Ceràmica africana de cuina envernissada interiorment

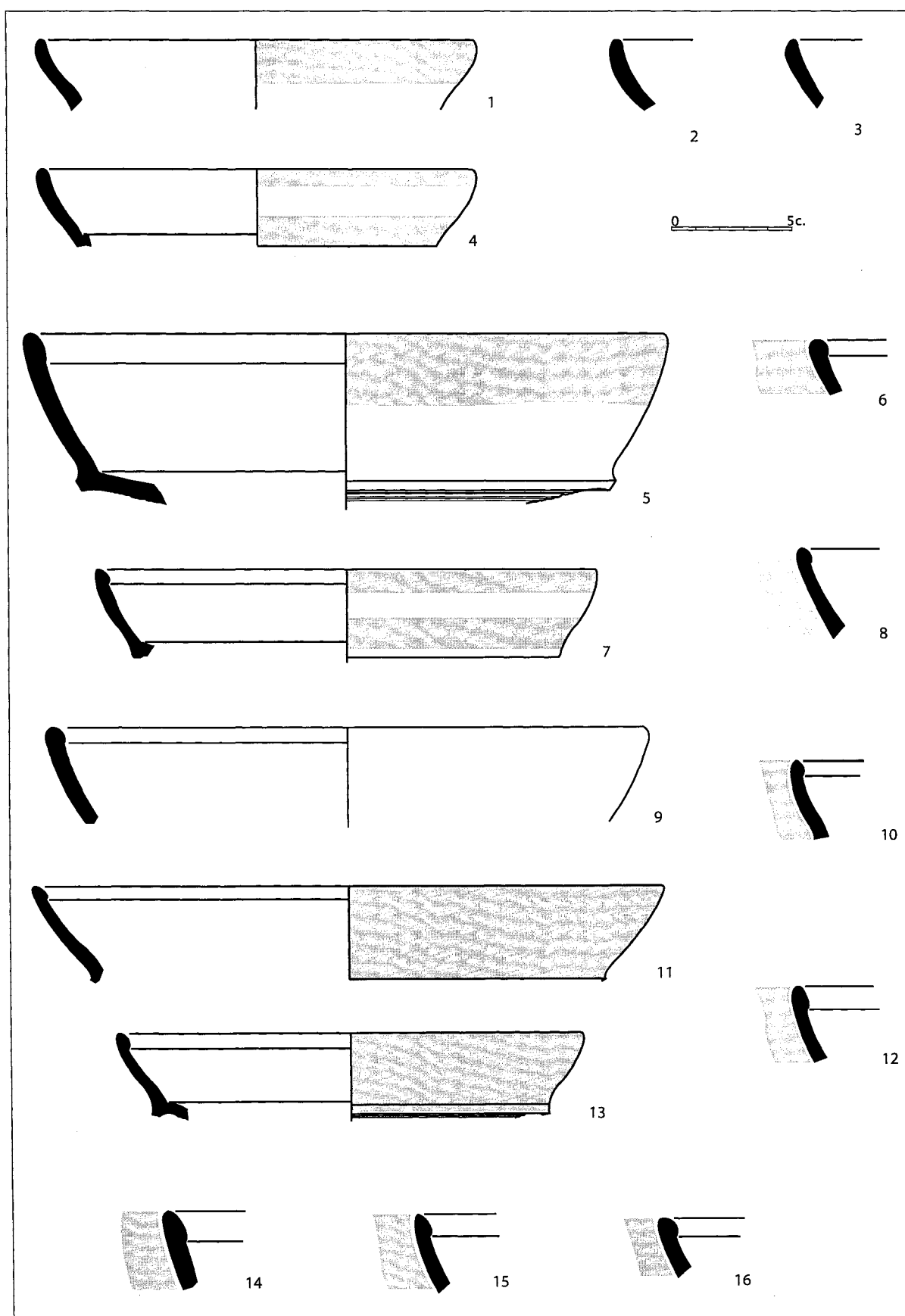

Figura 15. Ceràmica africana de cuina envernissada interiorment

CERÀMICA CORÍNTIA ALT IMPERIAL

Hem identificat, en aquest dipòsit, dos fragments d'aquesta producció (fig. 7). En les dues ocasions (fig. 16,1 i 2 i fig. 40,D) correspon a atuells de la mateixa forma. L'argila és dura, rugosa, uniforme i ben depurada, de color beix marronós. La paret externa és recoberta d'un vernís daurat vermellós mig brillant, uniformement distribuït i ben adherit. La cara interna, menys acabada, mostra taques fosques sobre el cobriment general de vernís menys ben repartit i molt menys uniforme. En un cas i altre mostra l'exterior del vas una decoració emmotllada bastant desgastada i que només es conserva parcialment, amb uns motius vegetals que devien emmarcar una escena més complexa (fig. 16,1) i una altra escena figurada amb uns personatges asseguts i altres dempeus que, aparentment, no semblaven de lectura fàcil (fig. 16,2).

Els dos gots identificats corresponen probablement a la forma 1, tipus 1 de Malfitana (2007, 45-46) tot i que en trobar-se només parcialment conservats no és sempre senzill associar-ho amb un dels molts tipus definits que aquest savi anomena "*coppa/pisside*". Pel que fa als motius emmotllats en cada un dels atuells, podrien semblar massa fragmentaris per poder-los associar a es-

cenes senceres ben identificades: l'entorn vegetal que emmarca l'escena –no conservada– del fragment fig. 16,1 inicialment sembla que tant pot correspondre a un dels treballs d'Hèrcules, el jardí de les Hespèrides, per exemple (Malfitana, 2007, 101) o a un tema dionisiac (Malfitana, 2007, 109-110). Però, malgrat el mal estat de conservació, alguns detalls el fan més pròxim –o potser idèntic, sortit del mateix motlle o una còpia directa– de l'escena que veiem a Malfitana (2007, 106). Es tractaria, en aquest cas, de la representació d'una figura femenina (sacerdotesa?), aquí perduda, davant una petita estàtua de Príap col·locada damunt un pedestal. Si ens hi fixem bé, els elements conservats quadren perfectament amb l'escena publicada per l'erudit italià: les tiges o branques amb els extrems recargolats de l'arbre, la corona de llorer i, per sota l'arc format per la tija, la testa de l'estàtua de Príap.

L'altre (fig. 16,2) semblaria correspondre a un banquet o sacrifici, que costaria més de localitzar en el repertori iconogràfic de la producció, però que, malgrat les limitacions imposades pel deficient estat de conservació del fragment, creiem que podem associar-lo amb l'escena D de Malfitana, en la que es veu un personatge femení amb vestit llarg, braços enlaire, amb una màs-

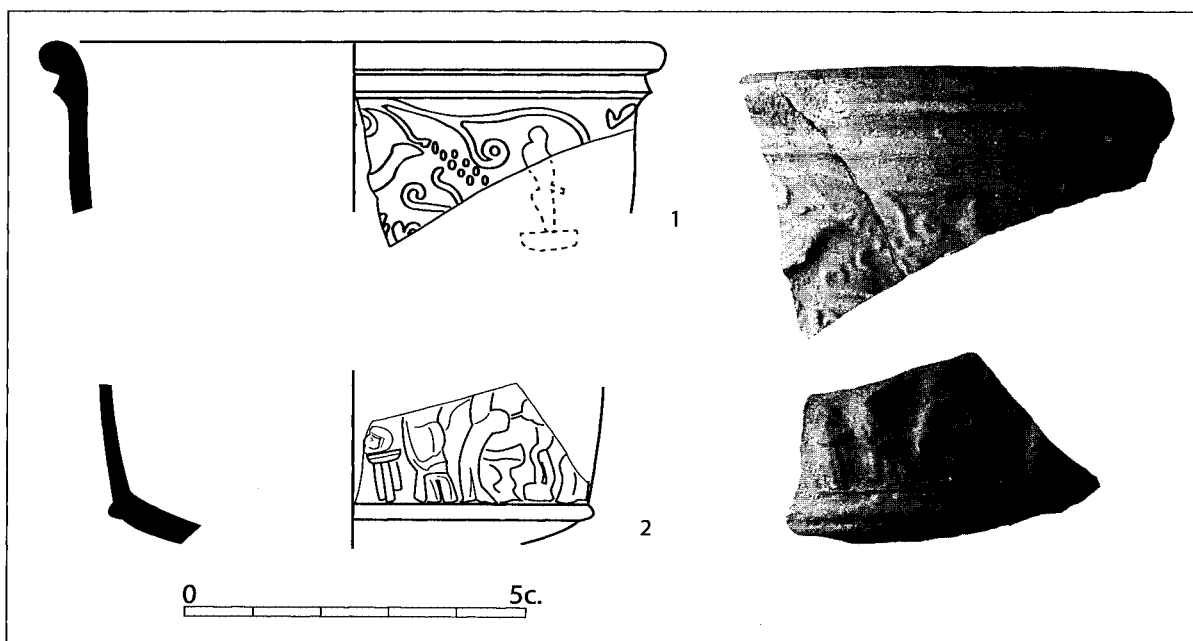

Figura 16. Ceràmica coríntia

cara damunt d'una mena d'altar davant seu i un arbre a l'esquerra (Malfitana, 2007, 106).

En el territori immediat de l'antiga *Gerunda*, gots d'aquest tipus es localitzen puntualment i, de moment, sempre en jaciments costaners llevat de Girona. Se n'han localitzat en nivells tardans de la ciutat regular d'Empúries (Aquilué *et al.*, 1984, 203 i 212, fig. 95,13, UE 2002, i 286 i 294-295, fig. 105,2, UE 4001); a les vil·les de Tolegassos, (Viladamat) (Merino i Rocas, 1990, 145-146, fig. 98,6; Casas i Soler, 2003, 217, fig. 177,3, UE 2002); o de Mas Gusó (Casas i Soler, 2004, 191, fig. 148,17, UE 3037, i 289, UE 3086), en l'espai suburbà d'aquella ciutat o a Pla de Palol (Castell-Platja d'Aro), amb diverses troballes. Un primer individu procedent de la UE 1479 (Nolla, ed., 2002, 123-125, fig. 96,16) i un altre, molt ben conservat, de l'estrat 1368 (Nolla, ed., 2002, 129, fig. 97-18) que es datarien, un i altre, a la meitat/tercer quart del segle III. Un tercer bocí (Nolla, ed., 2002, 154-155, fig. 128,3), fou trobat en un nivell molt més tardà.

És interessant constatar que aquesta ceràmica, obrada a tanta distància i, per tant, tan poc present en aquest territori es localitza exclusivament en jaciments costaners i a *Gerunda* i sempre en contextos clars de segle III, preferentment mitjan i segona meitat. No és absurd imaginar una distribució mínima, residual i secundària que explicaria l'àrea de dispersió que se centraria en els anys centrals del segle III i un xic més enllà.

TERRA SIGILLATA CLARA B

Aquesta producció de terrissa de la vall meridional del Roine definida primerament per N. Lamboglia (1958, 297-301), esdevé un element essencial per estudiar els contactes amb la *Provincia Narbonensis*. En els jaciments del nord-est del *conuentus tarraconensis*, és sempre present però de manera poc significativa. N'hi ha poca. Tanmateix, el fet de trobar-ne algun fragment pot tenir un cert valor cronològic en situar-nos l'objecte entre mitjan segle II i mitjan/final del III (Atlante, 1981, 3-4; Raynaud, 1993a, 175-176).

En el conjunt que estem estudiant se n'han identificat 9 fragments informes a l'estrat I, un fragment de panxa d'una escudella decora amb

rodeta a l'estrat III i un altre fragment procedent de l'estrat Vib (fig. 7).

TERRA SIGILLATA LUCENTE

No és altra cosa que l'evolució natural de la clara B que omple la segona meitat/final del segle III i tot el segle IV (Atlante, 1981,5; Desvat i Piccon, 1986, 5-18; Raynaud, 1993b, 504). En els jaciments associats a les *ciuitates d'Emporiae* i *Gerunda*, és força més abundant que la clara B (Aicart, Llinàs i Sagrera, 1991, 197-207).

Se n'ha identificat un únic fragment procedent de l'estrat Vb que té, però, un indubtable interès de cara al moment de formació d'aquest farciment. Val la pena fer constar que també és present, amb molt poca quantitat, certament, als nivells d'abandonament de la ciutat regular d'Empúries (Castanyer *et al.*, 1993, 174) o de Tolegassos (Viladamat) (Casas i Soler, 2003, 224-225) que cal situar, en un cas i altre, dins de la segona meitat del segle III.

TERRA SIGILLATA SUD-GÀL·LICA

Amb un total de 278 fragments inventariats, els productes de la Graufesenque representen el conjunt de ceràmiques envernissades alt imperials més nombrós, per damunt, fins i tot, de les produccions africanes (A, A/D i C), habitualment molt abundants en aquest territori (fig. 7).

El repertori tipològic és limitat i queda reduït a sis formes bàsiques de vasos llisos i dues en les que s'apleguen els exemplars decorats. Entre les primeres, sobresurt el plat de la forma Drag. 18/31, amb diverses variants pel que fa a l'acabat de la vora, dimensions i aspecte general (fig. 17,10 a 16), la qual cosa pot indicar una cronologia diversa dins el gran període durant el qual es va comercialitzar la forma, entre mitjan segle I fins poc abans de mitjan segle II. No obstant, dins el grup genèric podem distingir altres variants que corresponen a formes més precises. Les quatre primeres que es reproduïxen a la fig. 17 pertanyen sens dubte a la forma Drag. 18. Però les altres dues les hem d'atribuir segurament a la forma Drag. 2/21, amb una cronologia més restringida en l'època de Claudi-Neró (fig. 17,14 i 15). Pel que fa al darrer exemplar, tractant-se tan sols d'una base fragmen-

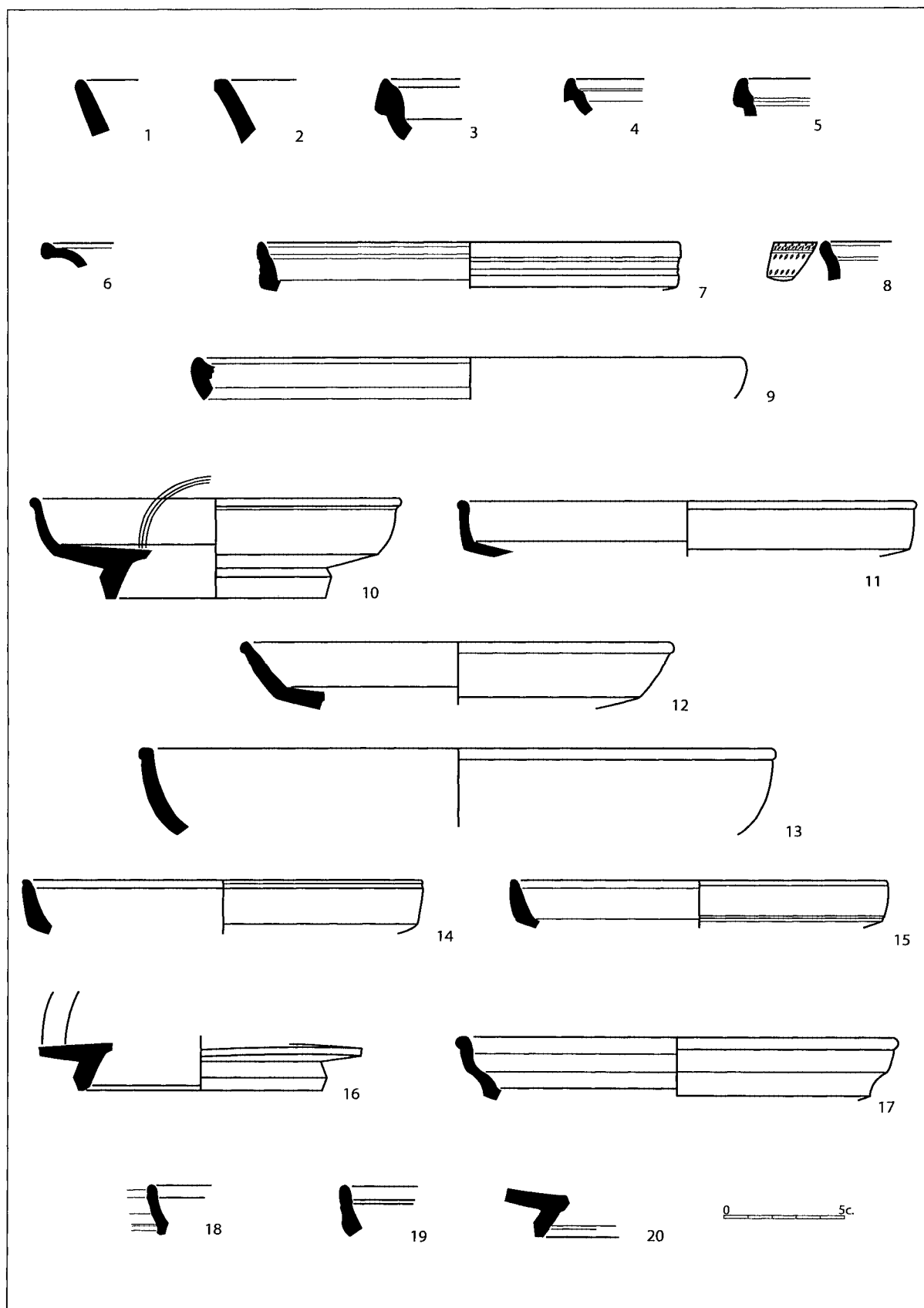

Figura 17. 1 a 9, *Terra sigillata* itàlica. 10 a 20, *Terra sigillata* sud-gàl·lica

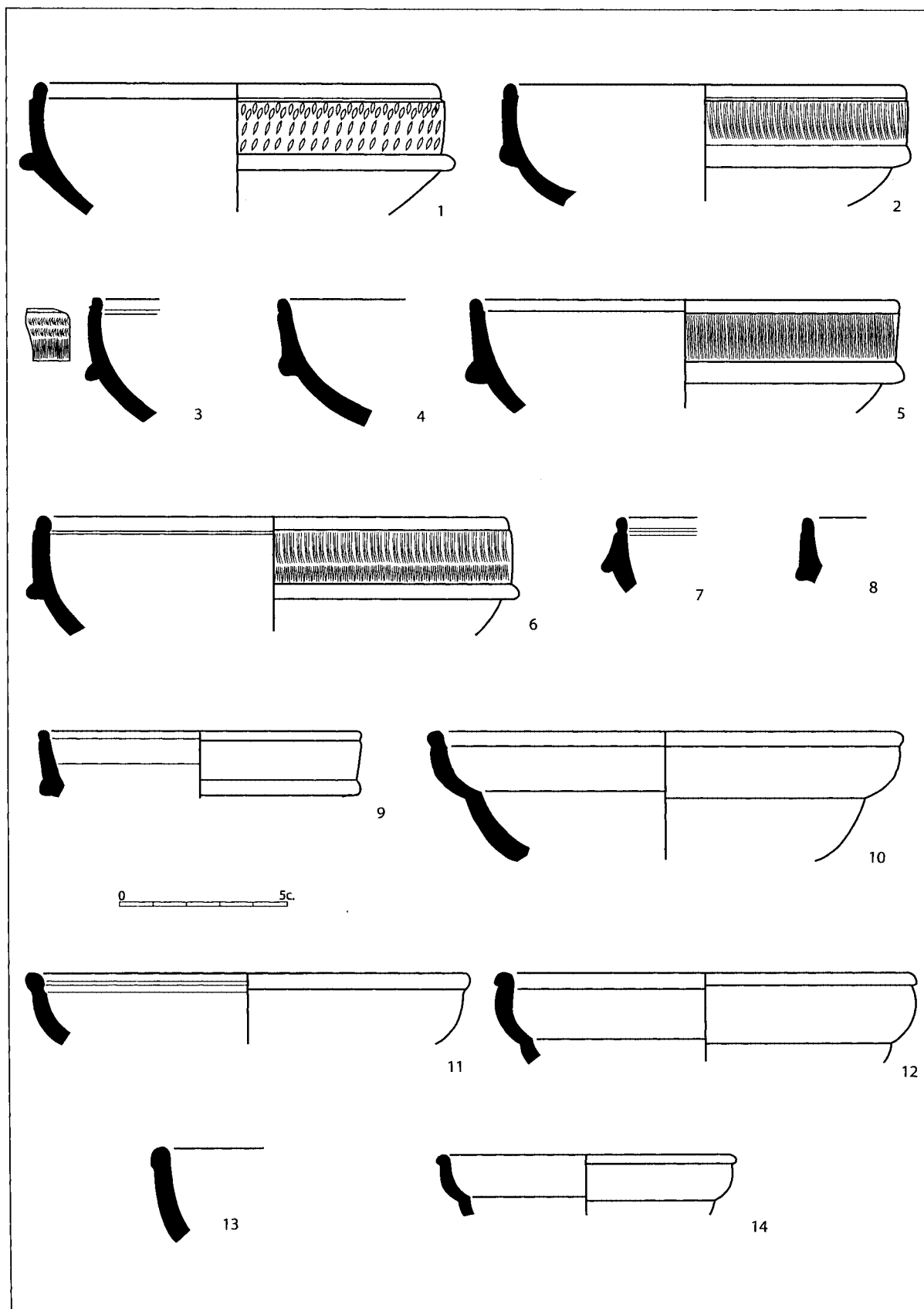

Figura 18. Terra sigillata sud-gàl·lica

tària, no podem fer altra cosa que considerar-la, genèricament, pertanyent a la forma Drag. 18/31 (fig. 17, 16). En general, no tenen altres característiques especials, ni tampoc s'ha conservat cap marca de terrissaire que ens pugui precisar més la datació d'algun dels exemplars.

Quant a la resta de plats, pertanyen en general a la forma Drag. 15/17, de mitjan i segona meitat del s. I, encara que el primer d'ells (fig. 17,17), segurament seria més correcte atribuir-lo a la forma Drag. 16, també amb una cronologia més precisa, centrada en època de Neró.

En la categoria de les petites escudelles –o potser, copes de peu baix– una de les més nombroses és la forma Drag. 24/25, normalment amb la vora externa decorada a rodeta (fig. 18,1 a 9), juntament amb la Drag. 27 (fig. 18,10 a 14), unes i altres de mides molt variades. La primera s'ha de considerar una forma antiga dins la producció gal·la, hereva d'un tipus de vas que havia nascut i s'havia consolidat com a típica de la sigil·lada itàlica. De fet, el primer dels exemplars de la fig. 18 té una decoració més pròpia de la mateixa forma en sigil·lada aretina tardana que no pas en sudgàl·lica, la decoració de la qual és més fina i es limita a incisions quasi verticals que omplen tota la franja per sota el llavi, com en els exemplars 2, 5 o 6 de la fig. 17. En qualsevol cas, la copa Drag. 24/25 és típica de la primera meitat del segle I, a partir dels anys 20/30, i no sembla anar gaire més enllà dels anys 60/70. En total, en aquest dipòsit, se n'han identificat 14 individus cosa que representa el 24'13% de les formes classificades.

En canvi, la Drag. 27, amb quinze fragments ben identificats (25'86%), té un període de difusió molt més ampli (fig. 18,10 a 14); semblant al del plat Drag. 18/31. Les variacions en l'acabat i llavi poden indicar que pertanyen a períodes diversos dins el centenar d'anys en què va produir-se la forma. Les mides ben diferents entre els diversos vasos són poc significatives i no tenen incidència en la seva datació.

Les variacions en el diàmetre i mides dels vasos les tornem a trobar en el cas de la petita escudella del tipus Ritt. 8, la següent forma en nombre d'exemplars classificats (fig. 19,3 a 5); un d'ells amb una marca impresa en el fons intern (potser NAM o MAM= *Mammivs* o *Mammaca*), identificat a la Graufesenque. Aquests vasos, en

qualsevol cas, van tenir un període de producció molt limitat, semblant al del plat Drag. 2/21; aproximadament entre els anys 30 i 60.

En darrer lloc, hem de citar alguns bocins de vora pertanyents al plat de llavi penjant Drag. 35, decorat amb fulles d'aigua (fig. 19,7 a 9). Una forma, de fet, que recuperant tipus clàssics, es transmetrà ja en el segle II a les produccions nord-africanes. En aquest cas, es tracta d'una peça típica, però relativament tardana dins el repertori tipològic de les sigil·lades de la Graufesenque, ja que aparegué cap a l'any 60 i perdurà gairebé un centenar d'anys, fins desaparèixer cap a mitjan segle II.

En darrer lloc, val la pena citar alguns fragments amb marques de taller (fig. 19,10 a 14 i fig. 40,C), no sempre fàcilment identificables, ja que en alguns casos s'han conservat només parcialment. En el fragment de base de la fig. 19,13 podem llegir OF. LICINI, un segell que pertany al taller de *Licinus*, àmpliament documentat a la Graufesenque. Les altres marques, tot i que una és completa, no es poden llegir degut al seu desgast. En una sembla que podem llegir-hi OF EC... (fig. 19,12), mentre que l'altra millor conservada, però amb els caràcters erosionats, podria correspondre, una vegada més, a OF LICINI (fig. 19,14). De les altres dues, a més d'aquella que apareix en un petita escudella Ritt. 8, no en podríem dir res (fig. 19,10 i 11).

Com dèiem al començament, les formes decorades es redueixen a dues: les Drag. 29 i 37; més nombrosa la segona, amb 5 fragments (fig. 20,3, 4, 6 a 8), que la primera, amb 3 exemplars (fig. 20,1, 2 i 5). Són pocs els elements de la composició ornamental que ens puguin ajudar a aproximar-nos a la seva cronologia si ho volem fer en base als grans períodes establerts a partir dels motius decoratius. Es tracta, en el cas dels vasos de la forma Drag. 29, de bocins sense massa entitat, en un dels quals tan sols podem veure-hi un gos de perfil esquerra, dins una composició que potser ens acostaria al període de Neró (fig. 19, 1).

Pel que fa als fragments de la forma Drag. 37, alguns elements es poden identificar millor, però sense que puguin ser concloents en l'aspecte cronològic. El més clar és, segurament, el de la fig. 19,3, que presenta les característiques típiques del període de Neró-Vespasià i que, per tant, podríem situar, a l'engròs, entorn els anys 67-75. Possible-

ment, l'altre fragment (fig. 19,4), pertany a la mateixa època o al període de transició, que podríem arribar a estirar alguns anys més. Quant als altres tres bocins, no en podem dir res (fig. 19,6 a 8).

En general, a primer cop d'ull, tot el conjunt s'emmarca en el gran període de difusió de la sigil·lada sud-gàl·lica. Tant els exemplars lliços com els decorats abasten un període crono-

lògic ampli, des de mitjan segle I fins la primera meitat no avançada del segle II, tot i que no acabem de veure, en el cas de vasos decorats, cap bocí que es pugui atribuir clarament al període de decadència. Una explicació seria l'existència d'un nombre tan baix d'exemplars dins les sèries decorades. L'altra, la poca entitat i mala conservació que tenen els bocins localitzats.

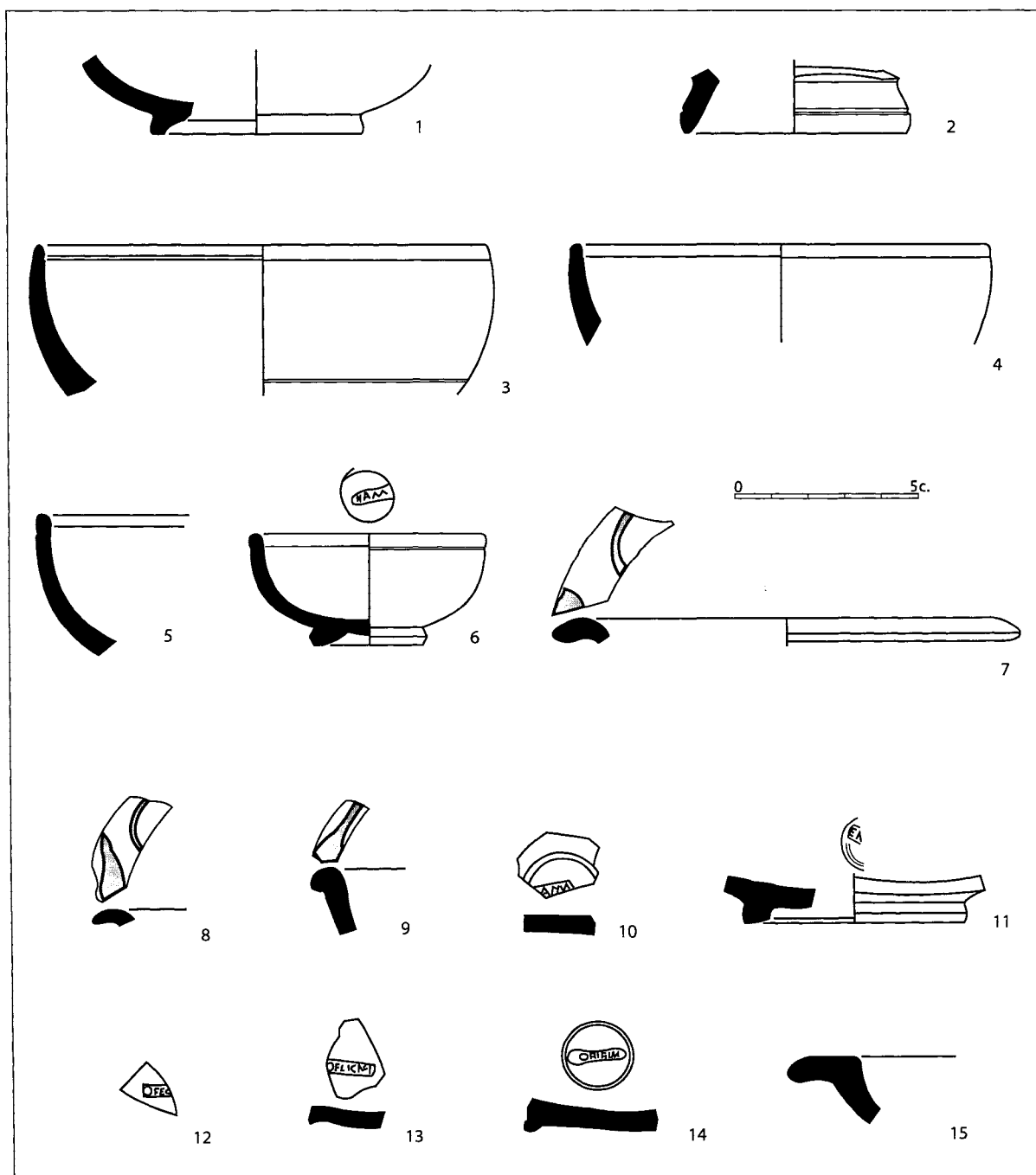

Figura 19. Terra sigillata sud-gàl·lica

TERRA SIGILLATA ITÀLICA

És un conjunt més aviat escarransit, amb només 24 fragments inventariats, dels quals tant sols una tercera part poden ser classificats tipològicament (fig. 7). Tampoc presenta una gran varietat cronològica, com és lògic, tractant-se d'un material que va tenir un període de producció i distribució relativament curt. No ens ha d'estranyar, per tant, que la major part dels individus identificats se situïn cronològicament entre mitjan període d'August i els primers anys del segle I de la nostra era, llevat d'una excepció, que podríem fer recular fins al 45 aC (fig. 17,1), tot i que va perdurar, almenys, fins la darrera dècada del segle I aC.

Com és lògic en un conjunt tan limitat, la varietat tipològica tampoc és massa àmplia, i predominen les formes genèriques més habituals, amb plats de vora senzilla o bé més complexa i les copes de peu baix que, en alguna ocasió, poden tenir una senzilla decoració impresa entorn el llavi (fig. 17,8).

El fragment més antic, pel que fa a l'origen de la forma, pertany a un plat del tipus Conspectus 1/Goudineau 1.1, que es va començar a produir (o almenys es documenta), cap a l'any 45 aC, perdurant ben bé fins les darreries del segle I aC, fins desaparèixer cap a l'any 10 aC (fig. 17,1). Una escudella o copa de peu baix (fig. 17,2), és sensiblement més tardana, tot i que hem de situar-lo cap a la meitat del principat d'August. Pertany, pel que podem deduir, a la forma Conspectus 7.1/Goudineau 2, força habitual en contextos de les darreres dècades del segle I aC a les nostres comarques, igual que els plats derivats de la forma Goudineau 15, Conspectus 12.1.1 i 12.3 o 12.4 (fig. 17,3 i 4), l'origen dels quals sol situar-se cap a l'any 15 aC i van perdurar fins als primers decenniis del segle següent; molt abundant en contextos del canvi d'era a tot el territori gironí, amb exemples en estrats augustals de Tollegassos (Casas i Nolla, 1993, 20; Casas i Soler, 2003, 92), o als nivells de la mateixa època del sector de la basílica i cúria del fòrum d'Empúries (Aquilué *et al.*, 1984, 161 i 169).

Un atuell derivat de la mateixa forma o que formava part del mateix servei, és la copa de peu baix de la forma Conspectus 14.2/Goudineau 13-16-18 (fig. 17,5), no massa diferent, pel que fa al

llavi, als plats del tipus anterior, amb els quals se'l pot confondre en casos com el que estudiem, en els quals només identifiquem un petit bocí de la vora. Cronològicament són contemporanis.

Del plat o copa de peu baix de la forma Conspectus 13.2/Goudineau 7 només n'identifiquem un fragment que correspon al llavi d'un exemplar de mida petita (fig. 17,6), sense característiques especials. Una vegada més, s'ha de situar cronològicament en els darrers vint anys del segle I aC (Ettlinger *et al.*, 2002, 74).

Un altra forma identificada, que correspon al plat que segurament es repeteix més sovint en el repertori de *sigillata* itàlica que sol aparèixer en aquest territori, correspon al tipus Conspectus 18.2, equivalent a les formes Goudineau 36.a o Haltern 2, amb repertoris i paral·lels arreu i especialment en els jaciments gironins citats fa poc (fig. 17,7). La llista de jaciments on apareix aquest tipus de plat, en concret, seria inacabable, ja que sol ser present en qualsevol nivell d'entorn el canvi d'era. És, doncs, un pèl més tardà que els anteriors, i sembla que va tenir un període de difusió una mica més prolongat. Introduïda a la darrera dècada del segle I aC, la forma va perdurar ben bé fins època de Tiberi (Ettlinger *et al.*, 2002, 82).

Finalment, hem de citar dos fragments pertanyents a formes una mica més dubtoses, sobretot el darrer d'ells. El primer considerem que correspon a una copa del tipus Haltern 8/Goudineau 27 o Conspectus 22.1 (la típica Ritterling 5). És a dir, una copa troncocònica de peu baix, que sol tenir la part externa de la vora decorada amb una fina impressió a rodeta (fig. 17,8). Amb un origen cap a mitjan del principat d'August i una evolució formal més complexa del que s'endevina a primer cop d'ull, és especialment abundant durant el darrer quart del segle I aC i perdura fins els primers anys de la nostra era, donant pas al tipus Conspectus 23.

El darrer fragment al que fèiem referència pertany a una forma atípica (fig. 17,9), potser derivada del vas tancat Conspectus 51/Ritterling 13, o similar.

Tal com podíem preveure, la informació que ens proporcionen els 24 fragments de sigil·lada itàlica és limitadíssima; i ens ho podíem esperar tenint en compte que es tracta d'un material absolutament residual dins un context que es va formar tres-cents anys després que s'haguessin

amortitzat aquells vasos. Com en altres categories de material procedent del farciment de la muralla gironina, també residuals i minoritaris, ens és útil bàsicament per documentar l'activitat a l'antiga ciutat durant diferents fases de la seva existència. Cosa que, d'altra banda, no representa cap novetat. La vida en aquella *urbs* no es va veure mai interrompuda des de la seva fundació. Potser crida una mica l'atenció un nombre d'exemplars tan escadusser, tenint en compte que era d'ús quotidià i habitual en un moment de puixança de la ciutat.

Però sovint passa que l'aparició més o menys abundant d'un determinat tipus de material en un estrat concret es deu a causes absolutament circumstancials. Si bé és cert que la sigil·lada aretina –itàlica, per extensió– sempre sol ser més rara que la sud-gàl·lica, per exemple (tan abundant en qualsevol nivell de la segona meitat del segle I), continua essent estrany que en el cas d'aquests

estrats no passi quasi del 8'6% en relació amb la sigil·lada sud-gàl·lica. Dit d'una altra manera: davant els 278 fragments de sigil·lada de la Graufesenque (60 més que en el conjunt sencer de les sigil·lades africanes), només n'hi ha 24 d'itàlica. Una proporció poc habitual, tenint en compte que l'estratigrafia es va formar entre 250 i 300 anys després que els fragments de les respectives produccions haguessin anat a parar a l'abocador del qual es va treure la terra utilitzada per farcir la muralla. La diferència en les proporcions és massa gran i no pot ser suficient per explicar-la la producció i arribada massiva dels productes gals en comparació als itàlics que es fabricaven cinquanta anys abans. Com dèiem, moltes vegades aquests fets poden ser deguts a causes circumstancials com, per exemple, l'origen de les terres i material del farcit i les condicions i forma en què es va originar l'escombrera d'on provenien.

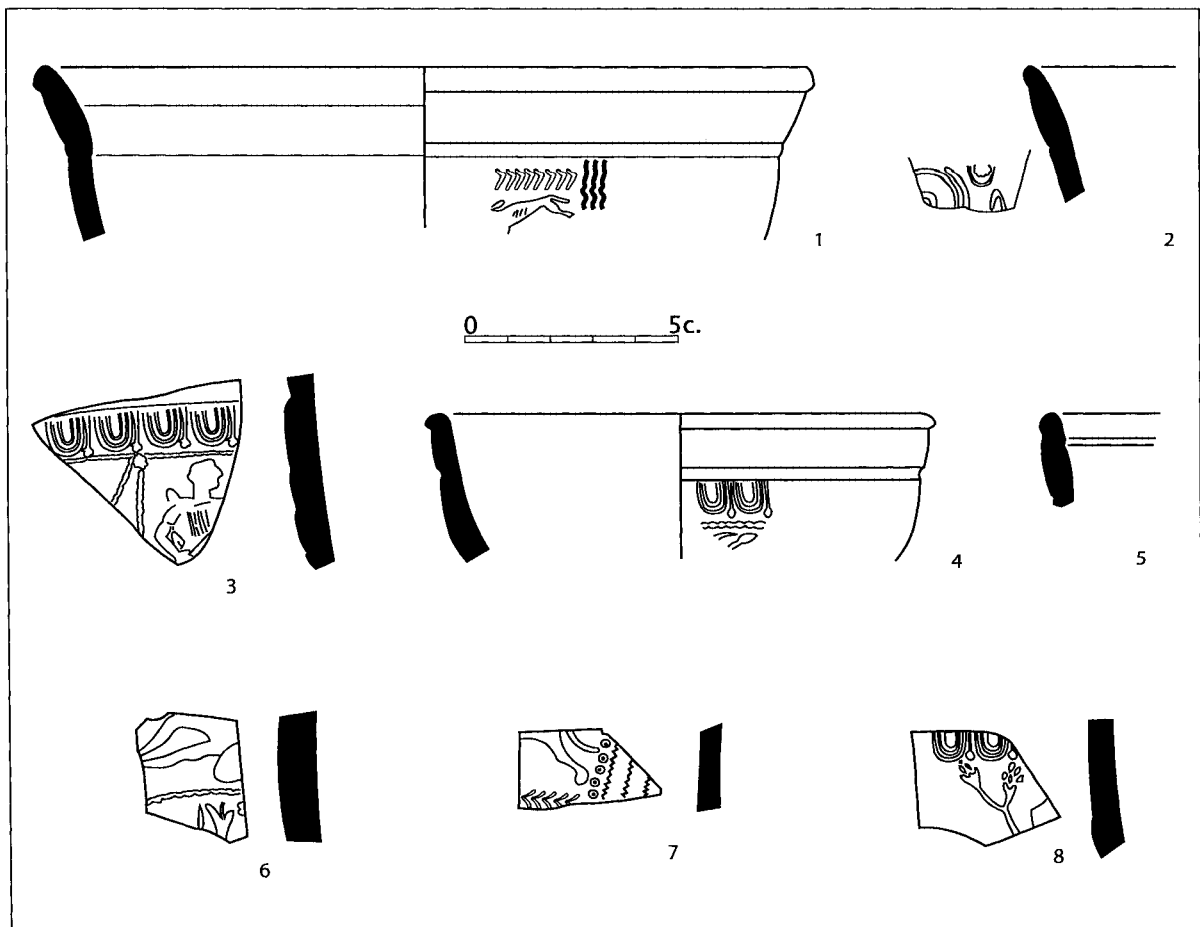

Figura 20. Terra sigillata sud-gàl·lica decorada

CERÀMICA DE PARETS FINES

Comparats amb els 603 fragments inventariats en els estrats fundacionals (*infra*), els 43 bocins del dipòsit més tardà són ben poca cosa (fig. 7). Amb no gaire més de mitja dotzena de formes i alguns esquerdisos que presenten alguna mena de decoració, el repertori tipològic també és molt reduït, mostrant els vasos més típics d'època postaugustal i, sobretot, de la segona meitat del segle I. Per altra banda, la poca entitat dels fragments recuperats tampoc permet una classificació prou segura, tot i que podem constatar que normalment es tracta de recipients hemisfèrics –alguns, potser carenats– normalment decorats de manera senzilla.

Tampoc podem considerar que una determinada forma sobresurti sobre les altres. La desena de fragments que reproduïm a la figura 21 no permeten fer estadístiques sobre aquest aspecte. Constatem, això sí, la presència d'un vas que podríem atribuir al tipus Mayet 38 (fig. 21,5 i, potser, 10), i alguns que poden ser variants de les formes Mayet 27 i 37 (fig. 19,2, 3, 6 i 7), tot i que no podem tenir-ne una seguretat absoluta. Finalment, un altre bocí sembla que podria atribuir-se a la forma Mayet 44 (fig. 21, 1). En

qualsevol cas, hem d'insistir novament en la dificultat que suposa una classificació tipològica segura a partir de bocins que normalment no deixen entreveure massa bé la forma.

Pel que fa a les decoracions, presents a bona part del conjunt, són les que trobarem habitualment en les produccions altimperials. D'una banda, les parets sorrenques, tan característiques de la primera meitat del segle I, tradicionalment atribuïdes al període de Tiberi-Claudi, però que abasten pràcticament tot el segle I (Mayet, 1975, 74). De l'altra, les petites fulles, perles i mugrons *a la barbotina*, dibuixant, de vegades, combinacions diverses (fig. 21,1 a 4 i 8). En aquest sentit, les fulles d'aigua potser són les que més sovintegen. En general, es daten a la segona meitat de la primera centúria, tot i que les sèries amb petits mugrons que es combinen amb perles (fig. 21,8), segurament van aparèixer poc abans de mitjan segle, probablement cap a l'època de Claudi (Mayet, 1975, 79). En darrer lloc, els petits quadrets o rombes impresos formant escaquer, que ocupen normalment tota la panxa del vas, per sota el llavi, i a cops es combinen amb altres motius decoratius, com les fulles d'aigua, en determinades formes. Una vegada més, es tracta d'un tipus decoratiu propi de la segona meitat del segle I.

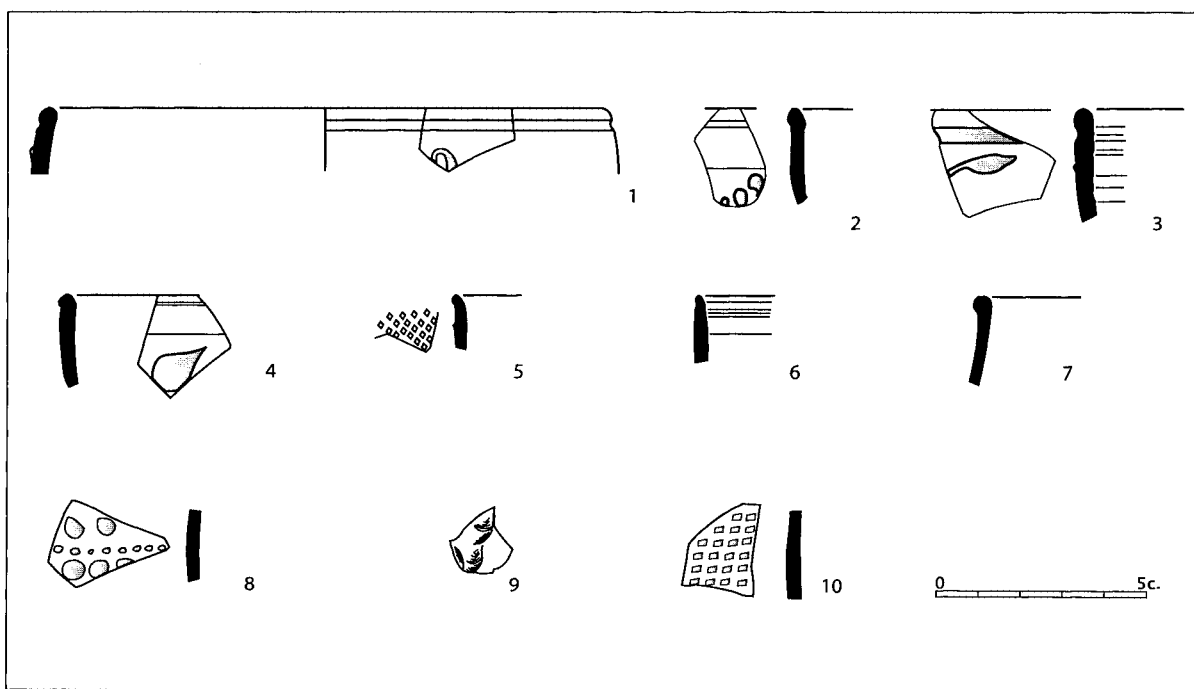

Figura 21. Ceràmica de parets fines

En general, doncs, es tracta d'un conjunt modest, que aporta informacions molt complementàries i poc significatives pel que fa a la formació del farciment. Però no deixa de ser interessant documentar, a partir d'aquests i altres materials minoritaris –com la sigil·lada itàlica o la més nombrosa sud-gàl·lica– l'activitat constant a la ciutat durant tota la primera centúria de la nostra era.

LLÀNTIES

Un conjunt interessant, minoritari i, fins a cert punt, heterogeni, format bàsicament per llànties de disc (variants de les genèriques Deneauve VII i VIII), constituït per un total de 62 fragments repartits entre els diferents nivells més tardans associats al farciment de la muralla i torre de la porta gironina (fig. 7). La major part, no obstant, són esquerdisos que ben poca informació poden aportar quan estudiem aquesta categoria de material, i no ajudaran massa a datar els estrats. De tot el conjunt, menys del deu per cent (mitja dotzena de fragments), tenen una entitat suficient o es poden "aprofitar" de cara a un estudi ceramològic en sentit estricte. Repeteixen, però, la diversitat de materials de totes èpoques que van anar a parar

entremig de les terres del farciment. És el mateix fenomen que observem en la resta de material ceràmic, amb una barreja considerable de sigil·lades itàliques, de la Graufesenque o del nord d'Àfrica. Seran, doncs, els materials més tardans els que ens aproximaran a la cronologia de la muralla. Modestament, les llànties també contribueixen a esbrinar la data de formació dels estrats més tardans, tot i que sempre les haurem de considerar un material residual, fabricat, utilitzat i amortitzat força dècades abans de ser dipositades entre les terres de farcit de l'àmbit.

L'exemplar identificable, clarament més antic dins el repertori, és un fragment de base amb la marca quasi completa GABINIA (fig. 22,1). Es tracta, en aquest cas, d'un taller considerat tradicionalment d'origen itàlic, tot i que amb sucursals al nord d'Àfrica. És possible, però, que el taller sigui clarament africà, tenint en compte l'enorme concentració d'exemplars amb aquesta marca a les zones de les actuals Tunísia, Algèria i Marroc. Va produir llànties de disc (formes genèriques Deneauve VIIA), i de volutes degenerades del tipus Bussière B IV i C II, durant un període que s'ha establert, *grosso modo*, entre els anys 90 i 140/150 (Nolla, 1977; Casas i Soler, 2006b,

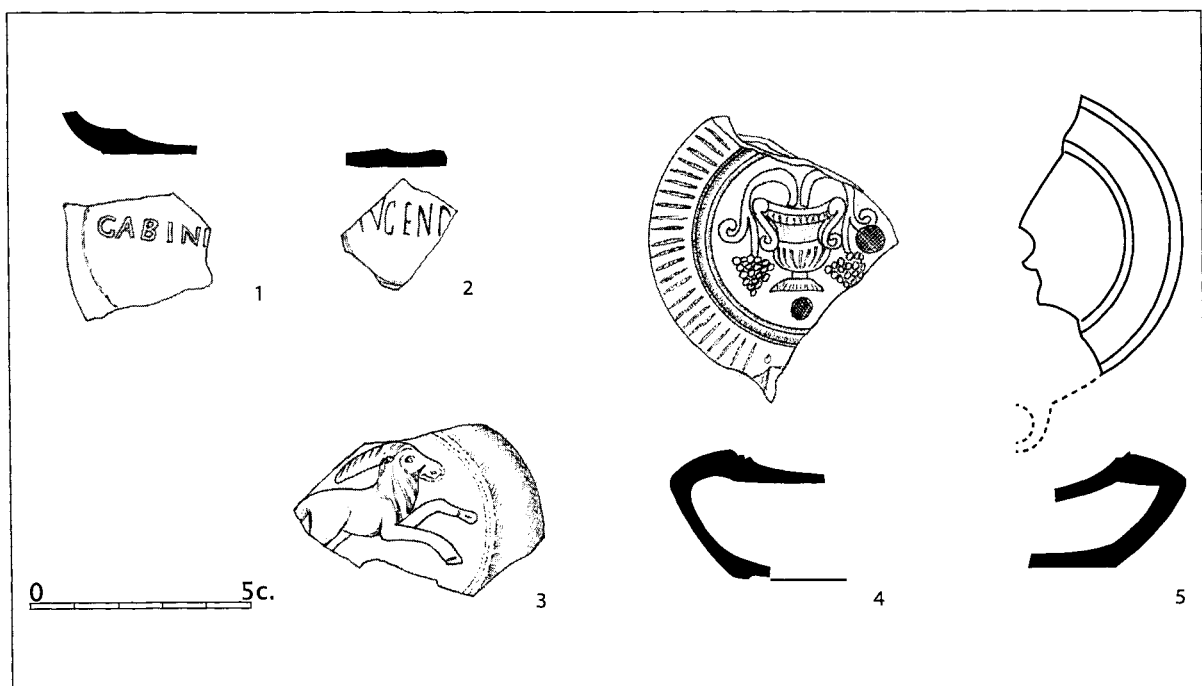

Figura 22. Llànties

92, amb repertori bibliogràfic). En l'àmbit de les comarques gironines tan sols en coneixem tres exemplars més, tots ells procedents d'Empúries i, concretament, de la casa romana núm. 2 (pati i indrets pròxims), la qual cosa ens porta cap a una cronologia de poc abans del 150, considerant la data comunament admesa per a l'abandonament d'aquella *domus*.

El segon fragment –un petit bocí de base– porta la marca trencada AVGENDI, que sempre la trobarem incisa i amb caràcters una mica irregulars (fig. 22,2). És una signatura comuna en llànties relativament tardanes, a cavall entre els segles II i III, amb diversos exemplars identificats en aquest territori. Recordem, per exemple, els sis d'Empúries i el d'una inhumació del Collet de Sant Antoni de Calonge datada a les darreries del segle II (Casas i Soler, 2006b, G892, G1240, G1241, G1291, G1292, G1293; Nolla *et al.*, 2005, 61). Pertany sens dubte a un taller africà situat a la zona de l'antiga Cartago, molt actiu des de la segona meitat avançada del segle II fins al primer terç del segle següent, pel que es pot deduir a partir de la tipologia de les llànties que va signar. Els diversos estudiosos del tema es mostren unànimes en aquest aspecte (Bailey, 1988; Bernal, 1993, núm. 185 i 221; Hayes, 1980, núm. 276 i 563; Bussièrre, 2000, núm. 3347), llevat de Balil, que la va considerar un centenar d'anys més antiga (Balil, 1968, 165). Només un exemplar va aparèixer en un context més tardà, dins una inhumació de la necròpoli de *Pupput*, a Tunísia, en un context clar del segle IV (Bonifay, 2004, fig. 196, 2), la qual cosa potser es podria explicar per un ús o una conservació exageradament perllongada de la peça.

Un tercer exemplar se'n va cap a la mateixa època, potser amb una datació lleugerament anterior (de la segona meitat del segle II), pel que podem deduir a partir de nombrosos paral·lels. En aquest cas, es tracta d'un fragment de disc decorat amb un antílop corrent cap a la dreta (fig. 22,3). Es va obtenir a partir d'un motlle de bona qualitat, amb els detalls anatòmics ben definits i sense bombolles a la superfície conservada de la peça que facin pensar en un motlle de segona o tercera generació. La pasta és de color beix taronja, sens dubte africana. La llàntia, tipològicament, pertany a la forma Deneauve VII A/

Bussièrre D II 9, amb una llarga cronologia que a partir dels primers anys del segle II es va perllongar un centenar d'anys o més. En aquest cas, les característiques del disc, poc profund i amb les parets relativament gruixudes, l'acosten a la segona meitat de la centúria.

Pel que fa a la decoració, relativament habitual i repetida en diversos exemplars emporitans (en un de Tolegassos el mateix antílop es veu de perfil esquerre), s'emmarca en el mateix context cronològic. Els diferents investigadors coincideixen en situar el motiu decoratiu en un context que no aniria més enllà del primer quart del segle III (Almagro i Amorós, 1953-1954, fig. 3, 5; Bailey, 1988, Q1699 entorn el 175-225; Bernal, 1993, núm. 127 amb la marca LVCCEI, 138 amb la marca EX OF..., 139 i 140, en llànties de disc datades entre el 50-150; Bussièrre, 2000, núm. 2361, 2986, 3198, 3274, 3510, amb una cronologia que abasta des de mitjan segle I fins a mitjan o tercer quart del segle III; Deneauve, 1969, núm. 917, i 977; Palanques, 1992, núm. 501, 704, y 1091; Ponsich, 1961, núm. 332 amb la marca MDATI i 336; Robin, 2000, 288). Els exemplars d'Empúries els hem considerat de mitjan i segona meitat del segle II (Casas i Soler, 2006a, E770, E771 i E919), mentre que el de Tolegassos, signat per MNOVIVST, va aparèixer en un context d'entre el 175 i el 225 (Casas i Soler, 2006b, G958).

El quart fragment, gairebé no ens pot donar informació de pes en l'aspecte cronològic, ja que es tracta de la part del disc d'un llum d'oli que no conserva cap mena de decoració (fig. 22,5). Per tant, tampoc insistirem més en aquest aspecte. Constatem que es tracta d'una llàntia genèrica de disc, atribuïble a la forma Deneauve VII A (Bussièrre D II 1), de la qual tampoc podem especificar cap tret característic o peculiaritat, ja que ni tan sols s'ha conservat el bec i, per tant, desconeixem la variant dins aquesta forma que es va produir durant tot el segle segon i més enllà.

Per acabar, l'exemplar millor conservat (tot i així, només es tracta de part del disc), correspon a una llàntia del tipus Bussièrre D X 2, especialment abundant em contextos de les darreries del segle II i primers decennis del segle tercer (fig. 22,4). Llàntia de procedència africana, amb la pasta de color beix fosc o ataronjat, una mica rugosa al tacte. Val la pena assenyalar especialment

la decoració del disc, amb un gran crater del que en pengen pàmpols i gotims de raïm, mentre que la *margo* està decorada amb línies disposades radialment. Un motiu, el del disc, que trobem amb relativa freqüència en peces africanes de la mateixa època i potser produïdes pel mateix artesà. De fet, a partir de la mitja dotzena de llànties conegudes a les comarques de Girona, podem establir gairebé tota una evolució de còpies de motlles sorgides d'unes primeres matrius originals en les que poc a poc es van anar degradant el motiu decoratiu fins arribar, en alguns casos emporitans, a quedar pràcticament esborrada o desdibuixada aquesta "natura morta" que en l'exemplar gironí s'ha conservat amb tots els seus detalls. Citem, com una mena de recopilació, el fragment procedent de la zona anomenada del Nimfeu est de la ciutat romana d'Empúries, el del Camp Tòfol, amb una qualitat semblant al de Girona, o els ja més degradats de l'excavació de N. Lamboglia a l'anomenada zona del Pòrtic, E I-II E867 i sud Decumanus B (Casas i Soler, 2006a, E973, E982, E867 i E974, respectivament).

Els paral·lels, de totes maneres, els trobem una mica arreu, sempre amb unes cronologies que no semblen anar més enllà del primer quart del segle III, ni són anteriors al darrer quart del segle II, pel que podem deduir a partir de la forma de les respectives llànties o de les marques de terrissaire conservades a la base. A part dels citats, anotem els publicats per diversos autors d'estudis específics sobre el món de les llànties: Bussièrre, 2000, núm. 2168, 3232 y 3233, amb la marca PVLLAE-NI, en un context que va des de l'època de Neró al primer quart del segle III; Deneauve, 1969, núm. 916 amb la marca AGRI (taller del període 175-225); Palanques, 1992, núm. 1102 i 1150.

El conjunt, modest, ens dibuixa un marc cronològic sensiblement anterior a la data de formació de l'estrat i construcció de la muralla que s'ha de situar entorn l'any 300. Però tampoc hem d'oblidar que es tracta d'un material de segona mà, que havia anat a parar a una escombrera en la que s'hi barregen produccions de totes èpoques, des d'època fundacional fins a les acaballes del segle tercer. Per altra banda, ja havíem assenyalat que només un 10% del conjunt pot ser identificable o estudiat amb més o menys precisió. La resta gairebé no ens dona cap informació. En darrera instància, tam-

poc sabem la vida útil d'aquells exemplars. Si les cronologies de producció ja són de vegades prou incertes, més ho és el període d'ús d'un llum d'oli. Tant podia durar quatre dies com una vintena llarga d'anys. En qualsevol cas, cap dels bocins estudiats pot anar més enllà de l'any 250, en el supòsit d'atribuir-los-hi una vida útil dilatada.

CERÀMICA EMPORITANA TARDANA

Aquesta producció d'abast regional, convenientment definida (Casas *et al.*, 1990, 41-42; Nolla *et al.*, 2003, 33-53; Nolla, Sagrera i Burch, 2007, 47-67), esdevé un excel·lent "fòssil-director" per fixar contextos cronològics entre el darrer terç/darrer quart del segle I aC i mitjan segle I. És ben present a Girona (Nolla, 1980, 84-91) i en els jaciments immediats de la ciutat com a Sant Julià de Ramis, en un context cronològic de darrer terç del segle I aC que cal associar a una ocupació puntual del sector nord-occidental de l'antic *oppidum*, abandonat d'ençà la tercera dècada del segle I aC (dades inèdites) o a la vil·la suburbana de Sant Pere de Montfullà (Bescanó) (Nolla *et al.*, 2003, 29-53).

Centrem-nos, ara, en la seva presència en aquest conjunt on, convé recordar-ho, s'identifica plenament aquesta fase avançada d'una producció ceràmica de llarg abast i enorme importància en els territoris nord-orientals del *conuentus tarraconensis* (Nolla *et al.*, 2003, 34-35; Nolla, Sagrera i Burch, 2007, 48-49).

El dipòsit que estudiem s'ha de datar a l'entorn del 300, en plena època teretràquica tal com tindrem ocasió de defensar en les conclusions subsegüents al seu estudi. Tanmateix, en fer-se servir terres d'abocadors immediats per omplir l'espai definit pels murs interiors d'*opus caementicium* de la torre romana, el material que contenia no era uniforme sinó una mostra de la cultura material dels habitants del lloc des de la fundació fins al moment d'abocament d'aquelles terres. Tal com veurem, el conjunt més nombrós és característic del segle III i, en molt bona part de la segona meitat; hi ha, però, material residual en certa quantitat des de la tercera dècada del segle I aC en endavant.

Hi ha una presència més que testimonial de ceràmiques fines indígenes (grisa i oxidada emporitana, comuna ibèrica, ibèrica pintada...) on destaca, pel que fa al nombre, les ceràmiques

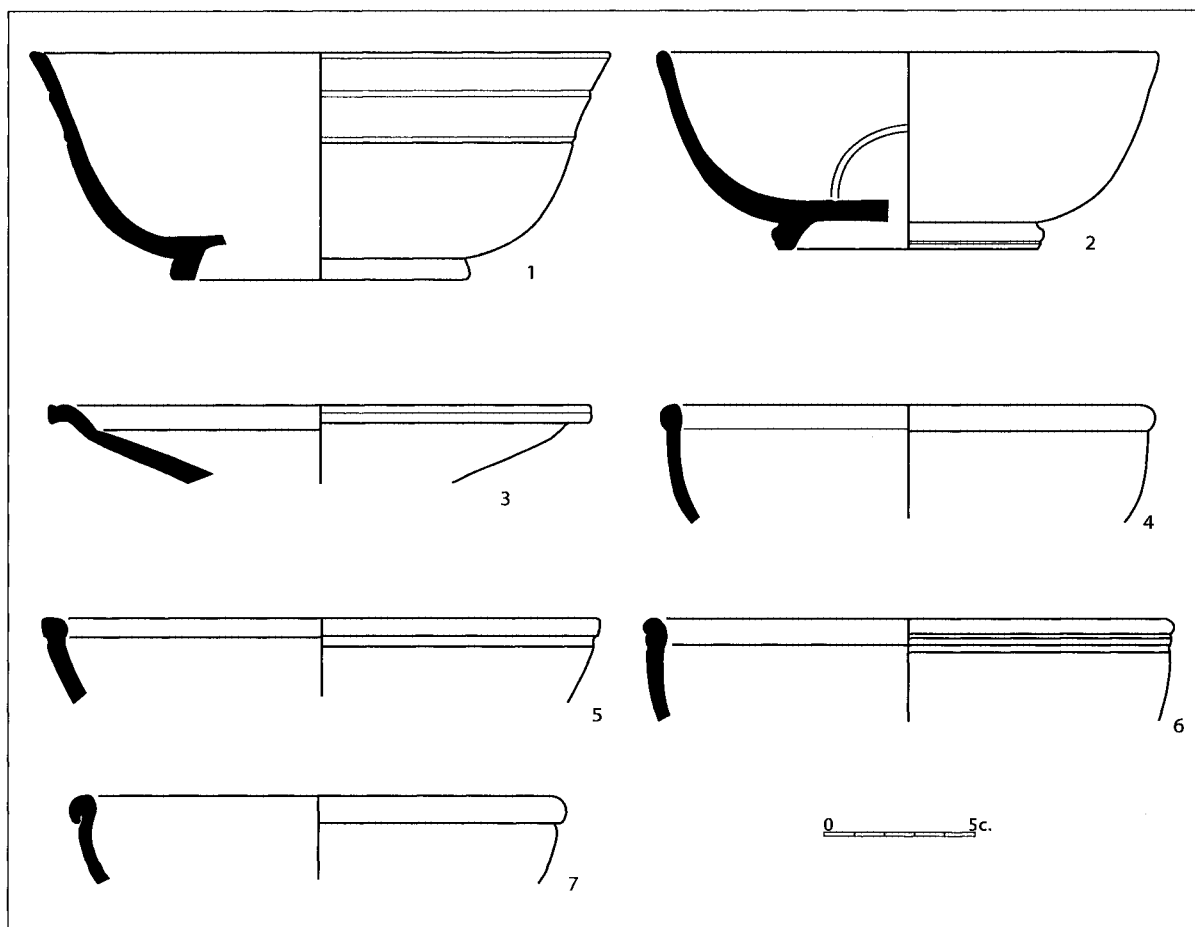

Figura 23. Ceràmica emporitana tardana

emporitanes reduïdes d'època clàssica (200-50/30 aC) acompanyades, però, d'altres de més modernes, característiques de la fase més avançada d'aquesta producció (Nolla *et al.*, 2003, 35; Nolla, Sagrera i Burch, 2007, 49). Pel que fa a aquesta categoria ceràmica, molt ben representada en una relació de tres a un, entre emporitanes tardanes i clàssiques, permet identificar diverses formes que analitzarem tot seguit (fig. 7).

Entre els plats hem identificat en tres ocasions la forma 1.4, de llavi recte, amb o sense solc ornamental sobre la vora (fig. 23,3) (Nolla *et al.*, 2003, 38; Nolla, Sagrera i Burch, 2007, 51).

Més ben representades estan les escudelles amb les formes 2.2 (Nolla *et al.*, 2003, 40-41; Nolla, Sagrera i Burch, 2007, 51-52) (fig. 23,4), 2.2a (Nolla *et al.*, 2003, 40; Nolla, Sagrera i Burch, 2007, 51-52) (fig. 23,6), 2.2b (Nolla *et al.*, 2003, 40-41; Nolla, Sagrera i Burch, 2007, 52) (fig. 23,5),

2.3 (Nolla *et al.*, 2003, 41; Nolla, Sagrera i Burch, 2007, 52) (fig. 23,7), 2.4 (Nolla *et al.*, 2003, 41; Nolla, Sagrera i Burch, 2007, 52-53) i 2.7 (Nolla *et al.*, 2003, 43; Nolla, Sagrera i Burch, 2007, 53) (fig. 23,1 i 2), essent les més abundoses les formes 2.7, amb cinc individus, i 2.2, amb dos.

La seva presència en aquest farciment té l'interès de confirmar l'ús sovintejat d'aquesta terrissa en les dècades a l'entorn del canvi d'era.

CERÀMICA DE PASTA MICÀCIA I VERNÍS ROIG CORALL

Sembla segur que el lloc de procedència d'aquesta producció amb un repertori de formes molt determinat i que copia i adapta preferentment el repertori mediterrani de formes en ús durant la segona meitat del segle I aC, s'hauria de situar a l'entorn de Narbona, la capital provincial (Passelac, 2007, 17-45). Sovinteja en els jaciments d'aquest terri-

tori en contextos augustals i postaugustals (Casas *et al.*, 1990, 40-41) i n'hem identificat l'existència a Girona (Nolla, 1980, 83-91) i en els entorns immediats, en la vil·la suburbana de Sant Pere de Montfullà (Bescanó) (Nolla *et al.*, 2003, 29-32).

En el dipòsit que estudiem només se n'identifiquen tres fragments procedents dels estrats II, Va i VII (fig. 7).

CERÀMICA COMUNA OXIDADA

Aquest gran calaix de sastre serveix per donar nom a produccions no envernissades d'origen local o regional a bastament utilitzades en la cuina i a taula. Són peces generalment ben cuites, de bona qualitat. Constitueixen un bloc numèricament potent que dóna idea de la seva importància (fig. 7). Hem identificat les formes següents:

Plats

De formes i mides diferents, un dels quals (fig. 24,1) de diàmetre considerable amb el llavi engruixit interiorment i amb subtils incisions ornamentals, amb paral·lel pròxim a Puig Rodon (Corçà), en contextos de primera meitat del segle III (Casas *et al.*, 1990, núm. 661, 328-329) o, un xic més antic, en la UE 8046 del Puig de Sant Grau a Caldes de Malavella, l'antiga *Aquae Calidae* (Casas i Nolla, 2008, 67-73, fig. 6,7). Altres són semblants però de mida més petita (fig. 24,2), presents, també a la UE 8046 de Caldes (Casas i Nolla, 2008, 67-73, fig. 6,10). N'hi ha, finalment, de forma troncocònica amb el llavi arrodonit marcat per dins i per fora (fig. 24,3), amb paral·lels sovintejats en contextos de segona meitat del segle (Casas *et al.*, 1990, núm. 613, 294-295) i, amb més precisió, de vers el 200, tal com s'observa a la UE 8046 de Caldes (Casas i Nolla, 2008, 67-73, fig. 6,8 i 9).

Escudelles carenades (tipus "Llafranc")

Es troben ben representades amb dues variants, segons la vora tanqui més cap endins (fig. 24,4) o sigui més recta (fig. 24,5). Aquesta escudella carenada amb llavi robust i molt ben definit constitueix un dels atuells més presents entre la terrissa comuna d'aquest territori i sabem que fou produïda amb tota seguretat al forn de Llafranc (Nolla, Canes i Rocas, 1982, 162, fig. 8; Casas *et al.*, 1990, 71). Els paral·lels sovintegen i els més pròxims

s'han de situar entre molt a finals del segle II (Casas i Nolla, 2008, 67-73, fig. 7,2 a 4) i darrerria del segle III (Casas *et al.*, 1990, núm. 664 a 666, 328-329 i núm. 721, 360-361). Sembla que la variant de vora inclinada cap endins seria més tardana, característica preferentment del segle III tal com assenyalen alguns dels paral·lels proposats als qual hi afegiríem la presència en nivells d'abandonament de la vil·la de Mas Gusó (Bellcaire) (Casas i Soler, 2004, fig. 168,2 i fig. 171,16 i 17) o de la ciutat d'Empúries (Castanyer *et al.*, 1993, 173, fig. 14,7).

Got de llavi recte

Petit recipient hemisfèric amb llavi recte i desenvolupat. És, a Casa Pastors, una peça única (fig. 24,6). Atuell semblant a la Quintana (Cervià de Ter) i a ca n'Aliu (Peratallada) (Casas *et al.*, 1990, núm. 601, 290-291) amb datacions de segona meitat del segle II. A Mas Gusó (Bellcaire) se'n detecten en estrats de finals del segle II i també en nivells d'abandonament de segona meitat del segle III (Casas i Soler, 2004, 212, fig. 166,12 i 249, fig. 196,7, respectivament).

Got de llavi marcat sense coll

No massa representada (fig. 24,7). És una forma ben documentada, en aquest territori, des de finals del segle II en endavant, de vegades amb nansa (Casas *et al.*, 1990, núm. 589 i 594, 288-289 i núm. 720, 360-361). També a la UE 8046 de Caldes (Casas i Nolla, 2008, 67-73, fig. 6,16, 19 i 20).

Ampolles

Recipients per a contenir líquids de coll més o menys llarg i estret, amb una única nansa. És una sèrie ben representada però només parcialment conservada (fig. 24,5 I 8). Se'n troben de ben semblants d'ençà la segona meitat del segle II (Casas *et al.*, 1990, núm. 568 i 570 a 572, 282-283). També a la UE 8046 del Puig de Sant Grau (Casas i Nolla, 2008, 67-73, fig. 6,15 i fig. 8,1 i 2).

Gerres

Molt nombrosa però conservada només parcialment. Cal, però, destacar la localització d'una peça sencera que, altrament, conservava un grafit *post cocturam* damunt del coll (fig. 24,10). És un atuell interessant, de base plana, panxa suaument troncocònica amb subtil carena, coll desenvolupat

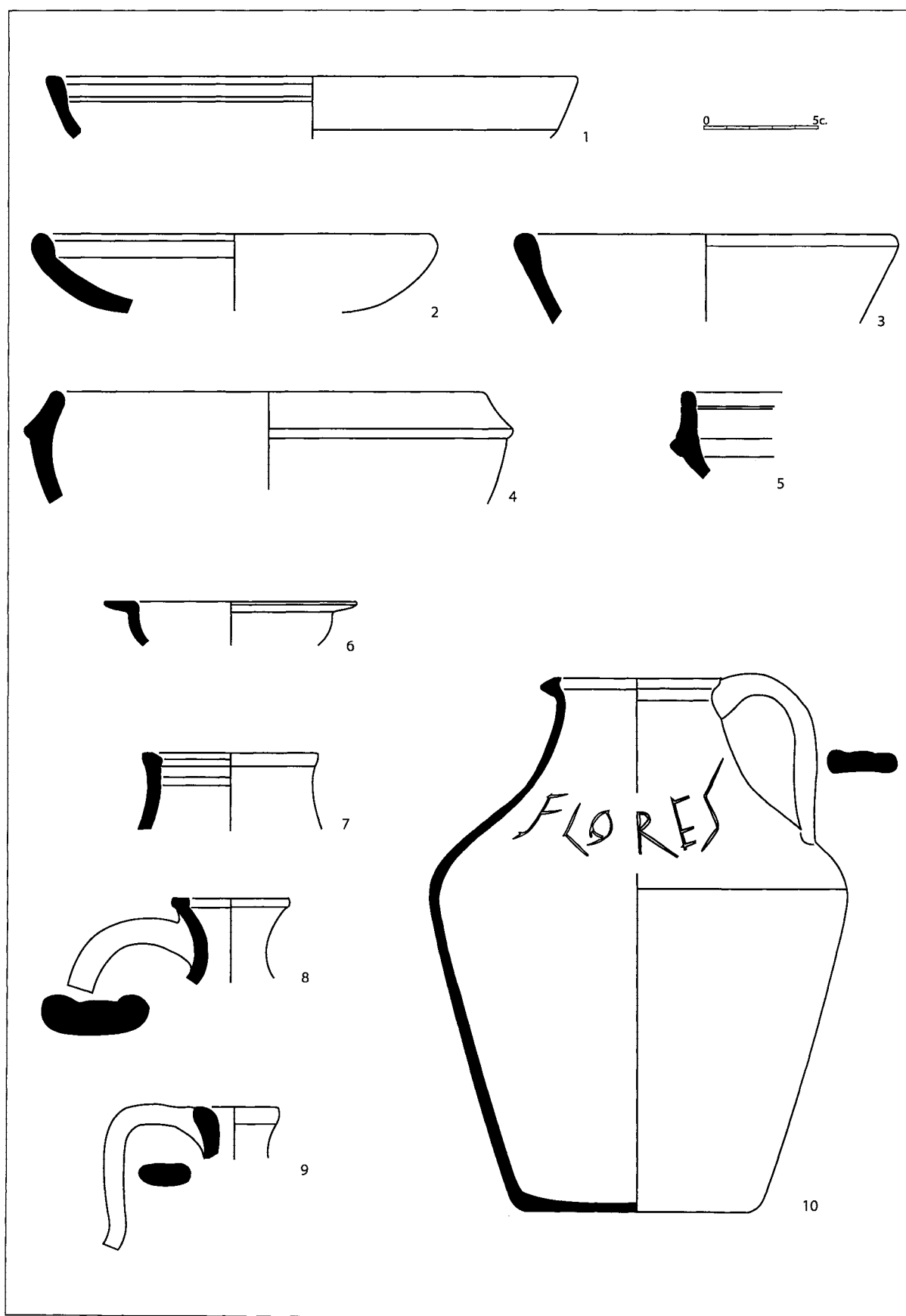

Figura 24. Ceràmica comuna oxidada

i robust i llavi de secció triangular, amb una única nansa molt característica i sòlida. Recipients similars en conjunts ben datats de segona meitat del segle III (Casas *et al.*, 1990, núm. 717 i 718, 360-361; Casas i Soler, 2003, 226, fig. 154, 17 i 18). Pel que fa al grafit, podem llegir sense cap dificultat *FLORES*. Segons els experts (Fabre, Mayer i Rodà, 2002, núm. 69, 158, pl. LXIII), correspondria al *cognomen FLORE<N>S*, amb pèrdua de consonant. No

podria, tanmateix, correspondre al plural de *flos*, tot indicant l'ús del recipient per a contenir un pom de flors? Les lletres, desmesuradament grans i el lloc on es disposen, tan visible, no ens sembla que corresponguin a una marca de propietat.

A una variant de llavi alt i ben definit pertany un altre fragment (fig.25,1), amb paral·lels en contextos de segona meitat del segle II (Casas *et al.*, 1990, núm. 554, 559 i 560, 274-275; Casas i Nolla,

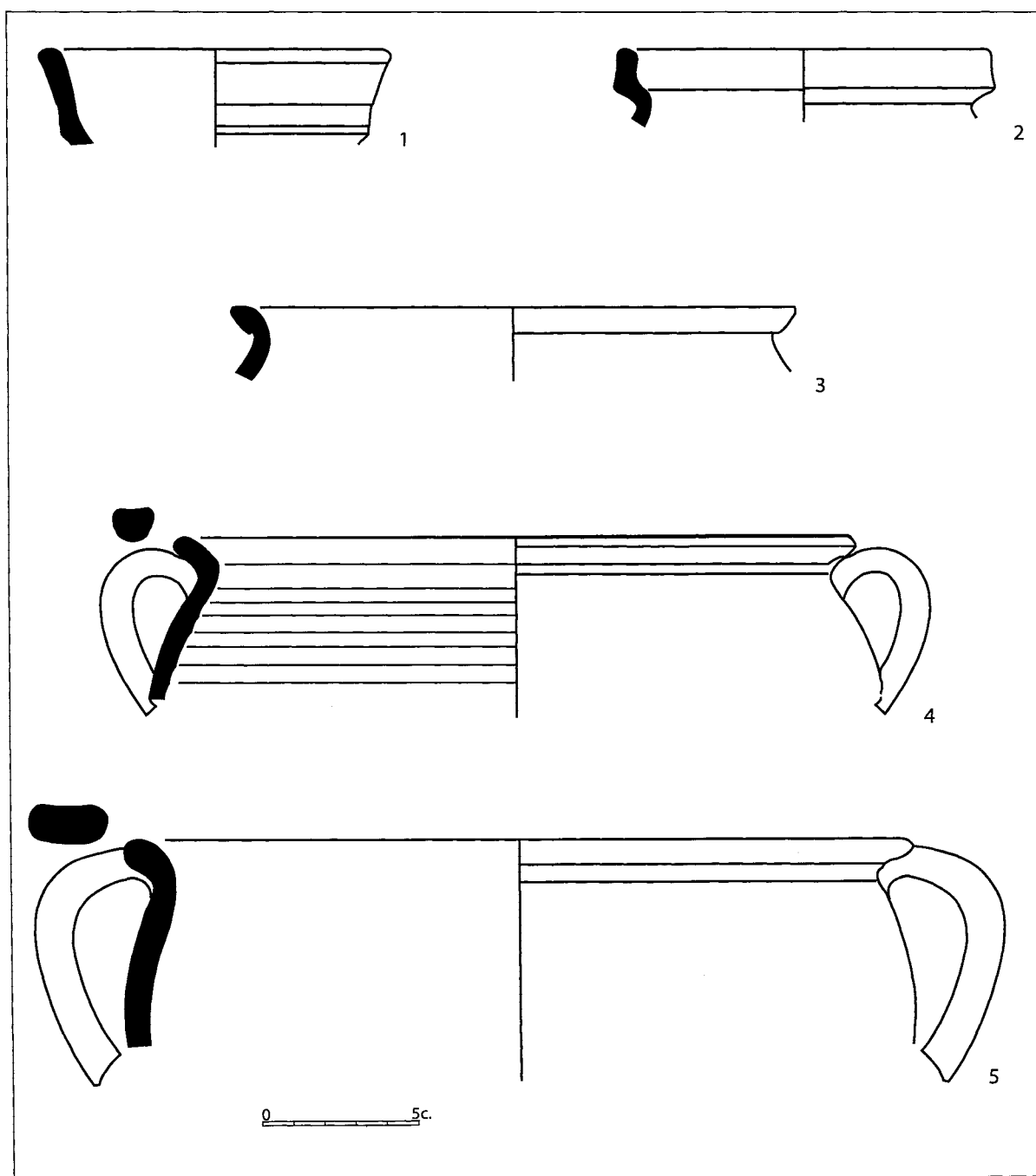

Figura 25. Ceràmica comuna oxidada

2008, 67-73, fig. 7,18) i de la meitat/tercer quart del segle III (Castanyer *et al.*, 1993, 173, fig. 4,10).

Urna de mida petita

Sense coll i llavi desenvolupat i que s'inclina lleugerament cap endins (fig. 25,2). Peces semblants en contextos de segona meitat del segle II (Casas *et al.*, 1990, núm. 552, 274-275; Casas i Soler, 2004, fig. 166,3).

Olles (o urnes)

Peces sense coll, de cos globular amb o sense nanses (olles i urnes, respectivament). Són, sobretot les olles, atuellats a bastament representats des de sempre i en tota mena de contextos però especial-

ment les obrades amb argiles més grolleres, més adequades per anar al foc, tal com passa també en aquest dipòsit i com podrem comprovar tot seguit.

Dins d'aquestes produccions oxidades de certa qualitat n'hem identificat uns pocs individus on destacaríem recipients amb les nanses que surten del llavi (fig. 25,5), amb peces idèntiques en nivells d'abandonament de Mas Gusó (Bellcaire) (Casas i Soler, 2004, 218, fig. 172,9) i altres que s'hi uneixen immediatament per sota (fig. 25,4).

Gibrelles

Constitueixen un conjunt notablement desenvolupat, amb moltes variants i molt ben representat en aquests nivells. Un primer grup el definirien uns

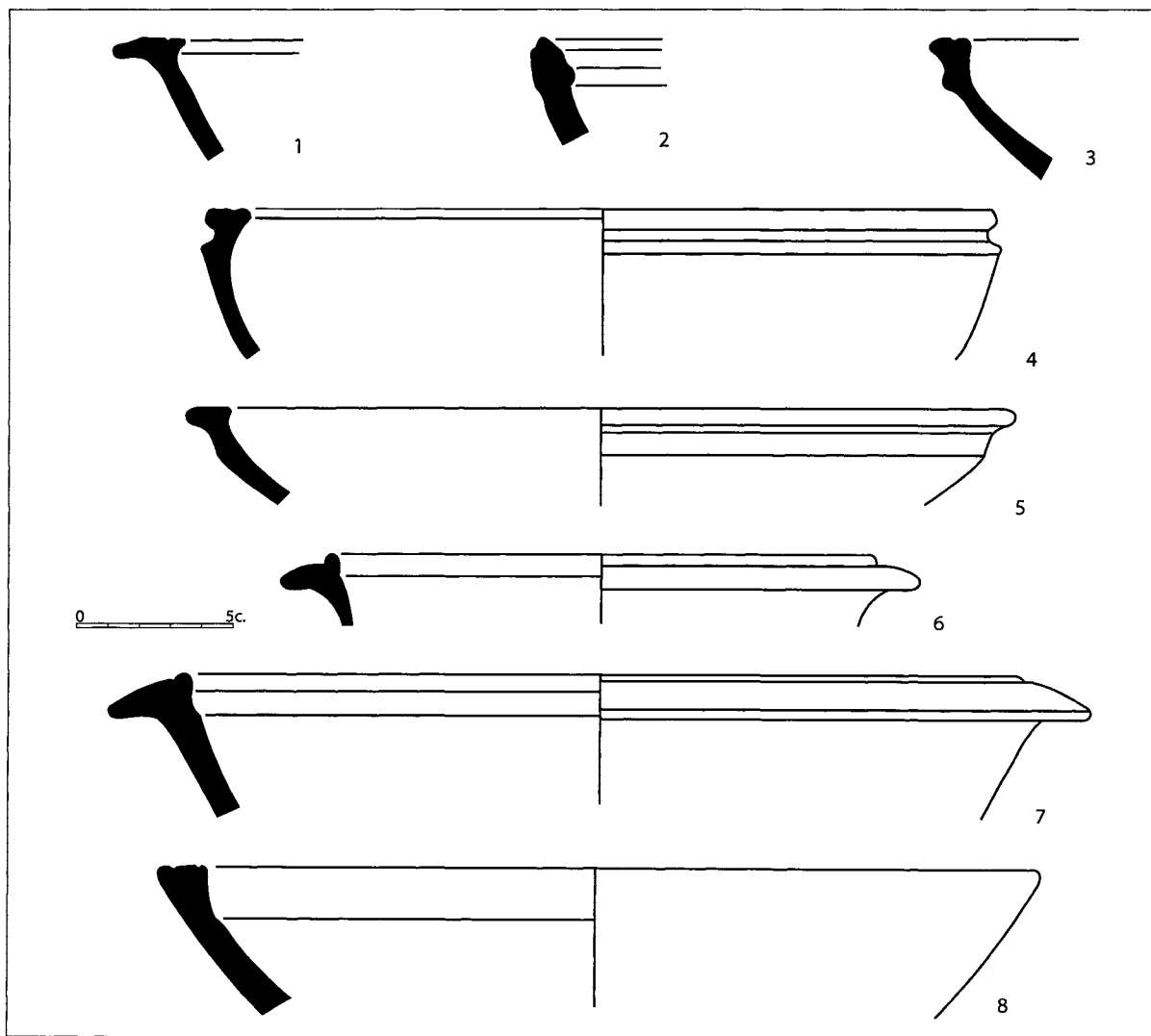

Figura 26. Ceràmica comuna oxidada

recipients de llavi triangular, més o menys recte (fig. 26,1) o en visera (fig. 26,6 i 7), de vegades molt pròxim tipològicament a un morter. En altres casos (fig. 26,2), de llavi ben definit, engruixit per dins i per fora i amb diferents cares, amb paral·lels pròxims en contextos de segona meitat del segle III) (Casas *et al.*, 1990, núm. 740 a 742, 374-375) o de llavis desenvolupats i motllurats (fig. 26,3 a 5 i 6), amb exemplars semblants en contextos de segona meitat segle II (Casas *et al.*, 1990, núm. 636 a 638, 308-309) i més enllà (Casas *et al.*, 1990, núm. 681, 334-335; Casas i Soler, 2004, 257, fig. 203,2; Castanyer *et al.*, 1993, 173, 13,1).

Pel que fa als peus hi ha varietat d'acabats i formes, amb recipients àpodes de base plana (fig. 27,1), amb peus marcats i bases més complexes (fig. 27,2 a 4) i, finalment, amb peces amb peu marcat i fons còncav que semblaria una característica tardana la meitat/segona meitat del segle III (fig. 27,5 a 7) (Casas i Soler, 2004, 228, fig. 180,13), en nivells d'abandonament de Mas Gusó (Bellcaire).

Assenyalem, també, la localització d'una dotzena o poc més de fragments informes amb

grafits obrats sobre l'atuell després de la cuita. En molt casos només es conserven parcialment i no semblen, sinó, senyals i dibuixos d'interpretació impossible (fig. 29,2 a 8).

CERÀMICA REDUÏDA I OXIDADA DE CUINA

Un conjunt d'enorme importància de terrissa local o regional destinada preferentment a la cuina i al foc (fig. 7). És majoritàriament una producció cuita a focs reductors de tons foscos, negres i grisos, però tampoc hi manquen peces idèntiques de colors marronosos i castanys, poc uniformes. Hem identificat en aquest conjunt les formes següents:

Plats

Una peça interessant, fragmentada, amb un peu alt i ben definit (fig. 31,2).

Plat-tapadora

Recorda i molt probablement imita atuell de cuina nord-africans (fig. 31,1). No són gens estranys en diversos contextos cronològics d'ençà

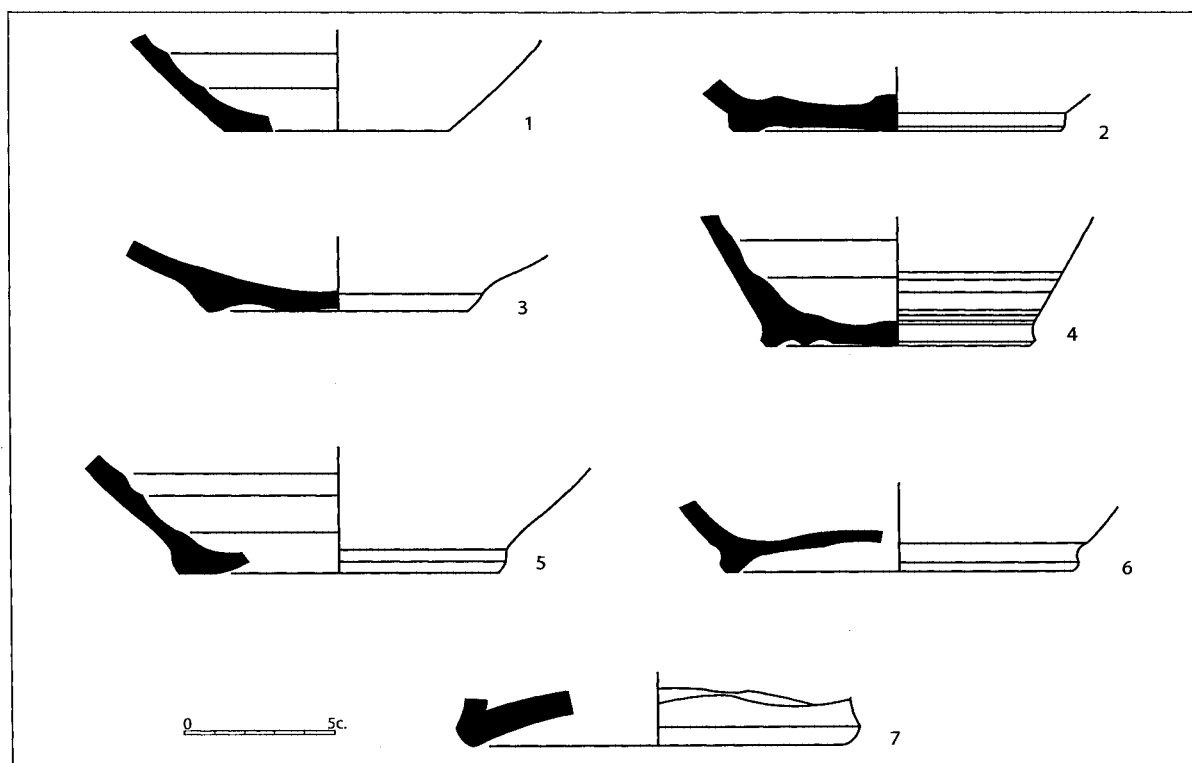

Figura 27. Ceràmica comuna oxidada

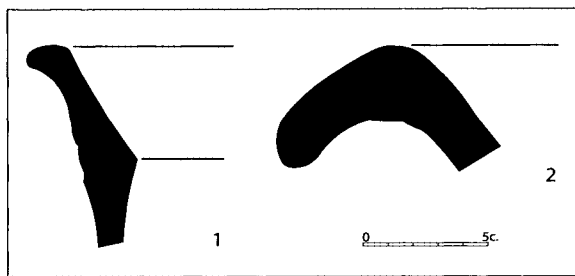

Figura 28. Ceràmica comuna d'importació. 1. Orinal africà. 2. Morter italià

el segle II (per exemple a Casas *et al.*, 1990, núm. 261, 120-121 o Casas i Nolla, 2008, 67-73, fig. 8,6). Recordem que aquesta forma era obrada a la terrisseria de Llafranc (Casas *et al.*, 1990,71).

Cassoles

Una presència molt potent pel que fa al nombre d'individus. En algunes ocasions aquests productes locals s'inspiren en prototips mediterranis a bastament coneguts com, en aquest cas, la forma Lamboglia 10B (Hayes 23A) (fig. 31,3). Molt més representada és la cassola tradicional, de base plana, parets obertes i sense llavi definit (fig. 31,4 i 5), un objecte d'antic origen i que perdura amb pocs canvis al llarg del temps i de les quals n'hem identificat en aquest dipòsit onze individus. Peces semblants en coneixem des d'època baixrepublicana fins molt més enllà de l'antiguitat tardana (Casas *et al.*, 1990, núm. 329 a 331, 148-149, núm. 410, 200-201, núm. 469, 230-231 i núm. 603 i 604, 290-291).

Urnes o olles

Són els recipients més abundants, amb presència mínima de coll (fig. 31,8) (Casas *et al.*, 1990, núm. 534, 266-267) o sense i llavi, sempre obert vers l'exterior, més o menys marcat i desenvolupat (fig. 31,7 a 11 i fig. 30,1 a 3). Sovintegen els paral·lels en contextos de tota mena però molts dels perfils més similars han estat trobats en dipòsits de la segona meitat del segle III (Casas *et al.*, 1990, núm. 454, 224-225, núm. 456, 226-227, núm. 726, 364-365, núm. 727, 366-367, núm. 731 i 733, 368-369 i núm. 735-736, 370-371).

Tupins

Aquests ansats de mida gran constitueixen, també, uns atuells ben representats. Els perfils recorden les urnes-olla, però són peces més petites. Se n'han trobat, en aquest dipòsit, vuit individus (fig. 30,4 a 8).

Gibrelles

En aquest tipus de ceràmica són peces rares. Assenyalem-ne però un fragment de vora triangular molt robust (fig. 21,9).

Pel que fa a peus i bases sovint són recipients àpodes i plans (fig. 30,11); en altres ocasions el peu és marcat subtilment (fig. 30,10).

CERÀMICA COMUNA IMPORTADA

Deixant de banda la terrissa de cuina nord-africana, convenientment estudiada (*supra*), les importacions de ceràmiques comunes són pràc-

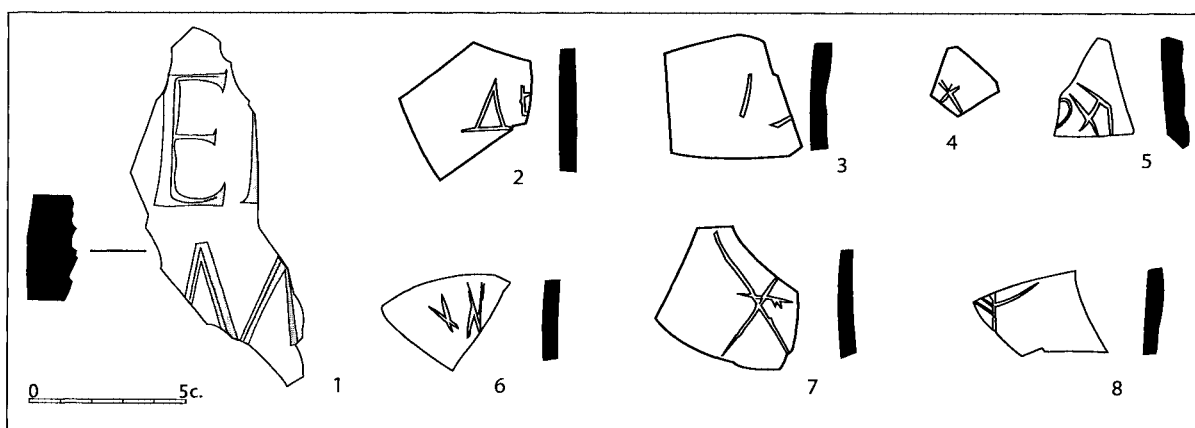

Figura 29. 1. Fragment de làpida. 2 a 8. Ceràmica comuna amb grafit

ticament inexistents. Assenyalem, tanmateix, un fragment d'un gran orinal africà de pasta clara (fig. 28,1), tan característic i tan ben representat en aquest territori (Casas *et al.*, 1990, núm. 487, 248-249, núm. 640, 312-313, i núm. 683 a 685, 344-345). El nostre recipient, de vora vertical fa possible defensar una cronologia de segle III amb bons paral·lels en nivells d'abandonament de la ciutat d'Empúries (Castanyer *et al.*, 1993, 169, fig. 12,3 a 6).

S'ha recuperat, també, un fragment de gran morter itàlic de la forma Dramont D 2 (fig. 28,2) que hom data entre època flàvia i el tercer quart del segle II (Aguarod, 1991, 121-123 i 140-185).

ÀMFORES

Els fragments d'aquests grans contenidors no eren sorprenentment massa abundosos dins d'aquest conjunt i el nombre d'individus tampoc

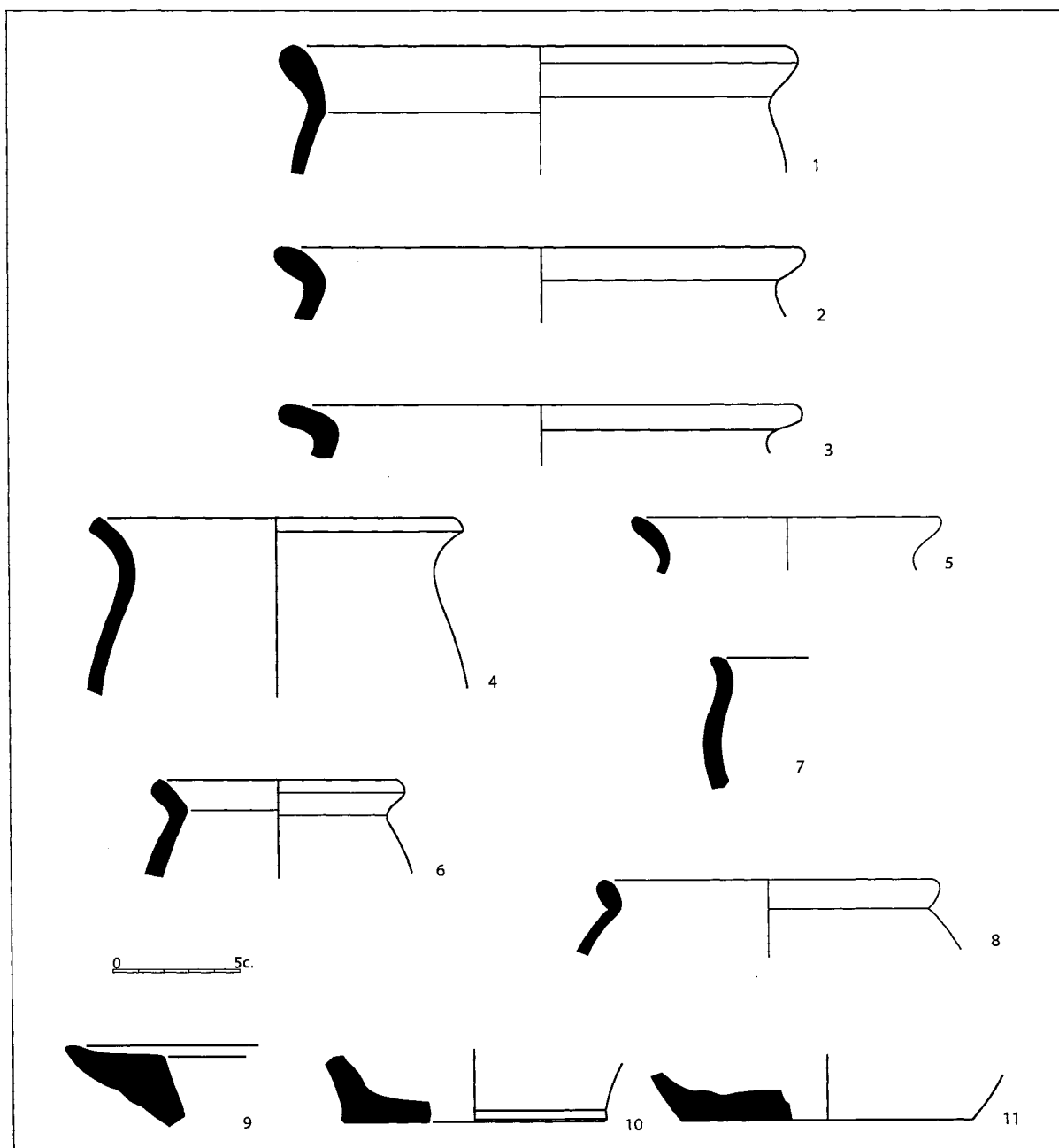

Figura 30. Ceràmica reduïda i oxidada de cuina

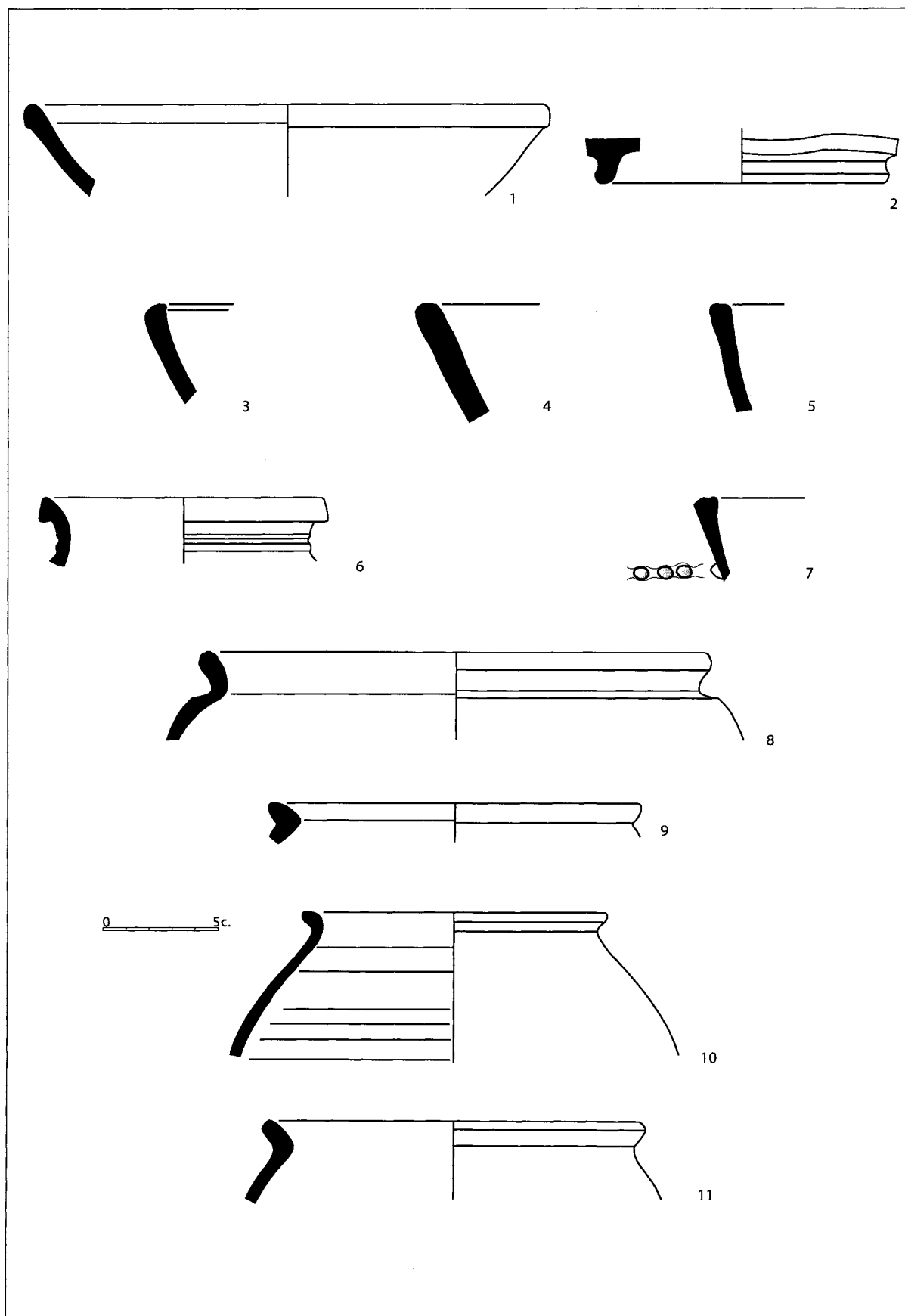

Figura 31. Ceràmica reduïda i oxidada de cuina

especialment significatius. Tanmateix, com veurem, el que ens ha arribat és interessant tant per les formes recuperades, més aviat escasses, com pel tipus de recipients (fig. 7).

Entre el material clarament residual hem d'esmentar uns quants fragments, amb formes, d'àmfores de vi itàliques de la forma Dressel 1, àmfora de salaons bètica (forma Dressel 7-11) (fig. 32,2), contenidors de vi Pascual 1, del *conuentus tarraconensis* (fig. 32,1) i unes quantes vores de la forma Dressel 2-4 d'origen itàlic, en alguns cas (fig. 32,3 a 5).

Plenament altimperial –i definint el conjunt més nombrós del dipòsit–, cal considerar les àmfores Dressel 2-4 de la Tarraconense (fig. 33,1 a 6). Recordem que aquest recipient serví per comercialitzar el vi produït al llarg de la costa de la Catalunya actual d'ençà època d'August avançada i fins un moment indeterminat dins del segle II (López i Martín, 2008, 64-75).

Amb una cronologia similar, un xic més extensa fins mitjan/tercer quart del segle III, hem de situar els nombrosos fragments d'àmfora Dressel 20, de la vall del Guadalquivir, dedicada a comercialitzar l'oli bètic. Amb perfils molts variats que denoten una continuïtat en l'arribada d'aquests recipients (fig. 34,1 a 6).

Entre els contenidors amfòrics més moderns trobats en aquest dipòsit hem d'esmentar una vora de la forma Dressel 23 (Keay 13A, de vora triangular) (fig. 34,7), l'àmfora que substituï la Dressel 20, des de mitjan segle III per transportar l'oli bètic i olives (Keay, 1984, 140-146; Remolà, 2000, 176-184). És interessant ressenyar la presència d'un recipient d'aquesta mena entre el material

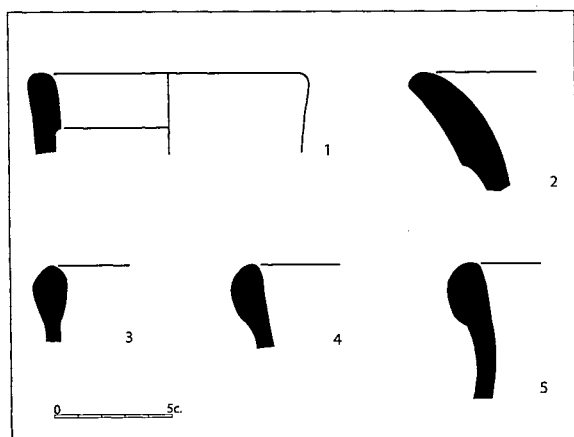

Figura 32. Àmfores

de l'abandonament de la gran cisterna del fòrum del tercer quart / finals del segon terç del segle III (Aquilué *et al.*, 1984, 467-469), que coincideix amb les cronologies rigoroses proposades sobre aquests recipients inicials.

Dedicades probablement al transport del vi cal esmentar dues vores (fig. 35,2 i 3) d'àmfora mauritana de la forma Dressel 30 (Keay 1B) que apareix en contextos fermes a *Ostia* del segon quart avançat del segle III i que no queda clar que continués arribant més allà del 300 (Keay, 1984, 95-99; Remolà, 2000, 115, nota 204). Recordem la troballa d'un recipient sencer en el nivell d'abandonament una *taberna* situada a la cantonada del *Cardo B* d'Empúries, amb un fort paral·lelisme cronològic amb el dipòsit de Casa Pastors.

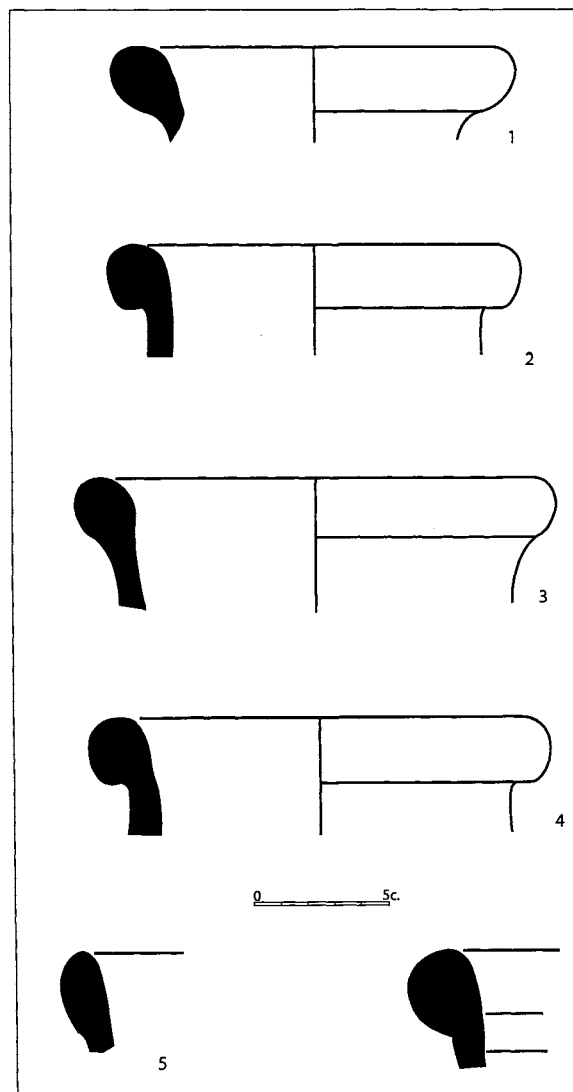

Figura 33. Àmfores

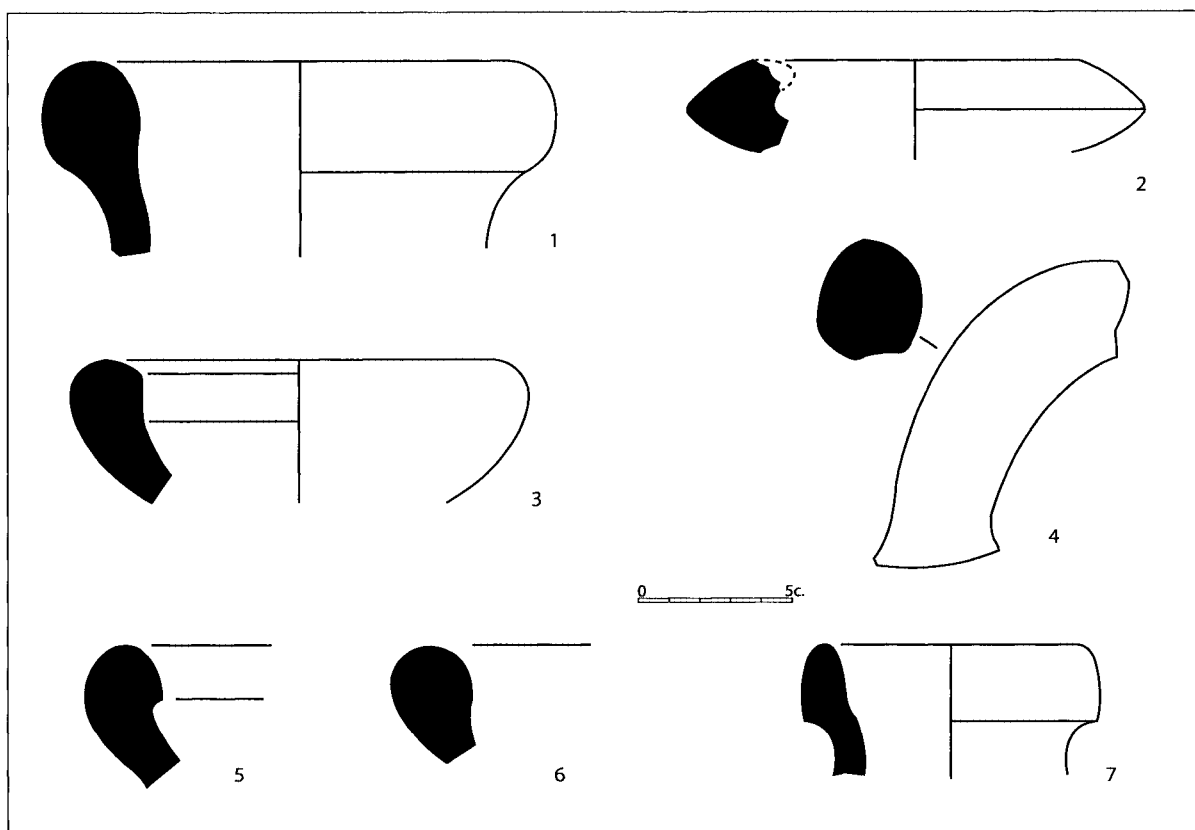

Figura 34. Àmfores

De segur que serví per comercialitzar vi és l'àmfora G-IV, d'origen narbonès però a bastament utilitzada a la costa catalana en els segles II i III (Tremoleda, 2000; Nolla, 2008, 163-175; López i Martín, 2008, 82-83). Aquest fragment (fig. 35,1) és probablement local. Recordem que al forn de Llafranc i a Puig Rodon aquestes àmfores van ser obrades al llarg de tota la tercera centúria. La presència en nivells ben datats dins del segle III és un fet indiscutible a Empúries (Aquilué *et al.*, 1984, 202, 467-469), Tolegassos, Mas Gusó, Puig Rodon o Pla de Palol (Nolla, ed., 2002, 125-135), Ametllers (Palahí i Nolla, en premsa). És versemblant, amb les dades que posseïm proposar que es continuà produint fins als inicis del segle IV.

Finalment, cal destacar la recuperació de dos individus d'àmfora Almagro 50 (Keay 16A), d'origen lusità i dedicades al transport de salaons de peix (fig. 35,4). A *Ostia* es documenten per primera vegada en el segon quart avançat del segle III i perduren fins al segle V (Keay, 1984, 149-155; Remolà, 2000, 187-189).

Deixant de banda el material residual que ens il·lustra de l'arribada de determinats productes durant l'alt imperi, són d'un gran interès cronològic algunes de les formes identificades molt característiques del segle III i, en ocasions, força rares: oli bètic, vi maurità i del país i salaons lusitanes.

TEGULAE

Enmig d'un conjunt on sovintejaven els fragments de *tegulae* i, a un nivell inferior, d'*imbri-ces* de formes i mides estandarditzades (fig. 7) només cal destacar la recuperació de tres fragments de teula plana amb la marca impresa més o menys conservada C.OBVLNI (fig. 36,1 a 3). Es tracta d'un segell rectangular d'angles lleugerament arrodonits, de 9'5 cm per 2'4 cm, amb unes lletres en capital quadrada uniformes d'uns 15/16 mm d'alçada, clares, fàcils de llegir i sense cap mena de lligam. Hi diria C(aii) OBVLNI(i) si fos en genitiu o C(aius) OBVLNI(us), si fos, més improbable, en nominatiu. En tots els casos l'argila és idèntica: dura, compacta, amb presen-

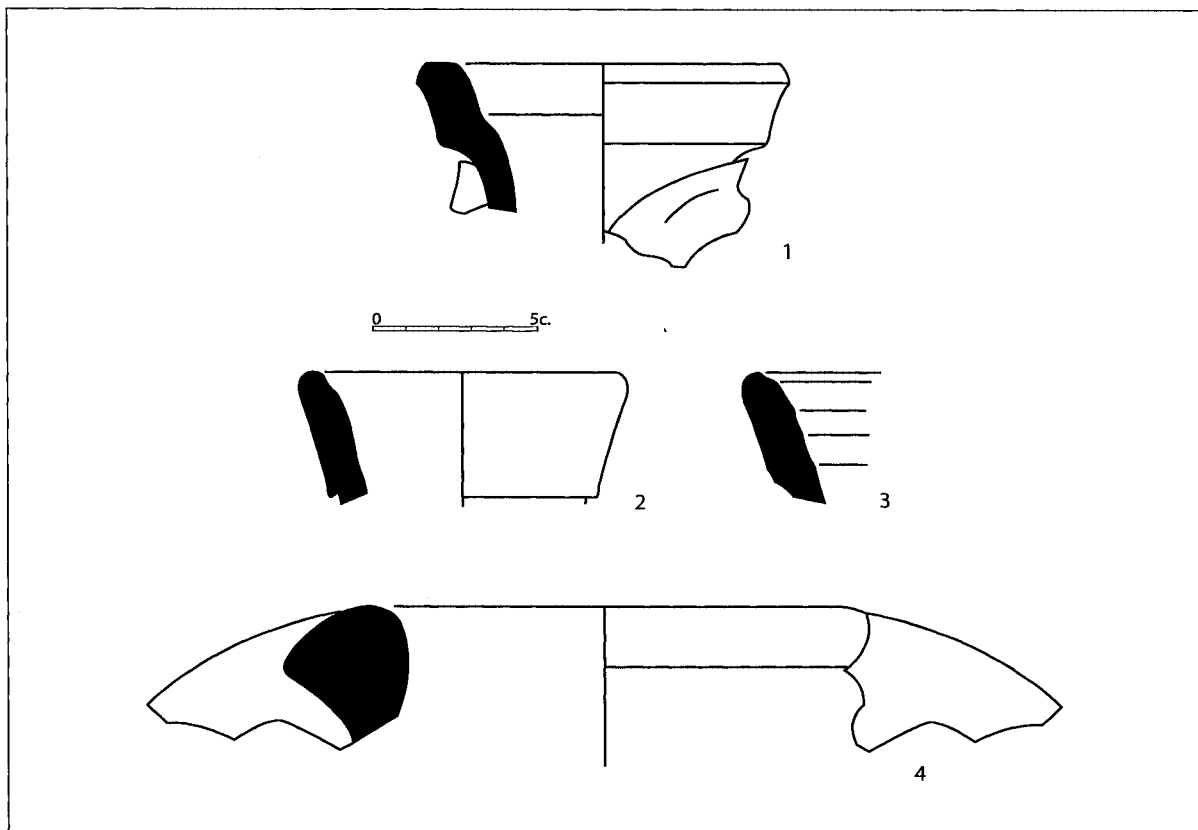

Figura 35. Àmfores

cia ben visible de desgreixant de diverses mides i colors, amb el nucli central de color ataronjat-rosat i els costats, beix.

Aquest segell ens és conegut a Porqueres (Castanyer i Roure, 1986, 185, fig. 6,2), a Puigpalter (Tremoleda, Roure i Castanyer, 1986-1987, 144), a Vilauba (Camós), amb 39 troballes, la majoria procedents de l'enderroc del sostre de la vil·la altimperial després d'un incendi (les dades i la bibliografia anterior reunides a Tremoleda, 2000, 181-182), i a Empúries (Almagro, 1952, núm. 161, 192-193), amb cinc exemplars, quatre procedents de la ciutat regular i un de la Neàpolis (Tremoleda, 2000, 182). Les úniques dades cronològiques fermes, les de Vilauba, ens informen que el taller que marcava C.OBVLNI estava en actiu en època flàvia.

La geografia de les troballes –àrea de Banyoles, Girona i Empúries– ens porta a situar el centre de producció en les proximitats dels dos llocs primerament esmentats, des d'on era més fàcil abastir per terra la ciutat de *Gerunda* i els establiments rurals en les proximitats de l'estany. L'arribada puntual a Empúries s'explicaria per

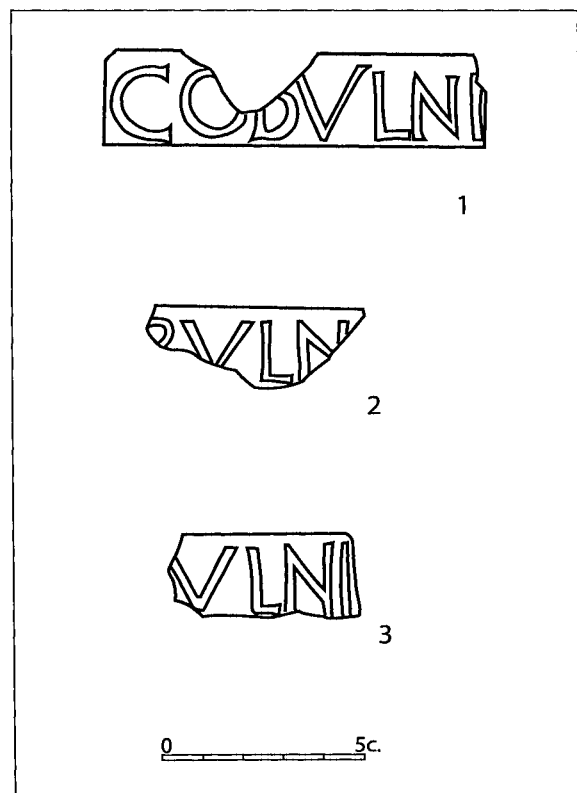

Figura 36. Segell impresos damunt tegulae

la proximitat de la vall del Ter. És més raonable imaginar aquest camí que el contrari.

La gran terrisseria d'Ermedàs (Cornellà de Terri), en procés d'excavació, amb una situació perfectament equilibrada, haurà de ser presa en consideració. De moment les troballes epigràfiques, escasses, no ho han confirmat.

Sobre el *nomen* és interessant llegir les consideracions proposades per Tremoleda (2000, 214-215).

PECES DE TERRISSA RELACIONADES AMB ELS TELERS

Es va localitzar, quasi intacta, una tortera troncocònica que mostrava un dibuix abstracte realitzat abans de la cuïta (fig. 39,2) i dos fragments de *pondus*.

VIDRE

Els atuells obrats en aquest material hi són ben representats. Tanmateix, la fragilitat d'aquest ma-

terial fa difícil identificar amb claredat formes determinades (fig. 7).

Podem, però, constatar la presència de plats carenats (fig. 37,6), plats de vora recta (fig. 37,9 a 11), de recipients de cos globular, sense coll i llavi obert (fig. 37,12 i 14), flascons, ungüentaris i altres recipients més difícils de reconstruir (fig. 37,1 a 8 i 13 a 21). És possible identificar les formes Isings 2, 9, 10, 11 i, potser, 17 (Isings, 1957).

Convé tenir present la importància dels atuells de vidre en el servei de taula i en el món de la *toilette* d'època altimperial que sovint, per les característiques del material, ens defuig sense considerar-lo.

OBJECTES D'OS TREBALLAT

Hem recuperat divuit peces, normalment fragmentades, d'objectes d'os. Hi ha algunes agulles de cap, de secció circular, acabades en un dels extrems en punta (fig. 38,2, 11, 13 i 18), i en l'altre amb un petit bulb pseudoesfèric (fig. 38,3 i 17) o polièdric (fig.

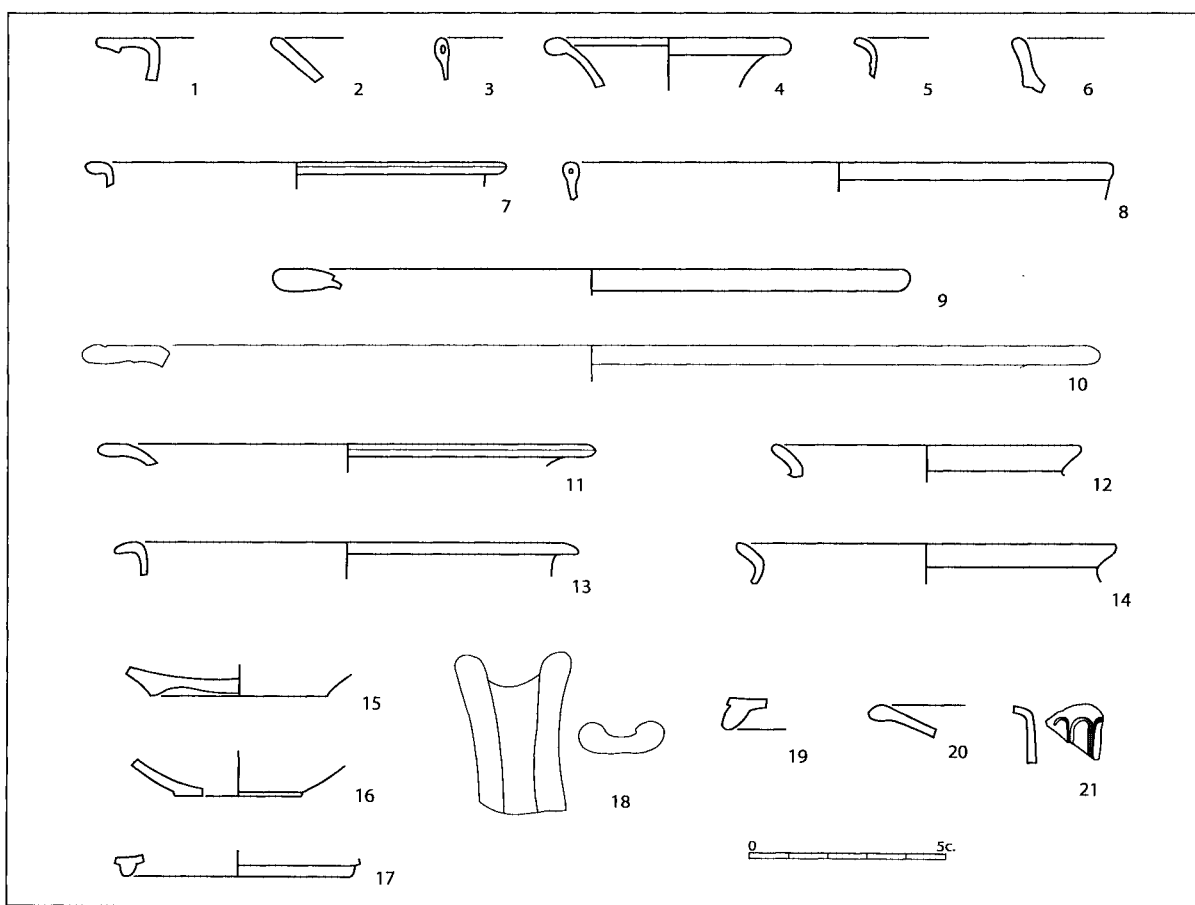

Figura 37. Recipients de vidre

38,1, 4 i 15). S'usaven per sostenir i donar forma als complicats pentinats de les dames de l'època.

També s'han localitzat fragments de possibles *stila*, útils de més gruix acabats amb una punta més fina i perfectament dissenyats per poder escriure damunt d'una placa encerada (fig. 38,6, 7 i 12).

Tres fragments (fig. 38,3, 5 i 10), acaben amb un petit receptacle en sector d'esfera perfectament treballat al que li suposem una funció mèdica o lligada a la *toilette*. També tindria un ús semblant un altre fragment acabat amb una minúscula espàtula (fig. 38,16).

La peça més notable és una petita cullera, parcialment fragmentada, amb una llarga tija de secció circular que acaba amb un receptacle rectangular, considerablement llarg i de vores arrodonides. El punt de connexió es troba ben marcat i decorat. Sembla que imita peces metàl·liques (fig. 40,A)

El darrer objecte (fig. 38,9) un petit casquet esfèric de base plana s'ha de considerar una fitxa d'algun joc de taula.

Peces similars sovintegen en els jaciments d'aquest territori (Nolla, ed., 2002, 213-216, fig. 162).

PECES METÀL·LIQUES

De bronze, una xapa retallada amb una perforació al mig (fig. 39,3), no identificable, una petita nansa, trencada, de secció semicircular que hauria de correspondre a una gerra (fig. 39,1) i una fíbula ben conservada (fig. 39,4 i fig. 40,B).

Es tracta d'una peça romboïdal que correspon a la forma 29.1 d'Erice (1995, 184-194) o Feugère 24b2 (Feugère, 1985, 335-347). Consta d'una placa de forma romboïdal, en la part central de la qual s'inscriuen tres pentàgons que es van enlairant. El del mig acaba definint un espai buit dins del qual hi hauria hagut un esmalt que s'ha perdut. Els angles, sobre l'eix curt del rombe, acabaven amb un petit element circular decorat amb cercles

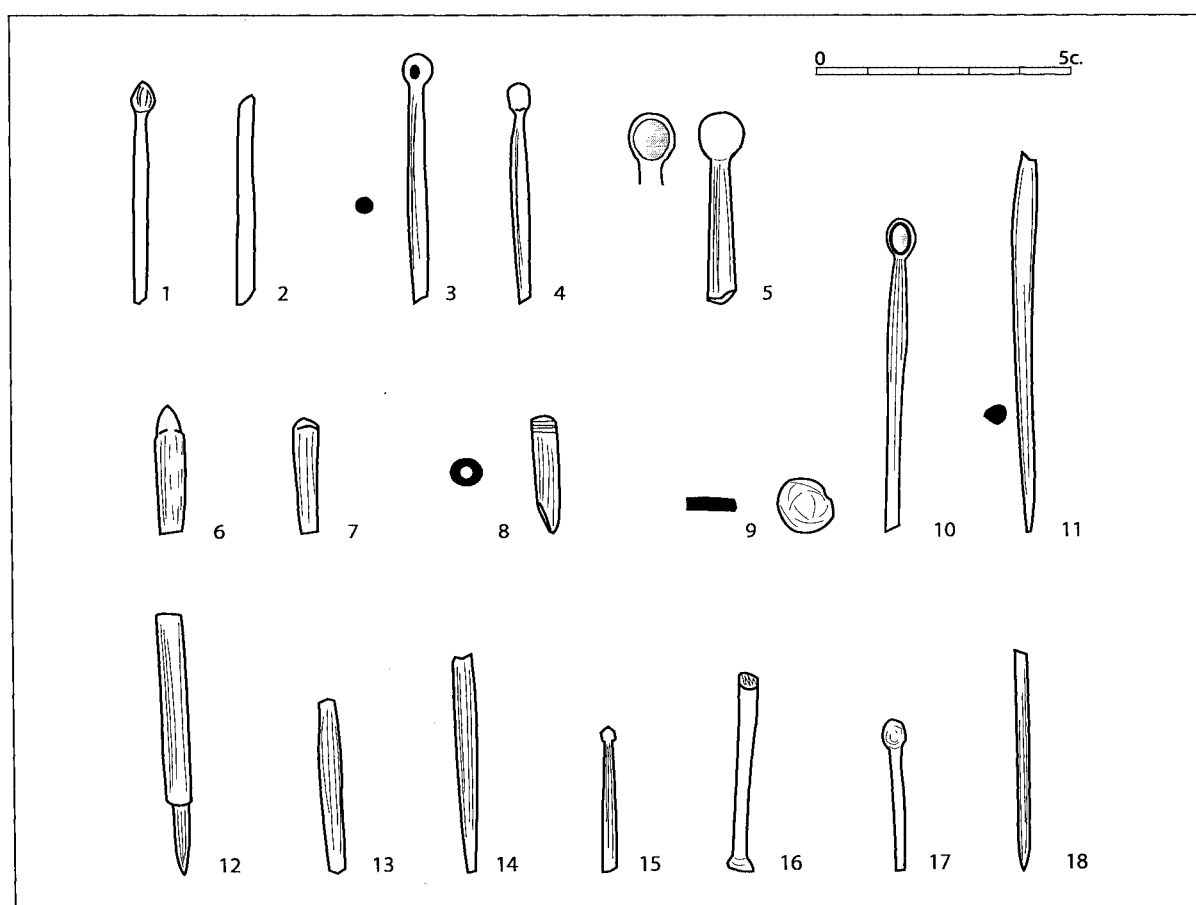

Figura 38. Peces d'os treballat

concèntrics incisos, un dels quals, trencat, s'ha perdut. Els altres angles que correspondria al lloc que, per sota, es disposa l'agulla i el receptacle on s'encaixa per actuar convenientment, tenen una forma rectangular i és molt més gran el que se situa damunt del peu on es fixaria l'agulla. Aquest peu es conserva sencer. L'agulla s'ha trencat i només queda la molla. S'hauria de datar entre el 30/40 i el 60/70 de l'era i hauria desaparegut del tot a inicis del segle II, segons opina Feugère (1985, 335-347), cronologia matisada per Erice que proposa una presència real entre època flàvia i la segona meitat avançada del segle II, proposta amb la qual estaria d'acord Mariné (2001, 251-255) tot assenyalant que a la *Meseta* continuaren en ús al llarg del segle III. És, tal com assenyalava aquesta autora, una fíbula notable i molt poc present a *Hispania* (Erice, 1995, 184-185).

MONEDES

En aquest dipòsit es van recuperar sis monedes de bronze generalment molt malmeses.

1. Peça de bronze de 28 mm de mòdul. Anvers: bust amb corona de llorenç a la dreta. ...SEV ALEXAND AVG. Revers: El Valor, amb casc, recolzat en un escut que aguanta amb la mà esquerra mentre que amb la dreta porta una llança amb la punta cap a terra. VIRTUS AVG S C (fig. 41,1).
2. Peça de bronze molt malmesa de 31 mm de mòdul. Anvers: bust amb corona de llorenç a la dreta. ...AVG COS III PP. Revers la Salut asseguda a l'esquerra. Porta una pàtera a la mà dreta i el braç esquerre es recolza en el respall de la cadira. SALVS AVG. Encunyada durant el principat d'Adrià (fig. 41,2).
3. Peça de bronze molt malmesa de 11 mm de mòdul. Anvers: bust amb casc, a la dreta. Inscripció il·legible. Revers: cavall alat a la dreta. Inscripció il·legible. Probablement es tracta d'un divisor emporità d'època augustal (fig. 41,3).
4. Peça de bronze molt feta malbé amb un mòdul de 26 mm. Anvers: bust coronat de llorenç, a la dreta. Inscripció il·legible. Revers: figura femenina dempeus, a la dreta, amb el braç esquerre flexionat i sostenint un objecte indeterminat amb la mà dreta. ...I S C. Probablement encunyada durant el principat d'Adrià (fig. 41,4).
5. Peça de bronze en molt mal estat, amb un mòdul de 24 mm. Anvers: bust a la dreta. ...EL CO... Revers: la Victòria dempeus avançant cap a l'esquerra amb el braç dret estirat i portant una corona a la mà. Inscripció il·legible. Encunyada durant el principat de Còmode (fig. 41,5).

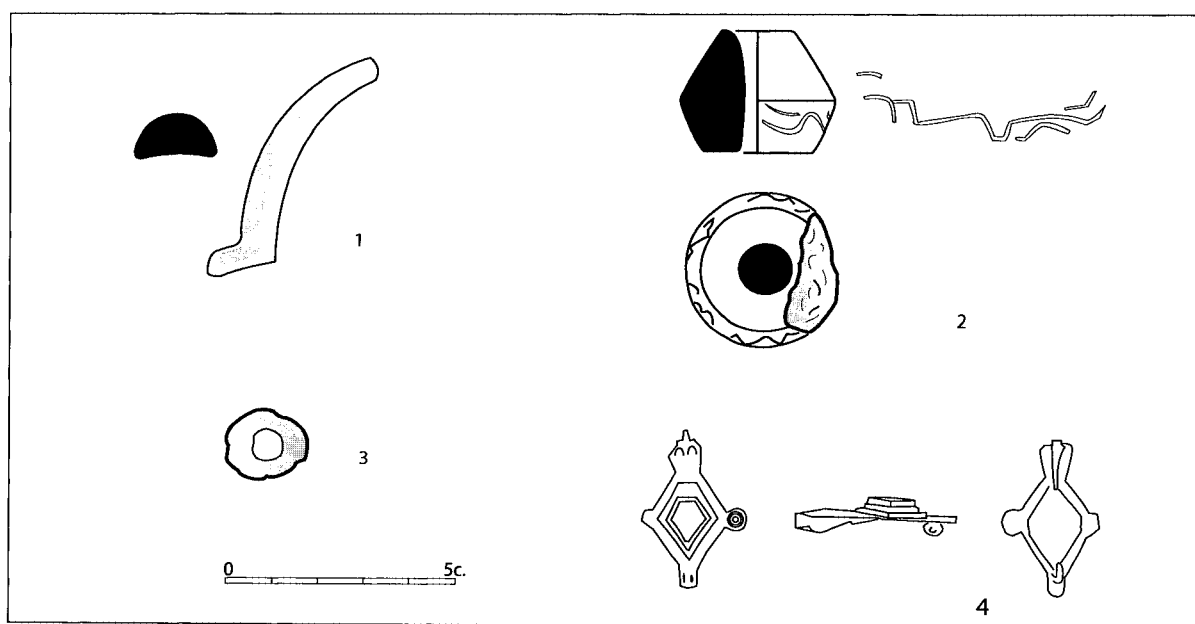

Figura 39. 1. Nansa de bronze. 2. Tortera amb grafit exterior. 3. Plaqueta perforada de bronze. 4. Fíbula

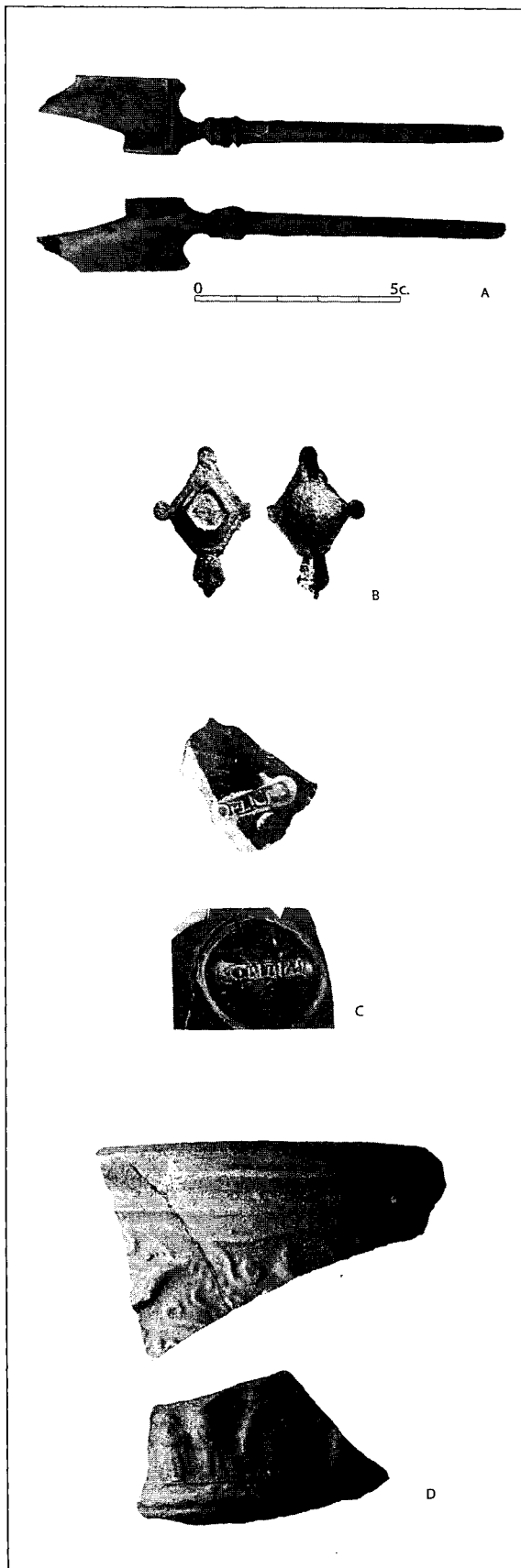

Figura 40. A. Cullereta de *toilette* d'os. B. Fíbula. C. Sigi-lla. D. Ceràmica coríntia amb decoració a mottle

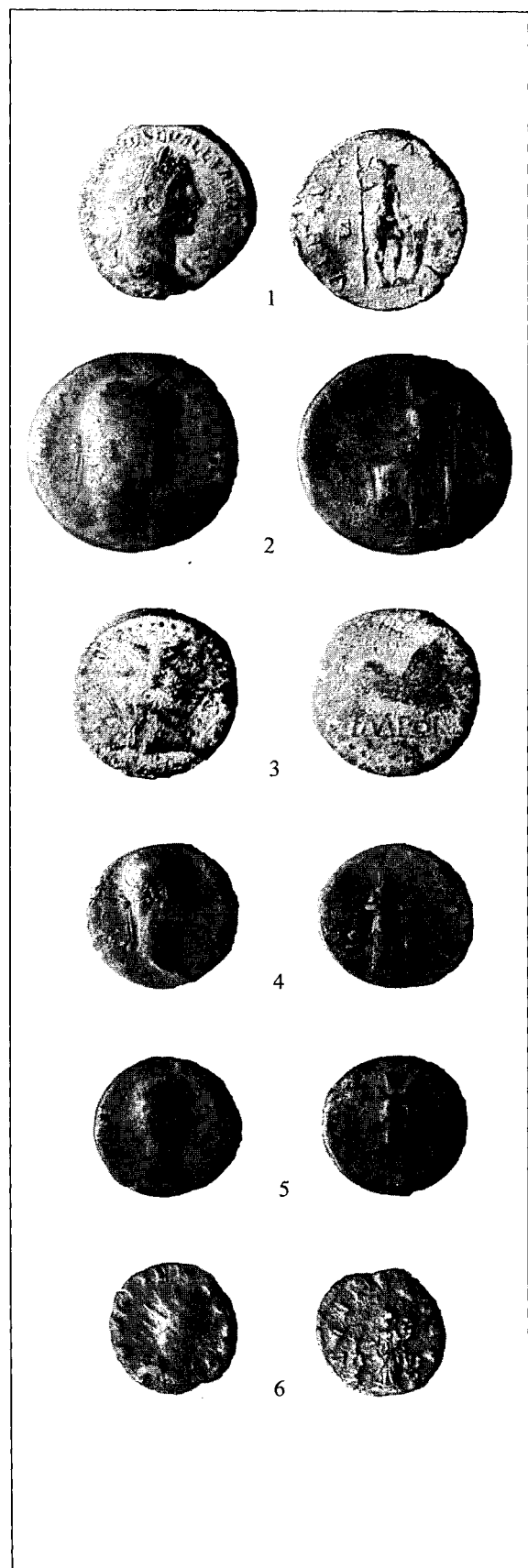

Figura 41. Monedes recuperades en els nivells superiors

6. Peça de bronze de 19'5 mm de mòdul. Anvers: bust de l'emperador a la dreta amb corona radiada. GALLIENUS AVG. Revers: l'Equitat dempeus cap a l'esquerra. Porta una balança i el corn de l'abundància. AEQUITAS AVG. Encunyada durant el principat de Gal·liè (252-268) (fig. 41,6).

MARBRE

En el dipòsit es va recuperar el fragment d'un *titulus* obrat damunt d'una placa de calcària polida els dos costats (fig. 29,1). Mesura 12'4 cm x 5 cm x 3'5-3'1 cm i les lletres conservades tenen una alçada d'entre 4 i 5 cm:

 [- - -] ET [- - -]
 [- - -] M [- - -]

Els experts (Fabre, Mayer i Rodà, 1991, núm. 4, 27-2 lām. I) proposen una datació imprecisa dins del segle I.

CARACTERÍSTIQUES I CRONOLOGIA DEL DIPÒSIT

Quan calgué omplir l'espai interior de la torre per donar consistència al conjunt i per poder disposar al seu damunt el sòl d'*opus signinum* a l'alçada del pas de ronda de la muralla de la ciutat, va ser necessari cercar runa i material de reble en algun dels abocadors immediats. No sabem amb certesa d'on vindria però cal imaginar que del més a la vora possible i, molt probablement, de més enllà del perímetre urbà.

Tal com s'ha vist en l'anàlisi i descripció del material localitzat enmig de la runa (*supra*), hi sovintejava el material arqueològic, preferentment terrissa, on hi havia una mica de tot, amb objectes de tota mena, trencats i inútils, que omplien un llarg ventall cronològic que començava amb el moment de la fundació i es perllongava fins a l'instant mateix d'obrar les noves muralles. Tanmateix, la mostra no és ni uniforme ni equilibradament repartida. Destacava quantitativament el material més modern, més pròxim a la data final de formació de l'estrat.

Aquest fet es confirma per una presència sensiblement molt alta de la ceràmica africana C, més abundant en números absoluts que la A, dins de la qual quasi exclusivament només es de-

tecta A2, la de cronologia més avançada a partir de mitjan/darrer terç del segle II i, fins i tot, amb plats de cronologia ferma dins del segle III com podria ser la forma 31 de Hayes (*supra*) o amb un conjunt de plats-tapadora i cassoles de cuina de producció africana ben característic de finals del segle II i del segle III.

Pel que fa les àmfores, molt escasses pel que sol ser norma en dipòsits similars, deixant de banda la més gran abundància de recipients per a transportar vi de la forma Dressel 2-4, d'origen immediat (zona costanera del *conuentus tarracensis*), amb datacions al llarg dels dos primers segles de l'era, que no fa altra cosa que posar novament de manifest l'enorme puixança assolida per aquest producte, local, que va ser i continuà essent, un dels productes principals elaborats en les *uillae* d'aquest territori, interessa constatar que un altre conjunt ben notable és format per àmfores de cronologia més avançada, en alguns casos pròpies del segle III. És curiós perquè alguns dels exemplars recuperats no són freqüents en jaciments d'aquest territori com les de vi de la *Mauritania Caesarensis* o les de salaons lusitanes (*supra*); altres, com una Keay 13A, d'oli bètic o uns fragments del recipient de base plana G-IV, en ús continuat i ben documentat al llarg de tot el segle III i, potser, fins a principis del IV, són característics en nivells d'identica cronologia. En relació a aquest recipient som de l'opinió que no es tractaria, en la majoria de casos, d'àmfores procedents de la *narbonensis* sinó de producció local (Tremoleda, 2000, 128-134; Nolla, 2008, 163-175).

Rebia aquest clau el panorama que oferia la ceràmica comuna oxidada més fina o més grolle- ra que en molt bona part es dataria dins del segle III i, filant prim, al llarg de la segona meitat.

Pel que fa a la cronologia que cal proposar a la formació d'aquest dipòsit i, conseqüentment, a la construcció d'aquelles obres defensives, un conjunt notable d'indícis ens condueix a proposar una datació de segona meitat molt avançada del segle III. Així ho confirmarien la ceràmica fina i comuna d'origen africà, molt especialment la C, els dos fragments de terrissa coríntia decorada a motlle, que en aquestes terres només es documenta des de mitjan segle III (Casas, Nolla i Soler, en premsa), la identificació residual, certament, però ferma de TS

clara B i *lucente*, esdevé una dada molt valuosa a l'hora d'anar fixant el moment de formació de l'estrat. Des d'aquesta òptica, una de les monedes localitzades aporta un excel·lent *terminus post quem* del 268, l'últim moment que pogué ser encunyat un antoninià de Gal·liè.

Ara coneixem en jaciments de l'entorn immediat, aquells que són realment útils com a material de confrontació, uns quants contextos amb una datació idèntica o similar que ajuden a confirmar i fer més precisa la datació proposada.

Si observem amb cura els nivells més moderns de la ciutat romana d'Empúries que s'abandonà definitivament, segons indiquen les àrees excavades fins ara, vers el 270, constatem la forta similitud amb els materials del dipòsit gironí. En efecte, ho podem observar en els nivells més tardans de l'espai foral –UE 2001, 2002, 2015, 4001– (Aquilué *et al.*, 1984, 201-203, 206-207, 286-287), en el colgament de la gran cisterna del petit *macellum* al nord del fòrum (Aquilué *et al.*, 1984, 467-469) o en el *Kardo B* (Castanyer *et al.*, 1993, 159-194). Semblantment observariem en dues vil·les suburbanes de la vella ciutat empordanesa, Tolegassos, a Viladamat (Casas i Soler, 2003, 207-227), i Mas Gusó, a Belcaire (Casas i Soler, 2004, 213-228), amb una data d'abandonament, aparentment pacífic, de segona meitat del segle III. Més cap al sud, a Pla de Palol, es van recuperar un conjunt d'estrats molt potents que es dataven dins de la segona meitat d'aquesta centúria; novament, el material identificat, nombrosíssim, reproduceix mimèticament el localitzat a Casa Pastors –UE 1097 (Nolla, ed., 2002, 125, fig. 93,1-6), 1226 (Nolla, ed., 2002, 125-126, fig. 94,3-8), 1230/1231 (Nolla, ed., 2002, 126-127, fig. 95,4-14), 1479 (Nolla, ed., 2002, 123-125, fig. 96) i, sobretot, 1368 (Nolla, ed., 2002, 127-135, fig. 97 a 104). Per acabar, volem fer esment dels nivells d'abandonament de la vil·la dels Ametllers, a Tossa de Mar, on, de bell nou, contemplem un panorama molt semblant (Palahí i Nolla, en premsa).

Per dalt, ajudant moltíssim a definir la cronologia del dipòsit, un *terminus ante quem* contundent: la manca absoluta de ceràmica africana de tipus D que abastà aquest territori molt poc després del 300.

* * * * *

Un segon aspecte que permet tractar el material ceràmic d'aquest dipòsit és el de l'abastiment de terrissa a la ciutat des dels orígens fins a l'entorn del 300.

Des d'aquest punt de vista és interessant constatar una continuïtat ben establerta i sense trencaments, només amb les mancances puntuals d'uns estrats d'aquestes característiques.

Si hi ha algun aspecte que convindria destacar és la presència, quantitativament parlant, molt alta, de la *TS* sud-gàl·lica amb un repertori de formes convencional. No és un fet aïllat, ans al contrari. Aquesta terrissa envernissada es troba molt ben representada en els jaciments d'aquest territori. L'abundor d'aquest producte fa encara més remarcable l'absència absoluta de *TS* hispànica. Aquest fet confirma que en el quadrant nord-oriental de l'actual Catalunya, arribà sense interferències ni dificultats, de manera constant, el material obrat a *Condatomagum* (La Graufesenque) i distribuït a través del port de *Narbo* i, en segon lloc, des d'Empúries, tal com informava el derelict paradigàtic de Cala Culip IV (Cap de Creus) (Nieto *et al.*, 1989) fins a l'extrem de fer difícil la consolidació d'una producció similar i fent innecessari la importació des d'àrees més meridionals on la hispànica sovintaja.

És també digne de considerar el gran nombre de ceràmica africana de tipus C, amb unes poques formes, certament, però oferint un panorama que és idèntic al d'altres dipòsits amb una cronologia semblant.

Aquest conjunt permetia deduir que la ciutat fou abastida en tot moment de terrissa d'importació i d'àmfores des de la fundació, sense trencaments però reflectint un panorama molt uniforme, amb molt poques variacions en relació als altres jaciments, urbans i rurals del territori. Altres excavacions, velles i, sobretot, noves no fan altra cosa que confirmar-ho i projectar-ho més enllà, cap a l'antiguitat tardana, l'època carolíngia i l'alta edat mitjana. El registre ceràmic confirma la continuïtat sense interrupcions de la vida en aquesta ciutat; les estructures que s'hi relacionen permeten anar més enllà intuïnt un paper cada cop més definit i hegemònic dins del territori que conforma en l'actualitat la diòcesi de Girona i que és la suma de la superfície de les diverses *ciuitates* que hi senyorejaven.

ELS NIVELLS INFERIORS

Formen també un conjunt perfectament homogeni. Van servir de basament per la disposició dels estrats del farciment més modern i dels murs romans que el contenien i reposaven directament sobre la greda o llecò de descomposició de la calcària nummulítica. Es tracta d'aportacions de terra d'abocador fetes en un mateix moment. No hi ha diferències cronològiques en cada un dels estrats identificats. Recordem, tanmateix que es van definir les capes següents: VIII, IX, sector est i sector oest, i X, novament dividit en costat est i oest per qüestions metodològiques (fig. 5).

Estrat VIII: llims molt durs i compactes. De color grisós molt clar, amb presència de carbons i cendres que s'intensificaven en la part més fonda on coincidien amb una quantitat notable de còdols. Tenia una potència d'uns 0'35 m.

Estrat IX: terra poc compacta amb molta sorra preferentment beix a cops cremada o amb taques grisoses, on hi sovintegen fragments de carbó. Mostrava una potència mitjana d'uns 0'40 m.

Estrat X: de terres molt dures i un predomini del color gris fosc en la part central i del beix grogós en tot l'entorn. D'una potència mitjana d'uns 0'35 m.

L'estudi del material

CONSIDERACIONS GENERALS

Atès que no hi ha diferències de cap mena entre uns estrats i altres i que hi ha atuells trencats els fragments dels quals es localitzaven en qualse-

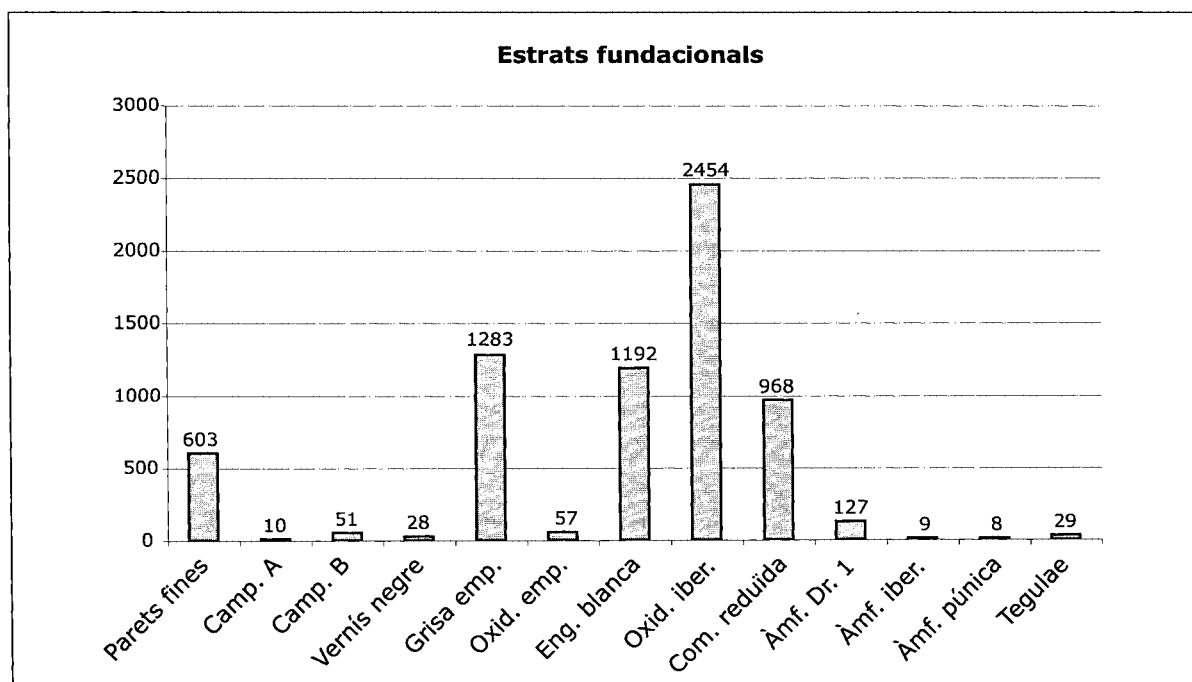

Figura 42. Nivells fundacionals. Presència dels diferents tipus ceràmics

vol dels tres nivells, procedirem a estudiar globalment el material que considerarem com una unitat estratigràfica d'aplanament i regularització d'aquell sector de la nova ciutat on va instal·lar-s'hi, més endavant, la plaça foral continguda per les filades inferiors de la muralla polygonal acabada de bastir (fig. 42).

CERÀMICA DE VERNÍS NEGRE

És tan poc nombrosa –90 fragments i un 1'42%– que inicialment pot sobtar i que tanmateix s'ajusta a l'aparició escadussera d'aquesta terrissa en alguns dels *oppida* més ben coneguts del territori immediat on la ceràmica campaniana és rara, amb percentatges testimonials sovint inferiors als d'aquest nivells en estudi (fig. 42). A *Kerunta*, a la muntanya de Sant Julià de Ramis, el precedent directe de *Gerunda*, en contextos propis d'època baixrepublicana, observem que la campaniana A, A tardana, B i produccions afins, són troballes numèricament insignificants, amb percentatges que en el millor dels casos se situen a l'entorn de l'1%. Entre el material ceràmic procedent dels nivells de farciment de les sitges explorades al Bosc del Congost, de 3662 individus identificats només 54 –un 1'42% del total– corresponien a ceràmica importada (àtica, petites estampilles, taller de Roses, campaniana A i B (Burch *et al.*, 1995, 74). L'estudi d'un abocador que calia datar dins de la primera meitat del segle I aC, en aquest mateix jaciment, la ceràmica d'importació de tota mena representava un 5'33% del total i la campaniana A, l'única ceràmica envernissada de negre identificada, era representada, només, per dos fragments d'un total de 717, un modestíssim 0'22% (Burch i Sagrera, 1996, 60, taula I i IV). Les excavacions programades d'aquests darrers anys (1996-2008) ho confirmen plenament.

La campaniana A, exclusivament en la variant més moderna, de vernís opac i “brut”, repartit irregularment amb llepades de color marró o vermellós i decoració en el fons intern de cercles suposadament concèntrics fets amb pintura blanca, es present en 11 fragments, un 0'17%. Hem pogut identificar només dues formes, l'escudella Lamboglia 33b/Morel 2973a (fig. 43,1 a 3), amb datacions ben provades en contextos de finals del segle II i de més enllà (Morel, 1981, 242) i que

s'identifica, també, entre la campaniana A recuperada a dins de les sitges Gall 1 i 2 de l'ala est del criptopòrtic del fòrum emporità (Aquilué *et al.*, 1984, 382-383, fig. 124,18 i 19) que caldria datar cap al 100 aC o molt poc després, i un plat de la forma 36 de Lamboglia (Morel, 1981, 120-121), ben present en contextos avançats i que és, potser, la forma més representada, en A, en els nivells baixrepublicans avançats de *Kerunta* (Sant Julià de Ramis).

La campaniana és malgrat tot força més representada. Quan classifiquem inicialment aquesta ceràmica, vam considerar que 41 fragments, un 0'64%, corresponien a la B més estandarditzada mentre que uns altres 30, un 0'47%, s'adequaven perfectament al tipus emporità F que havia definit E. Sanmartí (1978, 25 i nota 28), una suposada imitació local que aquest estudiós datava amb arguments molt sòlids dins de la primera meitat del segle I aC i que no era present entre el nombrós material ceràmic recuperat dins de les sitges Gall 1 i 2 (Sanmartí, 1978, 437-457) i que ara sabem que no és altra cosa que una producció campaniana, calena, que produïa amb un repertori propi de la B. Els altres 8 fragments, informes, eren considerats produccions indeterminades.

En total, doncs, les B i ceràmiques pròximes eren molt més presents que la A, amb 79 fragments i un percentatge global d'1'25%.

Quant al repertori de formes, identifiquem la Lamboglia 1 (fig. 43,4 a 6 i fig. 44,6), la Lamboglia 2 (fig. 43,10 i 11), Lamboglia 3 (fig. 43,7 a 9) i la Lamboglia 5 (fig. 43,12 i 13 i fig. 44,1 a 5 i 7 a 9), amb peces, en aquest cas, de mides diverses, petites i grans, i, de vegades, amb decoració en el fons intern de cercles concèntrics (fig. 44,7 i 8) o, a més, amb la corona circular resultant embellida amb fines estries (fig. 44,4 i 9). Pels fragments identificables la Lamboglia 5 era la més representada i, a una certa distància la 1.

En quatre ocasions, aquesta ceràmica mostrava l'existència d'uns grafitis *post cocturam*, obrats amb un instrument punxegut i dur sobre la terrissa: un sobre el fons extern d'una píxide (fig. 43,11), amb els signes ibèrics KA. TO., de mida considerable, una mica més de 10 cm cada signe. Un altre mostrava el signe TA. gravat sobre la paret externa d'un plat de la forma 5 (fig. 44,5). En un plat de la mateixa forma i en posició sem-

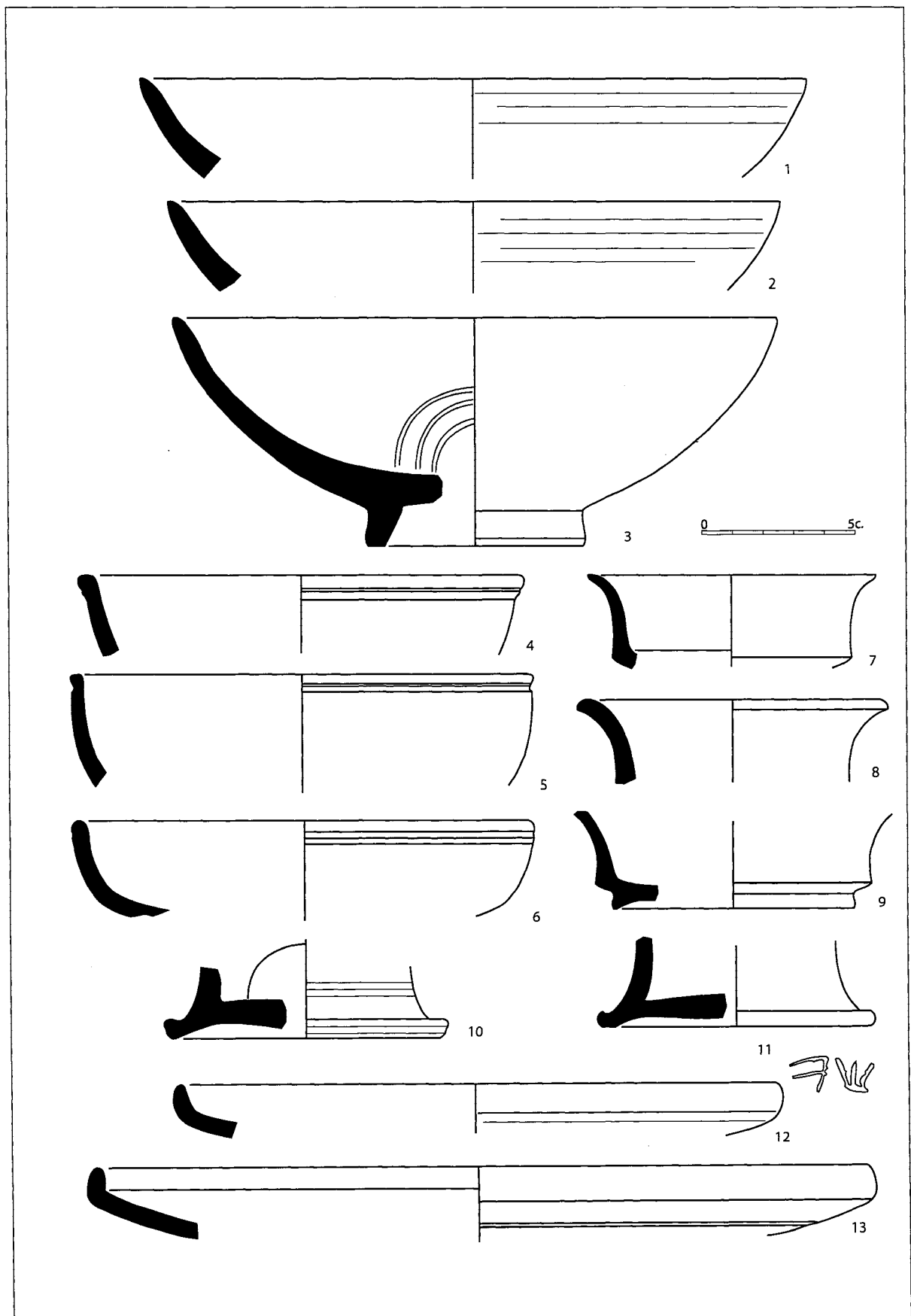

Figura 43. Ceràmica de vernís negre

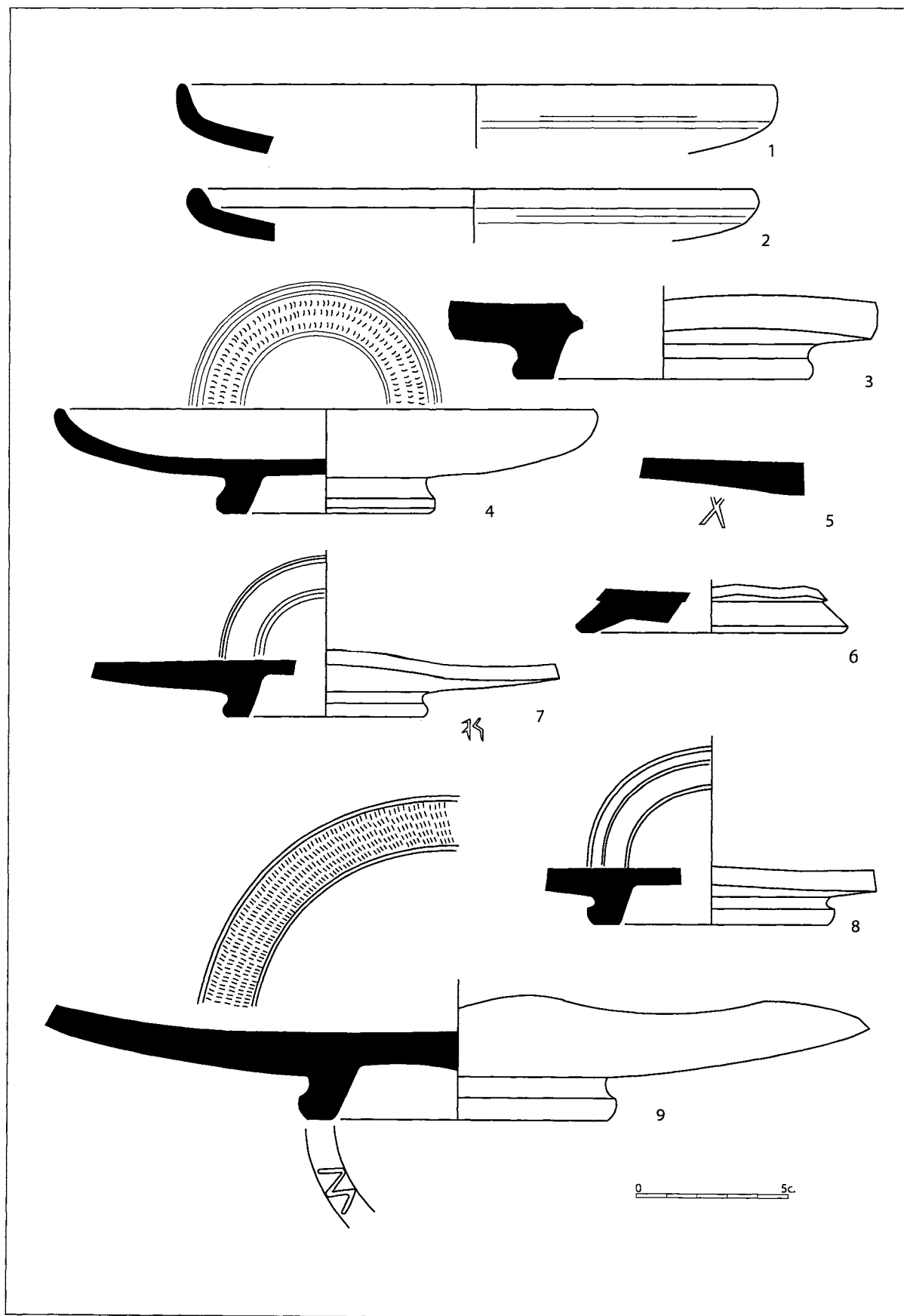

Figura 44. Ceràmica de vernís negre

blant s'identificaven els signes KA. S., de mida petita i traç molt fi (fig. 44,7), i, finalment, sobre la superfície de repòs d'un altre gran plat de la forma Lamboglia 5, un signe únic que tant pot ser la majúscula llatina M que el signe ibèric (S.) (fig. 44,9). En aquest context i atès que dels quatre dos són, amb tota seguretat, en escriptura ibèrica, pensem que cal considerar també indígenes els altres dos. El signe KA. identificat dues vegades no és pas el més característic si bé és ben conegut sobre campaniana B (Maluquer de Motes, 1968, 41 i 63) essent factible pensar en una variant moderna.

Les formes són característiques d'aquesta producció i a bastament representades en contextos de finals del segle II i primera meitat de l'I aC. Si sense allunyar-nos de Girona donem un cop d'ull a les troballes efectuades a les sitges emporitanes Gall 1 i 2, constatarem que hi són presents totes les formes trobades a Casa Pastor amb l'afegit de la Lamboglia 4, 6 i 8, en un context amb gran abundància de ceràmica d'importació (Sanmartí, 1978, 448-449; Aquilué *et al.*, 1984, 382-385). Entre el material del moment inicial de la Fase III de l'àrea del pàrking emporità, que datàriem cap al 100 aC, detectem en A les formes Lamb. 28 i 33b i la Lamb. 8, en B. Pel que fa al moment final d'aquesta fase, de mitjan segle I aC, només es va identificar A tardana –formes Lamb. 31, 34 i 33b– i B –formes Lamb. 1, 2, 3 i 5 (Sanmartí, Nolla i Aquilué, 1983-1984, 146-149).

CERÀMICA DE PARETS FINES

Aquests petits gots per a beure tenen un clar origen italià i va arribar a *Hispania* a partir de mitjan segle II aC (Marabini, 1973, 35 i 49; López, 1989, 59-60 i 94-95). Aquestes circumstàncies explicarien que la localització d'aquests atuells sigui rara en jaciments indígenes abans del segle I aC tal com podem constatar a l'*oppidum* de Sant Julià de Ramis. Tanmateix i amb certa rapidesa en ambients cosmopolites o més romanitzats el seu ús es va intensificar fins al punt de detectar-se imitacions locals de les formes més antigues, de vegades interpretats amb una certa llibertat (Aquilué *et al.*, 1984, 376; López, 1989, 93).

En aquest dipòsit hem identificat 602 fragments cosa que representa un 9'51%, del total, un percentatge més que notable (fig. 42).

Predominen en conjunt les peces d'argiles oxidades –vermelloses, ataronjades, rosades, beix– amb acabats acurats en les parets externes i, minoritàriament, amb la presència per fora de pàtines cendroses o, fins i tot, de color gris molt fosc, quasi negres, clarament ornamentals, molt ben aplicades i sòlidament adherides (exemples, fig. 45,4 i 7). Molt menys nombrosa són els productes locals cuits a foc reductor (exemples, fig. 45,6 i fig. 46,5, 12 i 15) o amb les peculiars pastes de sandvitx, de clara tradició autòctona (exemples, fig. 46,16).

Pel que fa a les formes, n'hem identificat sobretot dues, les Mayet 2 i 3, a més d'alguna altra purament testimonial.

La forma 2 és un gobelet de llavi obert, més aviat curt, amb panxa alta i fusiforme o, ja, clarament ovoide, peu lleument marcat o inexistent i base plana o un xic còncava. La 3 ofereix un llavi còncav, més aviat alt, i panxa preferentment ovoide, amb o sense peu i base plana o finament còncava.

Dins del primer grup podem fer-hi cabre tres gots sencers, un d'esvelt de base plana (fig. 45,1), un altre que correspondria a la variant 2A (fig. 45,2) (Mayet, 1975, 27: en general sobre la forma 2, López, 1989, 99-103, amb vastíssima bibliografia) i el tercer amb forma d'urneta i peu marcat que caldria aproximar a la variant Mayet 2D (fig. 45,3) (Mayet, 1975, 27-29, pl. III, 22). Una altra forma identificada seria la Mayet 2B, de llavi curt i molt obert (fig. 45,8) (Mayet, 1975, 27). També hi classificaríem els fragments de la fig. 45,4 i 5.

Als exemplars de la fig. 45,6, 7, 10 i 11 i fig. 46,3 i 5, els adjudiquem la forma 3.

Per a la forma 2 Mayet proposava pel que fa a la variant considerada més antiga que correspondria a les nostres peces fig. 45,1, 4 i 5, una cronologia inicial igual que per a la forma 1, entre el darrer quart del segle II i el primer de l'I aC, a partir de dades de valor desigual (Mayet, 1975, 26-27). Marabini a partir del material ben estratificat de Cosa argumentava una datació entre 100 i 50 aC que ens sembla més fiable i que López modificaria fixant un moment inicial dins del primer quart del segle II aC i amb una intensificació constatada de la seva presència entre el darrer terç d'aquella centúria i el primer de la següent (Marabini, 1973, 58-59; López, 1989, 99).

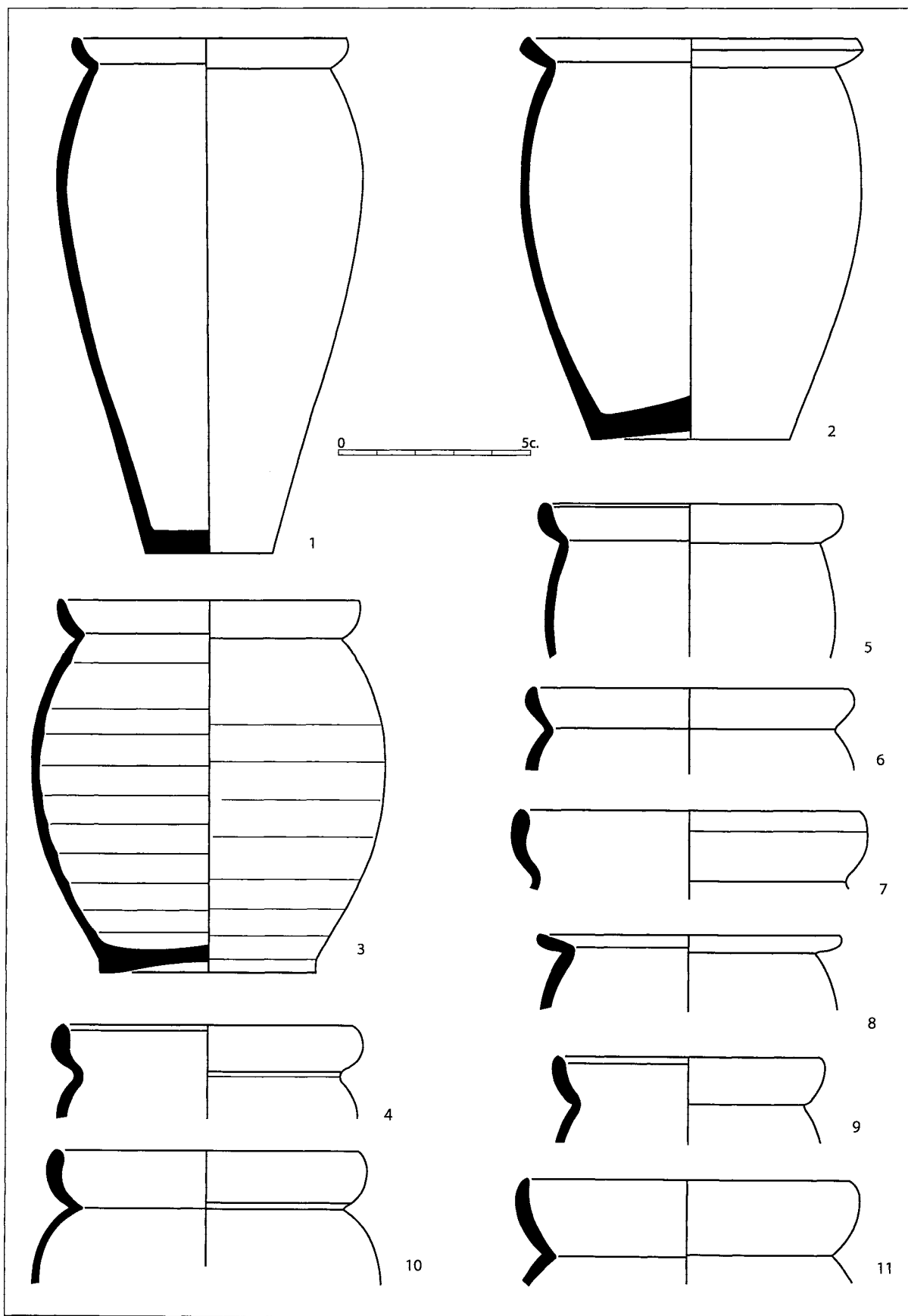

Figura 45. Ceràmica de parets fines

Per a la variant Mayet 2A/Marabini 3 (fig. 45,2), la cronologia proposada se situava entre el darrer quart del segle II i els inicis de l'I aC (Mayet, 1975, 27) i una mica més moderna per a la variant 2B (fig. 45,8), a partir de la primera meitat, potser avançada, del segle I aC (Mayet, 1975, 27). Pel que fa a la variant D (fig. 45,3), l'arqueòloga francesa defensava una cronologia d'època d'August (Mayet, 1975, 27-29) que a grans trets pot ser considerada prou raonable tot i que l'origen ha de ser molt anterior com prova la seva presència en els nivells inferiors de Casa Pastors. Tanmateix, per les característiques morfològiques del fragment, pensem que podríem trobar-nos davant d'una imitació local, una còpia descurada dels models en ús.

La forma 3 sembla clar que té el seu origen en la Mayet 1 de la que en seria una perllongació en el temps i que cal datar preferentment dins del segle I aC. És interessant notar que no se la troba entre les ofrenes de les tombes de la necròpolis emporitana de les Corts, que es daten sobretot dins del segle II aC i a Cosa sovinteja en contextos datats entre el 100 i el 50 aC, acompanyada de les formes 1 i 2 (Marabini, 1973, 59-62; López, 1989, 114). Es va trobar també en el derelict d'Albenga, a la costa lligur, dels primers anys del segle I aC (Lamboglia, 1952, 172 i 175) o al Cabezo de Alcalá (Azaila, Terol), abans del 50 aC (Beltrán, 1976, 206).

Entre les peces més difícils d'identificar destacaríem, en primer lloc, un got petit sense llavi, globular (fig. 46,4), que mostra a la paret externa una patina cendrosa i una decoració aplicada claviforme. Similar pel que fa a l'argila, acabats exteriors i decoració, és un altre fragment informe (fig. 46,7), amb una nansa conservada que podria correspondre a una tassa i que podria relacionar-se amb la forma 3a. Hi ha una peça semblant procedent de Solsona per a la qual s'ha proposat una data inicial a l'entorn del 75 aC o poc abans i una perduració fins al començament del segle següent (López, 1989, 107-108 i 114).

Aquesta mena de decoració de claus o espines aplicades ens és coneguda a Cosa sobre gots de la forma 1, entre el 150 i el 50 aC, i sembla pròpia de la variant 1C. La forma 3a també podia ser decorada d'aquesta manera sobretot en peces pròpies de la segona meitat del segle I aC

(Mayet, 1975, 29-30; Vegas, 1973, 65-66; López, 1989, 94 i 107-109). La presència d'aquests fragments a Girona prova la continuïtat d'ús d'aquesta decoració durant la primera meitat del segle I aC. En un i altre cas són indubtablement peces importades.

Finalment hem de referir-nos a dos fragments notables, no pas fàcils de classificar, que podrien ser d'origen local. Un (fig. 46,1), sembla un gobelet esvelt de llavi molt desenvolupat i ben diferenciat, amb una banda patinada de color gris molt fosc, quasi negre, a la vora externa, amb un paral·lel a Eivissa (López, 1989, 103 i 302), que aquest autor classifica dins de la forma 2A, i l'altre (fig. 46,2), de forma globular, rabassut, peu motllurat i base plana que recorda vagament la forma 3.

Hi havia també una col·lecció de peus on es podia observar, sense que sigui possible assimilar-los amb seguretat a una forma o altra, les diferents solucions adoptades (fig. 46,8 a 16).

En resum, doncs, un conjunt interessant, prou uniforme, on destaca sobretot l'absència de la forma 1, ben representada conjuntament a la 2 en els nivells de farciment de les sitges emporitanes Gall 1 i 2 (Aquilué *et al.*, 1984, 376 i 414-415), la datació final de la qual caldria situar vers el 75 aC, la coexistència de les formes 2 i 3 i la presència de la forma 3a de López, que reblen, de bell nou, la datació global proposada per a aquests nivells. Recordem que a l'àrea del *Pàrking*, al sud de la Neàpolis emporitana, la fase III que es datava entre el 100 i el 50 aC, mostra, pel que fa a la ceràmica de parets fines, moltíssimes similituds, amb les formes Marabini 1, 2 3 i 4 (Sanmartí, Nolla i Aquilué, 1983-1984, 146-147).

CERÀMIQUES LOCALS FINES

Conformen, amb diferència, el conjunt més nodrit amb 4.192 fragments inventariats i un altíssim percentatge del 66'22% del total. Es tracta, en realitat, d'un gran calaix de sastre amb uns quants subgrups de molta personalitat i ben coneguts, les anomenades ceràmiques emporitanes, reduïdes i oxidades, la ceràmica d'engalba blanca i la ceràmica ibèrica pintada que es limità a coure quasi en exclusiva una única forma, el *kalathos*, i, finalment, un darrer apartat hetero-

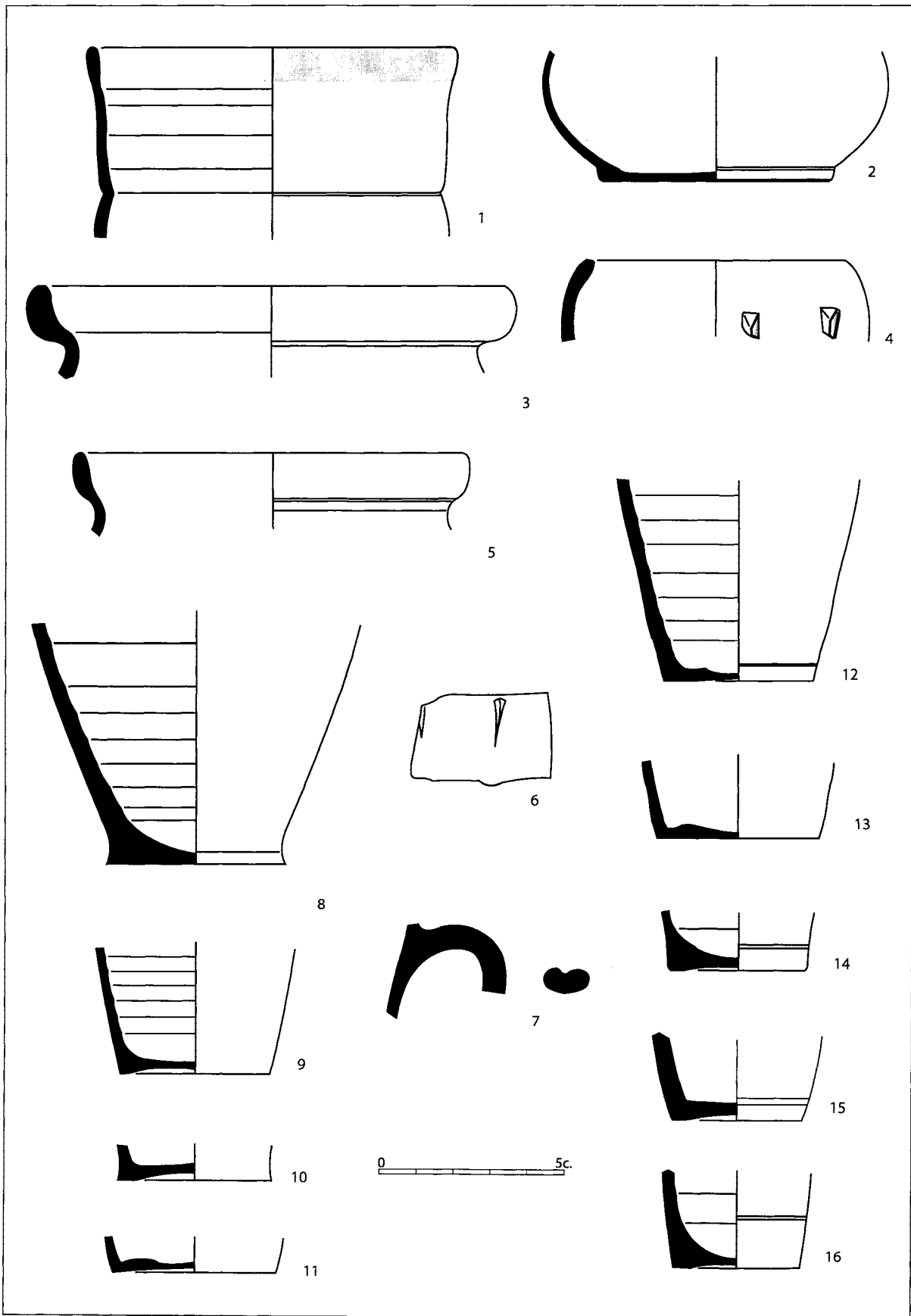

Figura 46. Ceràmica de parets fines

geni i fins a cert punt imprecís, amb 1.400 fragments i un 22% del total que convencionalment i pobrament anomenarem *ceràmica fina local atípica*, amb un repertori de formes que ens defuig. Les argiles són idèntiques o molt semblants a les acabades de mencionar, però estan mancades d'alguna de les peculiaritats que permeten posar-les en un calaix o en un altre i que molt sovint, n'estem segurs, no seran altra cosa que fragments que o bé eren massa petits o han perdut algunes dels trets característics que faciliten una còmoda atribució.

Aquestes ceràmiques que hem quantificat com un bloc únic i que treballarem independentment no són altra cosa, segons pensem i tal com hem manifestats altres vegades (Nolla, 1981, 62; Aquilué *et al.*, 1984, 370; Nolla, 1985, 194), que la producció d'un únic gran centre terrissaire que cal posar en relació directa amb Empúries no pel fet físic de la seva presència en aquella ciutat, que de moment no s'ha pogut provar, sinó atès que va ser a través d'*Emporion* que sortiren cap a l'exterior majoritàriament per via marítima en aprofitar el paper que la *polis* va jugar poc després de l'esclafament de la revolta indígena del 195 aC, com a centre privilegiat d'arribada i distribució del comerç preferentment de vi italià procedent de *Puteoli*, en primer lloc, i d'altres punts de la costa del mar Tirrè, que convertí aquell port en un dels principals de la costa de llevant d'*Hispania*, fent necessària la creació de ports nous i punts d'ancoratge subsidiaris i grans obres d'infraestructura d'una enorme volada. El beneficis d'aquesta situació se'ns fan presents en la monumentalització, en aquells anys, d'*Emporion* i, més endavant, de la fundació *ex nouo* de la ciutat regular juxtaposada i de dimensions considerables (Aquilué *et al.*, 1984, 135-143; Nieto i Nolla, 1985, 265-283 Mar i Ruiz de Arbulo, 1988, 39-60; Nolla i Nieto, 1989, 377-382; Marcet i Sanmartí, 1989, 27-31; Sanmartí *et al.*, 1990, 117-144; Mar i Ruiz de Arbulo, 1993, 133-266; Ruiz de Arbulo, 1994, 11-44; Nolla, 1998, 424-439; Nieto i Raurich, 1998, 57-76).

Aquesta terrisseria o, potser millor, conjunt de tallers amb una producció francament uniforme pel que fa a les argiles, cuita i acabats, va aconseguir amb força rapidesa monopolitzar el mercat de la ceràmica de qualitat en tota l'anti-

ga Indigècia i fer-se present amb força més enllà d'aquests límits geogràfics tot traient profit del paper distribuïdor del port emporità. El derelict d'Illa Pedosa (L'Estartit, Torroella de Montgrí) n'és un exemple extraordinari amb un carregament heterogeni on també hi havia gots ansats de la forma D-II de ceràmica grisa emporitana (Ponce, 1975, 73-111; sobre el paper d'aquest vaixell, Roman, 1987, 308-312, amb la bibliografia anterior). Es tracta, en tot cas i sempre, d'una ceràmica excel·lent, ben depurada, parets molt primes, cuita uniforme, sovint amb un característic dring metàl·lic, amb colors clars –rosat, vermellós, beix– o foscs –grisos de moltes tonalitats–, amb fines marques de tornejat, amb parets internes estriades. Sobre aquesta base el taller produïa tipus ceràmics específics cada un dels quals amb una personalitat pròpia i amb funcions concretes per cobrir àmpliament les necessitats dels consumidors. Com és natural, les interferències i el emprèstits d'un grup a un altre són constants: el peu anular característic de les emporitanes és, també, ben present entre algunes formes de la ceràmica d'engalba blanca; el fons còncav i umbilicat propi dels *kalathoi* pintats es va fer servir abastament en olles, urnes i gerres de la ceràmica engalbada de blanc i en alguna de les formes de la ceràmica emporitana; la decoració pintada a base de senzills motius geomètrics o d'abstraccions vegetals no va ornamentar exclusivament els barrets de copa sinó també d'alguns atuells de la ceràmica emporitana (Nolla, 1982, 137-143) o de la d'engalba blanca (Nolla, 1985, 189-195); tampoc són rars alguns bellíssims *kalathoi* cuits a foc reductor, en la tècnica de les grises, ni la presència d'alguns barrets de copa recoberts amb l'engalba blanca, essent impossible, en aquest cas, saber si estem davant d'una ceràmica ibèrica pintada o d'engalba blanca.

Ceràmiques emporitanes

La trobem indistintament cuites amb foc oxidant o reductor en el benentès que les primeres són molt menys abundants amb percentatges que se situen a l'entorn del 10% en les sitges Gall 1 i 2 d'Empúries (Nolla, 1982, 133 nota 14). Es tracta d'una tria feta en el moment de coure sobre un repertori de formes aparentment idèntic. En aquests nivells, les oxidades són, només, 47

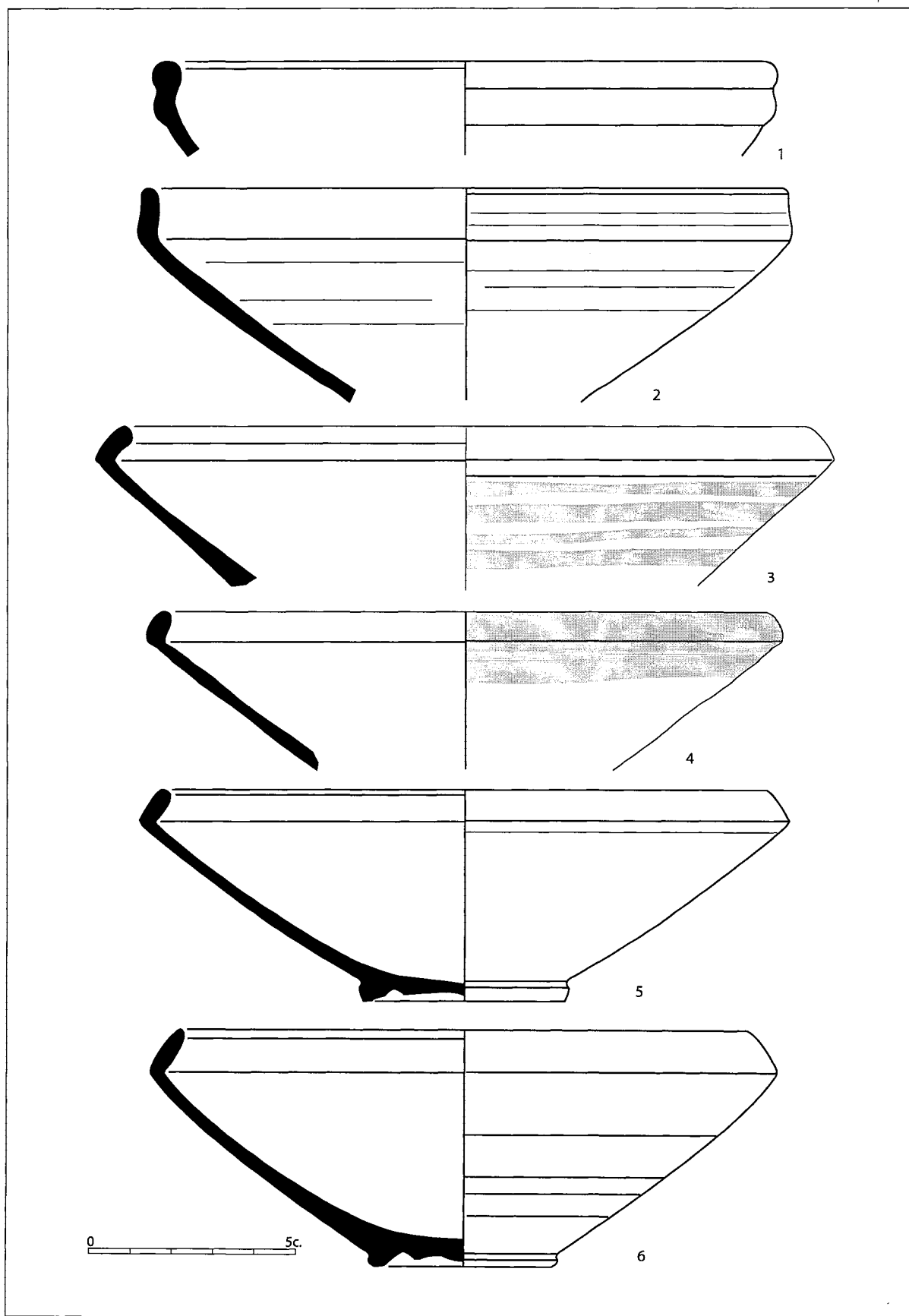

Figura 47. Ceràmica emporitana

fragments, un 0'74%; cal però matisar aquesta dada atès que és molt possible que una part significativa del que classifiquem com a "ceràmiques fines locals" siguin en realitat emporitanes oxidades. Les grises o reduïdes, amb tonalitats que van del gris fosc, quasi negre, al gris perla o gris rosat, defineixen un grup poderós amb 1.294 fragments i un percentatge de 20'44%. En no haver-hi cap raó de pes per no fer-ho així, les analitzarem plegades (fig. 42).

Dins d'aquest conjunt de ceràmiques fines locals, les emporitanes, amb uns peus sempre iguals i acabats uniformes, cobreixen, sobretot, les necessitats dels atuells de taula amb un producte de llarga tradició, molt apreciat, que innovava adoptant amb habilitat formes conegudes, funcionals i d'èxit dels grans centres terrissaires de la Mediterrània occidental però passats sempre pel sedàs de la pròpia tradició. Trobem, preferentment, escudelles, plats, gots, el servei de taula bàsic i amb presència testimonial d'altres atuells que puntualment poden substituir algunes de les formes bàsiques o resoldre necessitats específiques.

Les escudelles

Són una de les tres formes més corrents en aquest dipòsit, sobretot la forma A-II (Barberà, Nolla i Mata, 1993, 24), amb una carena alta i molt viva i que semblaria inspirada en la forma Lamboglia 27c de la campaniana A. El seu origen el podem rastrejar a partir de mitjan segle III aC, rara i amb perfils més suaus, amb pes menys definits, però no fou fins a la primera meitat del segle II aC que quedaria plenament estandarditzada i esdevindria un atuell d'ús habitual (fig. 47,3 a 6), de vegades decorat amb una banda patinada ocupant la vora exterior d'un color més clar o més fosc que contrastés amb el de l'argila (fig. 47,3 i 4) (Nolla, 1982, 143-146). Apareix a bastament entre el material recuperat a les sitges Gall 1 i 2 d'Empúries (Aquilué *et al.*, 1984, 373 i 394-395) o a la fase III del Pàrking (Sanmartí, Nolla i Aquilué, 1983-1984, 146-149).

N'és una variant la forma A-III (Barberà, Nolla i Mata, 1993, 25), de llavi recte (fig. 47,1 i 2) o la A-IV, lleugerament engruixit, molt poc freqüent, i que coneixem d'ençà la primera meitat del segle II aC amb paral·lels escassos a les sitges

Gall 1 i 2 (Aquilué *et al.*, 1984, 373 i 394-395; Barberà, Nolla i Mata, 1993, 26), a la fase III del Pàrking, a Empúries (Sanmartí, Nolla i Aquilué, 1983-1984, 146-149) o a Bordegassos (Vilopriu-Sant Mori), present de manera puntual a la sitja 1, de finals del segle II aC i, en canvi, més abundosa a la sitja 2 de primer quart/primer terç del segle I aC (Casas, Merino i Soler, 1991, 121-133).

En aquests nivells hem identificat 49 individus (forma A-II, A-III i A-IV) cosa que representa el 21'58% del total de peces atribuïdes amb seguretat a una forma concreta.

Els plats (forma C)

S'inspiren en la forma Lamboglia 5 de la ceràmica campaniana però com sempre novament interpretada. Es tracta d'una peça relativament moderna que no trobem abans del darrer quart del segle II aC i que és característica, sobretot, del segle I aC (Aquilué *et al.*, 1984, 372-373; Barberà, Nolla i Mata, 1993, 30-31). A l'*oppidum* de la muntanya de Sant Julià (*Ke-runta*), la seva presència se'n fa palesa en els nivells més tardans associats a l'abandonament del lloc (Burch *et al.*, 2000a, 108-112, fig. 63,7). Ben documentada en les sitges emporitanes Gall 1 i 2, colgades vers el 100 aC en dues mides, de 250 mm i de 270 mm (Aquilué *et al.*, 1984, 372-373) i també localitzada a la sitja 2 de Bordegassos (Vilopriu-Sant Mori) (Casas, Merino i Soler, 1991, 122-133). En l'excavació de l'àrea del Pàrking d'Empúries, no s'ha localitzat en el moment inicial de la fase III, vers el 100 aC i sí en canvi entre els objectes del moment final d'aquella mateixa fase amb datacions de vers el 50 aC (Sanmartí, Nolla i Aquilué, 1983-1984, 146-149).

La trobem a Girona en tres mides de 150 mm de diàmetre, de 170 mm i de 248/270 mm, en aquest cas, de més alçada. La petita i la mitjana són molt més abundoses (fig. 48,1 a 10).

Pel que fa a la decoració només podem assenyalar l'ús de solcs o faixes de finíssimes estries (Nolla, 1982, 153); altres vegades eren decorades de maneres diferents, amb impressions digitals o impressions i incisions (Nolla, 1982, 149-151 i 153, respectivament).

N'hem identificat 67 individus amb un percentatge del 29'51%.

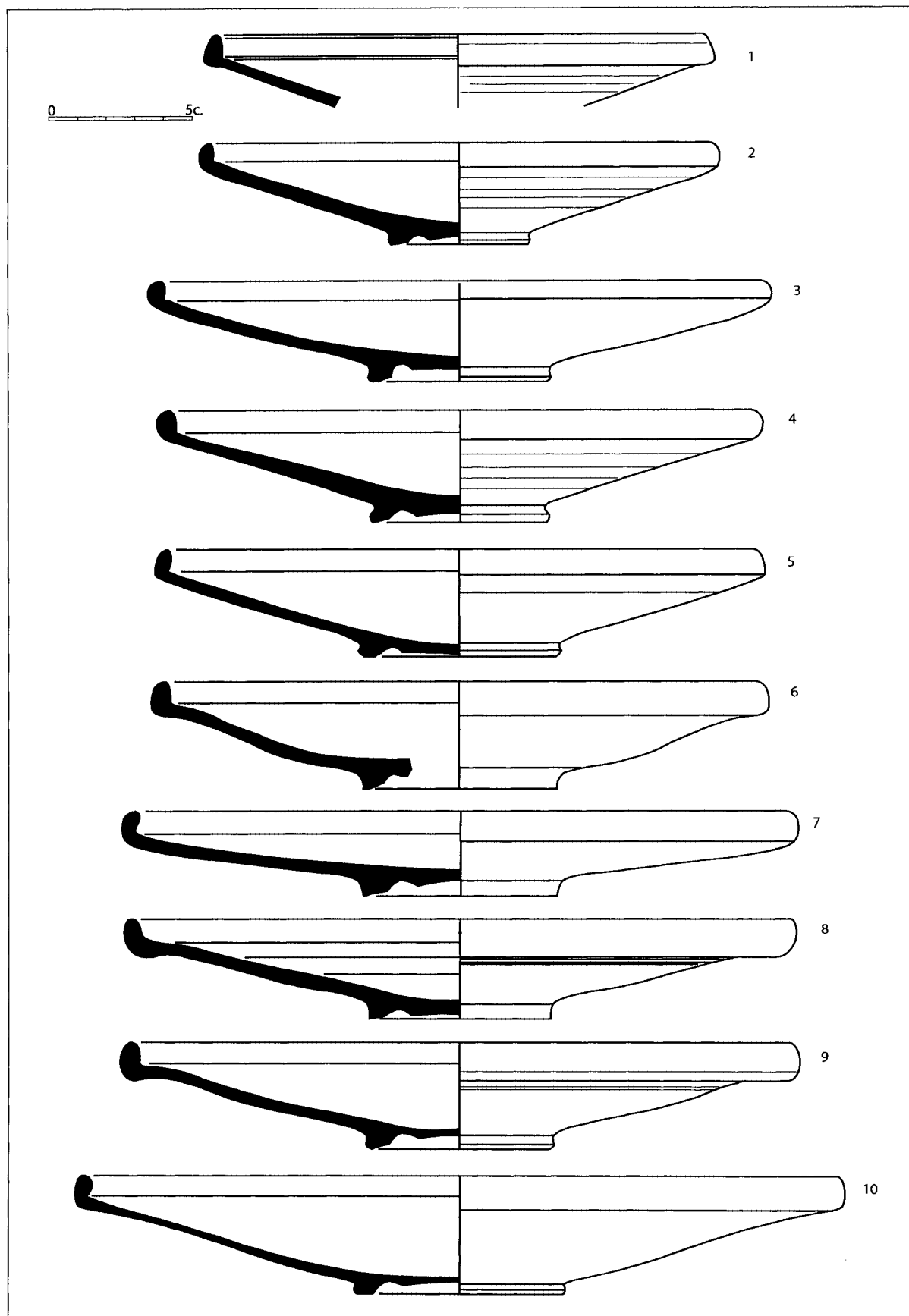

Figura 48. Ceràmica emporitana

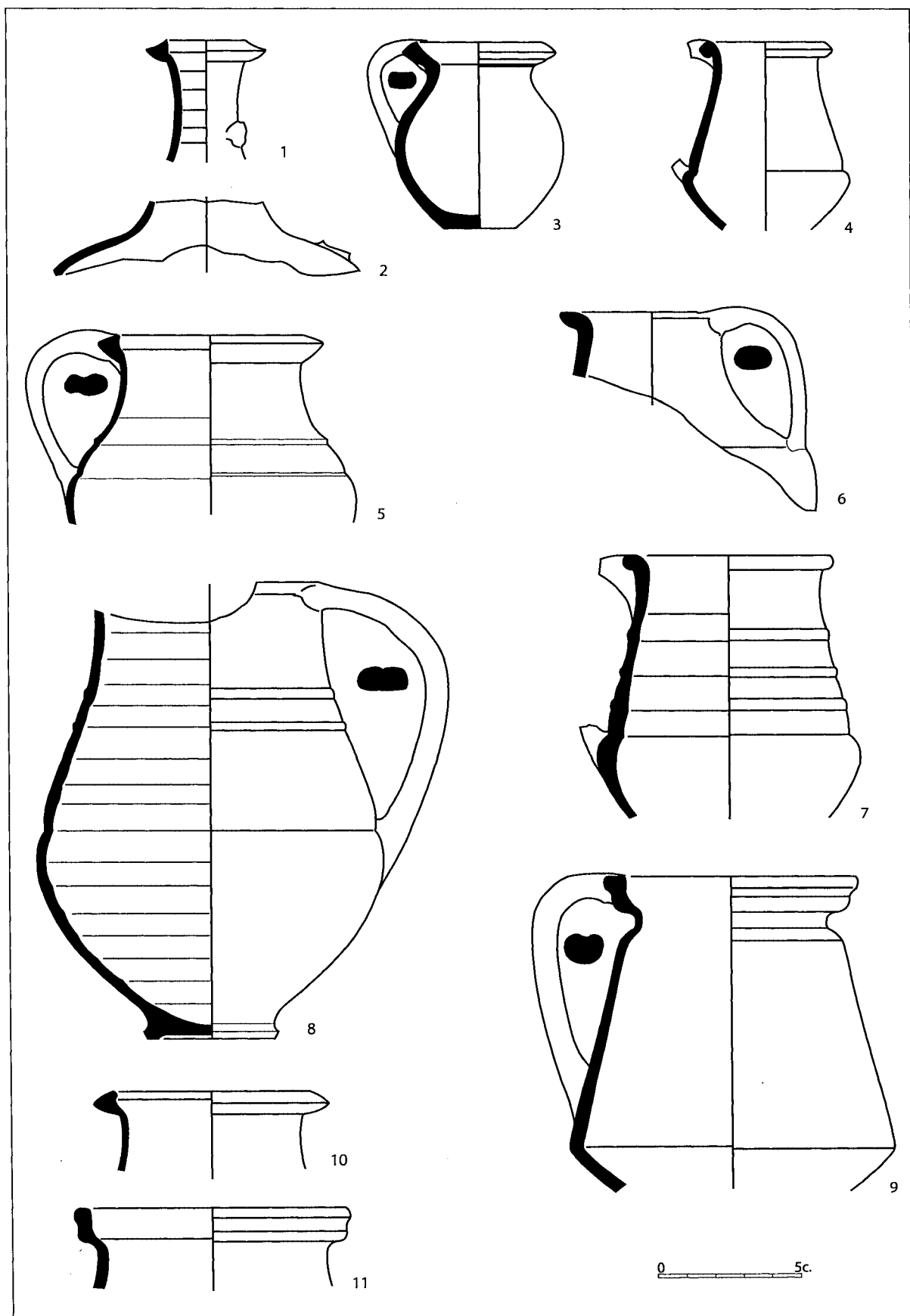

Figura 49. Ceràmica emporitana

Altres plats testimonials

La forma 15 (Aquilué *et al.*, 1984, 373) que s'inspira en els plats de vora penjada, forma Lamboglia 36, tan característics de la ceràmica de vernís negre d'ençà el segle III aC i que, com hem vist, és una de les dues formes en A tardana identificades en aquest dipòsit (*supra*) (fig. 50,1 i 2). En coneixem paral·lels en les sitges Gall 1 i 2 (Aquilué *et al.*, 1984, 373 i 394-395), a la sitja 2 de Bordegassos (Casas, Merino i Soler, 1991, 122-133) i a la muntanya de Sant Julià de Ramis (Burch *et al.*, 2000a, 108-112, fig. 63,3 i 6).

N'hem identificat 6 individus un 2'64% del total.

La forma 19, nova (fig. 50,3 i 4) és semblant a la que acabem de descriure però amb el llavi recte i amb un solc característic a la cara superior que fan que recordi els perfils del plat Lamboglia 6. No és present en les sitges emporitanes però sí a *Kerunta*. Només n'hem identificat dos individus, amb una presència testimonial del 0'88%.

El got amb nansa.

Aquest és l'ús principal dels anomenats gots bicònics, les formes D-I i D-II (Barberà, Nolla i Mata, 1993, 32-36), actuals fets servir exclusivament per a beure tan especialitzats com els gots de ceràmica de parets fines.

La forma D-I, I bicònic per excel·lència, és la forma més tradicional d'aquesta producció. D'origen discutit i antic i que, evolucionant, continuà fent-se servir, sense minva del seu prestigi, fins a època augustal o un xic més enllà (Aquilué *et al.*, 1984, 371; Aranegui, 1985, 101-112; Aranegui, 1987, 87-97; Jàrraga, 1990, 43-48; Barberà, Nolla i Mata, 1993, 32-36). En contextos republicans tardans n'hi ha de mides diverses, alguns de molt petits (fig. 49,4), altres de mitjans (fig. 49,5 a 8) i alguns, més rars, de grans, que cal suposar serien utilitzats com a gerres per a servir líquid.

El conjunt del context que estudiem és ben semblant al de les sitges Gall 1 i 2 (Aquilué *et al.*, 1984, 371 i 390-391) i uns i altres subratllen les peculiaritats d'aquesta forma entre molt a finals del segle II i mitjan segle I aC, amb petits peus anulars, sempre iguals, panxa baixa i poc desenvolupada, amb carena molt marcada, de formes esveltes i seccions de nansa molt ca-

racterístiques (fig. 49,4 a 8), amb, de vegades, l'ús ornamental d'un, dos o tres filets disposats al coll (fig. 49,5, 7 i 8). Pel que fa al perfil dels llavis, observem solucions noves, algunes de les quals són compartides amb les peculiars vores de la ceràmica d'engalba blanca (Nolla, 1981, 55 fig. 4) una característica de la fase més avançada d'aquesta producció a partir de la darrereria del segle II i, especialment, de l'I aC.

La forma D-II no deixa de ser una variant de la D-I, amb un llavi recte i alt (fig. 49,9 i 11). Es troba també a les sitges emporitanes Gall 1 i 2 (Aquilué *et al.*, 1984, 371 i 390-391) i en aquests nivells no és gens estranya.

N'hem identificat 80 individus amb un percentatge notabilíssim del 35'24%.

Cal esmentar, finalment, la forma H-II, un petit tupí de base plana (fig. 49,3) que és present, també, a les sitges emporitanes en una versió lleument engrandida (Aquilué *et al.*, 1984, 371-72 i 392-393), que recorda molt més alguns atuells de cuina que el tradicional bicònic. La peça de Casa Pastors, per les mides, podria haver estat una joguina. La d'Empúries, força més gran, per a beure. Una peça única (0'44%).

Les altres formes

A continuació definirem i comentarem les altres formes identificades assenyalant, en cada cas, origen, ús, presència i paral·lels.

Forma F-I (fig. 50,16 a 18)

Elegant copa de dues nanses que en altres ocasions havíem explicat com una senzilla variant del got ansat bicònic amb l'afegit d'una nansa (Aquilué *et al.*, 1984, 371 i 390-391) però que cal tornar a interpretar en existir, amb perfils característics del moment, molt abans de la consolidació hegemònica d'aquests tallers nord-orientals (Barberà, Nolla i Mata, 1993, 40-41).

A partir de la segon meitat avançada del segle II aC, en el mateix moment en què apareixen i es consoliden algunes formes noves, la tornem a trobar sense que, de moment, puguem explicar satisfactòriament el seu origen, modificació puntual de la forma D-II o recreació d'una copa ja existent i prestigiosa especialment indicada per a beure vi amb tota la càrrega de prestigi social i aristocràtic que aquest fet tingué en moltes soci-

etats antigues i que l'arribada massiva de vi italià degué popularitzar. La localitzem, per exemple, en les sitges Gall 1 i 2 d'Empúries, de vers el 100 aC (Aquilué *et al.*, 1984, 371), a la sitja 1 de Bordegassos (Vilopriu-Sant Mori) en un context cronològic semblant (Casas, Merino i Soler, 1991, 121-123 i 125-133) o a l'*oppidum* de *Kerunta* en nivells tardans (Burch *et al.*, 2000a, 108-112).

Aquesta funció especial proposada podria recolzar-se en la seva raresa, la seva dignitat i bellesa augmentada pel fet que quasi sempre, fins on coneixem, la trobem decorada amb pintura de color vermell fosc i amb una temàtica igual a la feta servir per decorar els *kalathoi* d'aquests tallers (Nolla, 1982, 137-143; Burch *et al.*, 2000a, 108-112; sense decoració aparent, a Bordegassos, Casas, Merino i Soler, 1991, 121-123). Un segon argument ens l'aportaria l'ús preferent de peus complexos, de vegades alts i motllurats, que reforcen la qualitat de la peça i que se separen de les altres formes i que semblarien reproduir prototips metàl·lics (fig. 50,18), tal com hem pogut observar entre el material d'una sitja explorada recentment, encara inèdita, en l'àrea foral d'Empúries i que es data amb fermesa vers el 50 aC. Sembla que queda clar en les tombes aparegudes en aquell dipòsit, la tendència cap a la creació de peus més alts i sofisticats a partir de models més senzills i de perfils més convencionals (sitges Gall 1 i 2 i sitja 1 de Bordegassos). El nostre conjunt correspondria a un moment intermedi. Consta de tres individus amb un percentatge de l'1'32%.

Forma I-I (fig. 49,1 i 2)

Aquesta gerra esvelta i elegant la trobem en les sitges emporitanes Gall 1 i 2 (Aquilué *et al.*, 1984, 372 i 394-395; Barberà, Nolla i Mata, 1993, 45). El perfil recorda el dels *lagynoi* d'algunes produccions de l'orient de la Mediterrània. Sembla que en ceràmica emporitana no seria altra cosa que la variant de molt èxit d'una peça produïda a bastament en ceràmica d'engalba blanca (Nolla, 1981, 55; Aquilué *et al.*, 1984, 375 i 408-409). En coneixem un bon paral·lel procedent d'una tomba d'incineració de la Clota (L'Escala) (Casas, 1982a, 160) i en certa quantitat a la sitja 2 de Bordegassos (Vilopriu-Sant Mori) (Casas, Merino i Soler, 1991, 122-133).

En coneixem dos individus, amb un 0'88%.

Forma 7 (fig. 50,14 i 15)

Es tracta d'un autèntic càntir reconegut per primer cop a Empúries en un context de vers el 100 aC (Aquilué *et al.*, 1984, 372 i 392-393) i que podria procedir de l'*askos* en grisa de la costa catalana que desapareixen en el pas del segle III al II aC. El fons és còncau i un xic umbilicat i el broc per vessar recorda vagament un *protomos* d'animal. Se'n van recuperar dos individus (0'88%).

Forma 10 (fig. 50,11)

Una imitació mimètica de la píxide, la forma Lamboglia 2 que coneixem en campaniana A i, sobretot, en B. El documentem amb seguretat per primera vegada en contextos de molt a finals del segle II aC a les sitges Gall 1 i 2 (Aquilué *et al.*, 1984, 372 i 392-393) o en el moment final de la fase III del Pàrking (Sanmartí, Nolla i Aquilué, 1983-1984, 149), a Empúries, en la sitja 2416 de Tolegassos (Viladamat), en un context de primera meitat del segle I aC (Casas, Soler i Turon, 1996, 83-84) o a la muntanya de Sant Julià de Ramis, un moment especialment creatiu i innovador en aquests tallers.

En aquest dipòsit només en coneixem un exemplar (0'44%).

Forma 13 (fig. 50,10)

Hi voldríem veure el trasllat autòcton del got al qual Lamboglia donà el número 3 de la campaniana B i, com en el cas anterior (forma 10), no el coneixem abans dels darrers anys del segle II aC (Aquilué *et al.*, 1984, 373 i 394-395).

N'identifiquem quatre individus (1'76%).

Forma H-I (fig. 50,19)

Aquest flascó de cos cilíndric amb una solanansa i base preferentment plana és una peça estranya, quasi inexistent, en contextos arqueològics relacionats amb zones habitades i, en canvi, no podem considerar-la una forma rara i poc documentada. En efecte, aquesta aparent paradoxa se soluciona si considerem que degué especialitzar-se en un ús funerari. Només cal analitzar les necròpolis emporitanes de les Corts, Bonjoan o la Clota per veure-la ben representada entre els objectes que acompanyaven les despulles dels difunts (Barberà, Nolla i Mata, 1993, 43).

Un sol exemplar (0'44%).

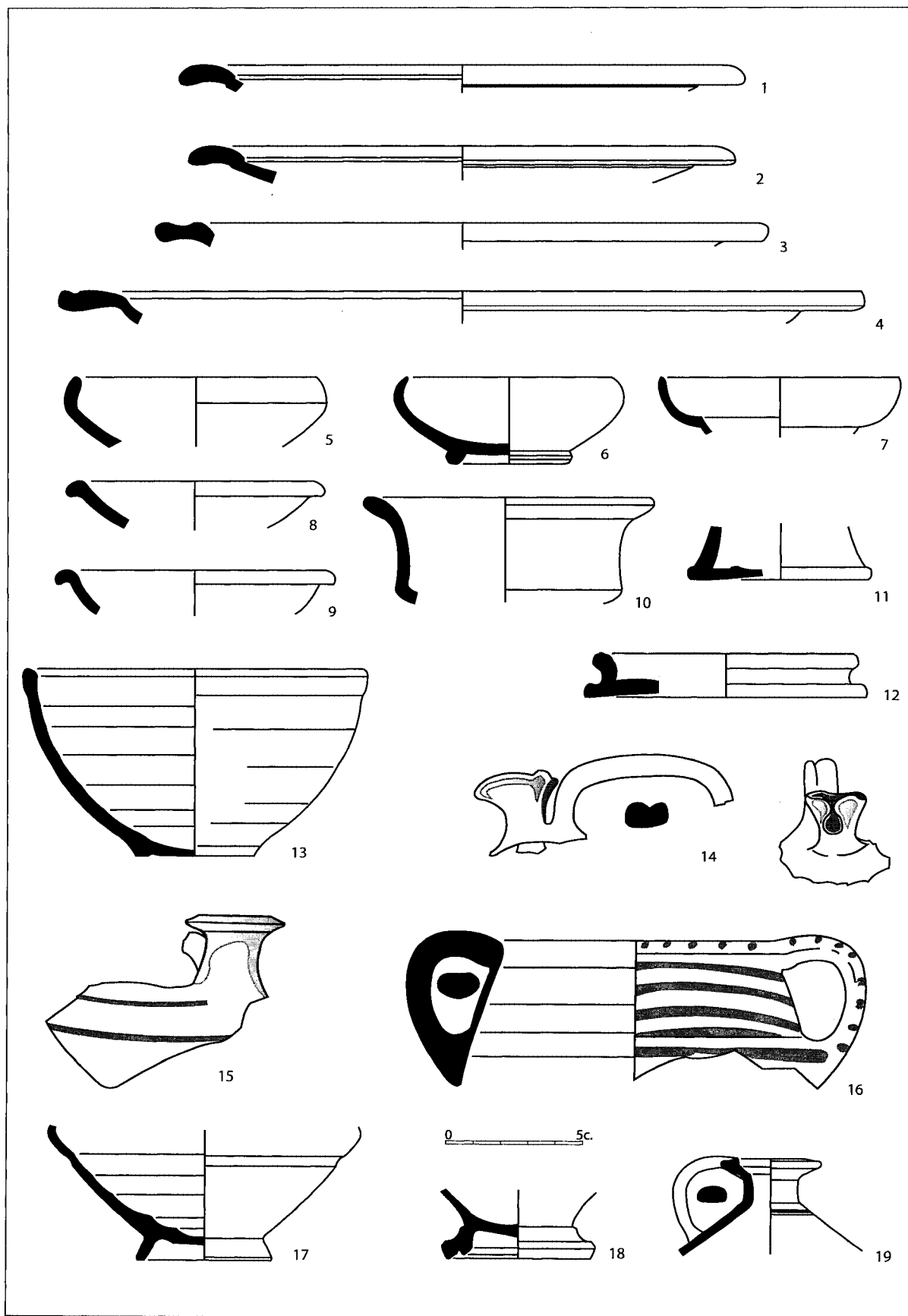

Figura 50. Ceràmica emporitana

Forma 20 (fig. 50,7)

Es tracta d'un petit got de doble curvatura amb un possible paral·lel al moment final de la fase III del Pàrking d'Empúries que es dataria dins de la segona meitat avançada del segle I aC (Sanmartí, Nolla i Aquilué, 1983-1984, 149).

Un sol individu (0'44%).

Forma 21 (fig. 50,8 i 9)

Got petit de llavi desenvolupat i penjat. Es tracta d'una versió reduïda de la forma Lamboglia 36. A l'*oppidum* de *Kerunta* és una forma ben present en diversos acabats (Burch *et al.*, 2000a, 108-112, fig. 63,3 i 6).

N'hem identificat quatre individus (1'76%).

Forma B (fig. 50,5 i 6)

Aquesta petita escudella és la forma més abundants en contextos antics i al llarg de, pràcticament, tot el segle II aC si deixem de banda els gots ansats (forma D-I). Ben representada entre la terrissa de la fase II del Pàrking emporità que datàriem en el segon quart del segle II aC (Sanmartí, Nolla i Aquilué, 1983-1984, 133-146). A Casa Pastors, n'hem identificat només dos individus (1'76%), una de les quals, de carena alta i molt marcada, recorda i no pot ser casualitat, les escudelles mitjanes (forma A-II).

Forma 23 (fig. 50,13)

Petit got que sembla una rèplica llunyana i personal de la forma Lamboglia 31 de la campànica A, amb un paral·lel encara més pròxim al model original localitzat al jaciment de les Arenes (Roses), en un context de segle I aC (Nolla i Casas, 1984, 90-92, lām. XXV,1).

Un sol exemplar (0'44%).

Forma 24 (fig. 50,12)

Recipient baix, de funció indeterminada, potser un suport o un plat petit i alt. De moment, peça única (0'44%).

Ceràmiques d'engalba blanca

Preferentment cuites amb oxigen i sempre recobertes exteriorment per una engalba blanca que sovint és de molta qualitat. Aquesta producció sorgida dels mateixos tallers que obraren les emporitanes, algunes imitacions dels petits gots

de les ceràmiques de parets fines i els *kalathoi* pintats, s'especialitzà en gerres per a servir líquids a taula i en petits contenidors, amb nansa o sense, que van acabar sovint fent d'urna cinerària (incineració Bonjoan núm. 1 (Almagro, 1953, 214, fig. 185,1), incineració Granada núm. 1 (Almagro, 1953, 246-247, fig. 212,5), incineració les Corts núm. 34 (Almagro, 1953, 303, fig. 257,4) i incineració les Corts núm. 130 (Almagro, 1953, 366, fig. 356).

Les mides i la fragilitat d'aquestes peces, la dificultat per estibar-les, expliquen, entre altres raons, que es trobin rarament més enllà de la Indigècia (Nolla, 1981, 57).

En aquests nivells se'n recolliren 1.115 fragments, és a dir, un 17'61% del total, la major part dels quals pertanyia a gerres grans i mitjanes (formes 2 a 6) (fig. 42) (Nolla, 1981, 55; Aquilué *et al.*, 1984, 375) sense que sigui possible afinar més. Entre el conjunt destaquem tres peces, dues de les quals corresponen a formes noves i la tercera a una variant prou diferent de la forma

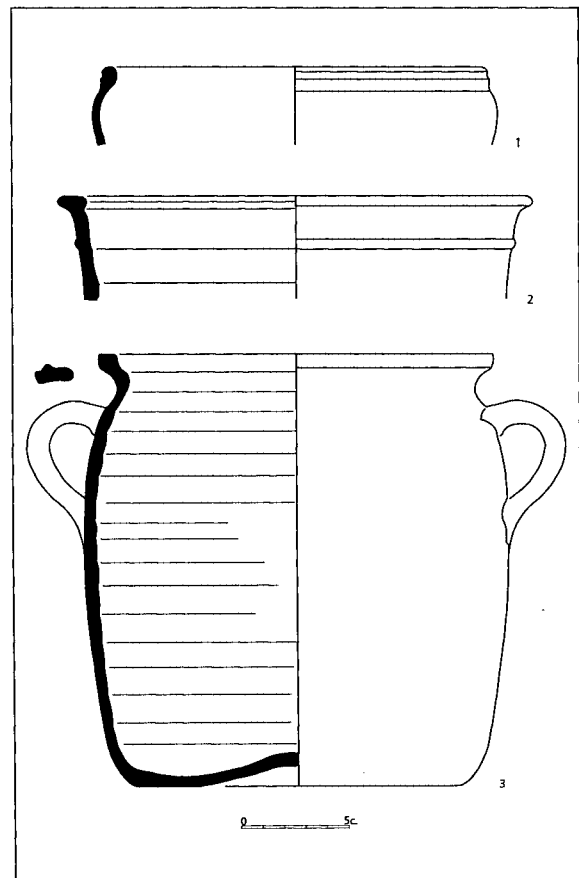

Figura 51. Ceràmica d'engalba blanca

1: l'escudella o forma 9 (fig. 51,1), amb llavi un xic engruixit i amb solcs suaus que l'emmarquen i engalbat per dins i per fora, un *pseudokalathos* de llavi curt i decorant la paret externa un filet robust, només engalbat per fora (fig. 51,2) i una olla amb dues nanses contraposades (fig. 51,3) que és una variant de la forma 1 i de la que en coneixem uns quants paral·lels procedents de les necròpolis emporitanes fins ara inèdits (col·lecció Ramon Font del Museu Diocesà de Girona/Museu d'Art).

Ceràmica ibèrica pintada

La personalitat d'aquestes produccions s'ha posat de manifest diverses vegades aquests darrers anys (Aquilué *et al.*, 1984, 374-375; Conde, 1991, 141-168) i, per tant, no cal insistir-hi.

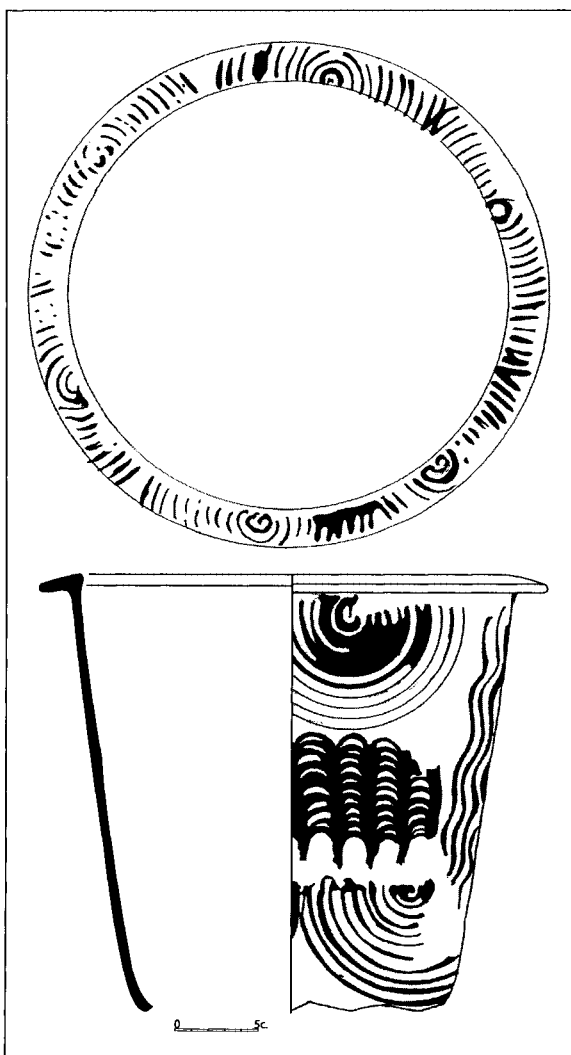

Figura 52. *Kalathos* pintat

En aquest dipòsit aquesta terrissa tota procedent dels mateixos tallers, representa un total de 339 fragments amb un percentatge del 5'32% (fig. 42). Només hi són representades tres formes, dues de les quals són testimonials (fig. 53,7 i 8), amb un únic individu en cada cas i l'altra, el *kalathos*, omnipresent (fig. 52 i fig. 53,1 a 6).

Aquest atuell anomenat també barret de copa, la funció del qual malgrat tot se'ns escapa i que potser servia per a desar i presentar líquids i sòlids d'ús immediat a la cuina i a taula –és curiós que, precisament, les altres dues formes identificades acomplissin la mateixa funció– el trobem en tres formats diferents, un d'alçada notable –300 mm– i amb diàmetre de boca lleugerament inferior –265 mm– (fig. 52), un altre de mida mitjana, amb alçades entre 175 i 210 mm (fig. 53,2) i un darrer grup de format més petit amb alçades entre 125 i 170 mm i amplex de boca sempre superiors entre 155 i 195 mm (fig. 53,1), essent més abundosos els petits i mitjans que els grans.

Es tracta de recipients clarament troncocònics amb el diàmetre de boca quasi sempre més gran que l'alçada, amb una decoració pintada, senzilla i convencional obrada amb una característica pintura de color vermell fosc, amb una temàtica preferentment de tendència geomètrica molt repetitiva i amb incursions en algunes abstraccions vegetals que ocupa amb una, dues o tres franges sobreposades la paret externa de l'atuell (Aquilué *et al.*, 1984, 374-375; Conde, 1991, 152 i 154-155). La cara superior del llavi és una altra zona decorada en aquest cas amb un seguit de motius adaptats a l'espai disponible (fig. 54, amb un resum dels motius emprats). El perfil dels llavis varia d'un exemplar a un altre essent possible resumir en cinc tipus les formes més corrents (fig. 53,3 a 6).

Interessa assenyalar que aproximadament un 10% dels *kalathoi* classificats eren cuits a foc reductor, a la manera de la ceràmica emporitana grisa, de gran impacte i molt bells (Conde, 1991, 152-153).

Les altres dues formes corresponen a una mena d'urna o olla sense coll i llavi obert vers l'exterior, amb decoració pintada a la paret externa (fig. 53,7 i 8), sense paral·lels, i a una gerra de llavi motllurat, una mena de *pithos*, amb un

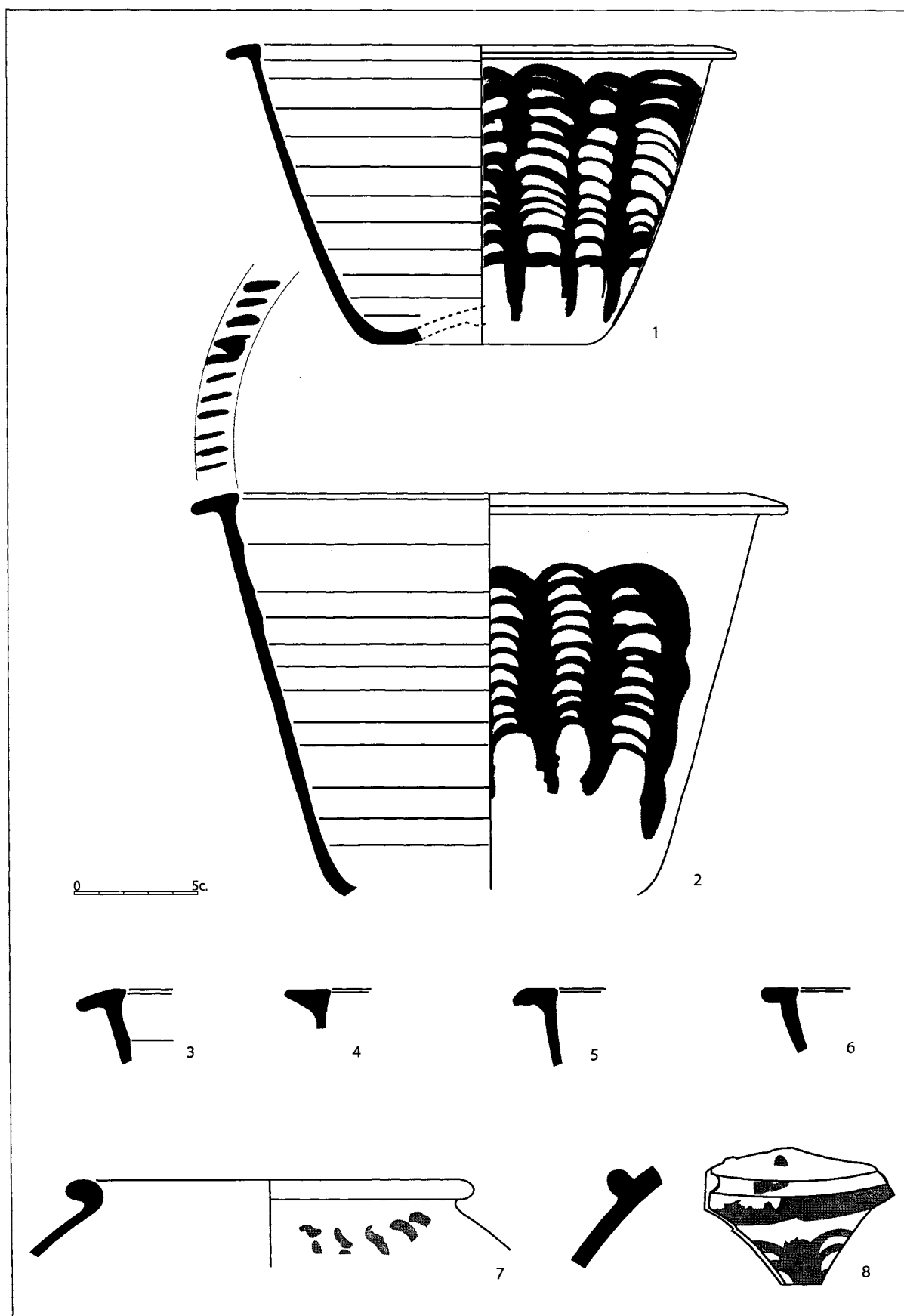

Figura 53. Ceràmica ibèrica pintada

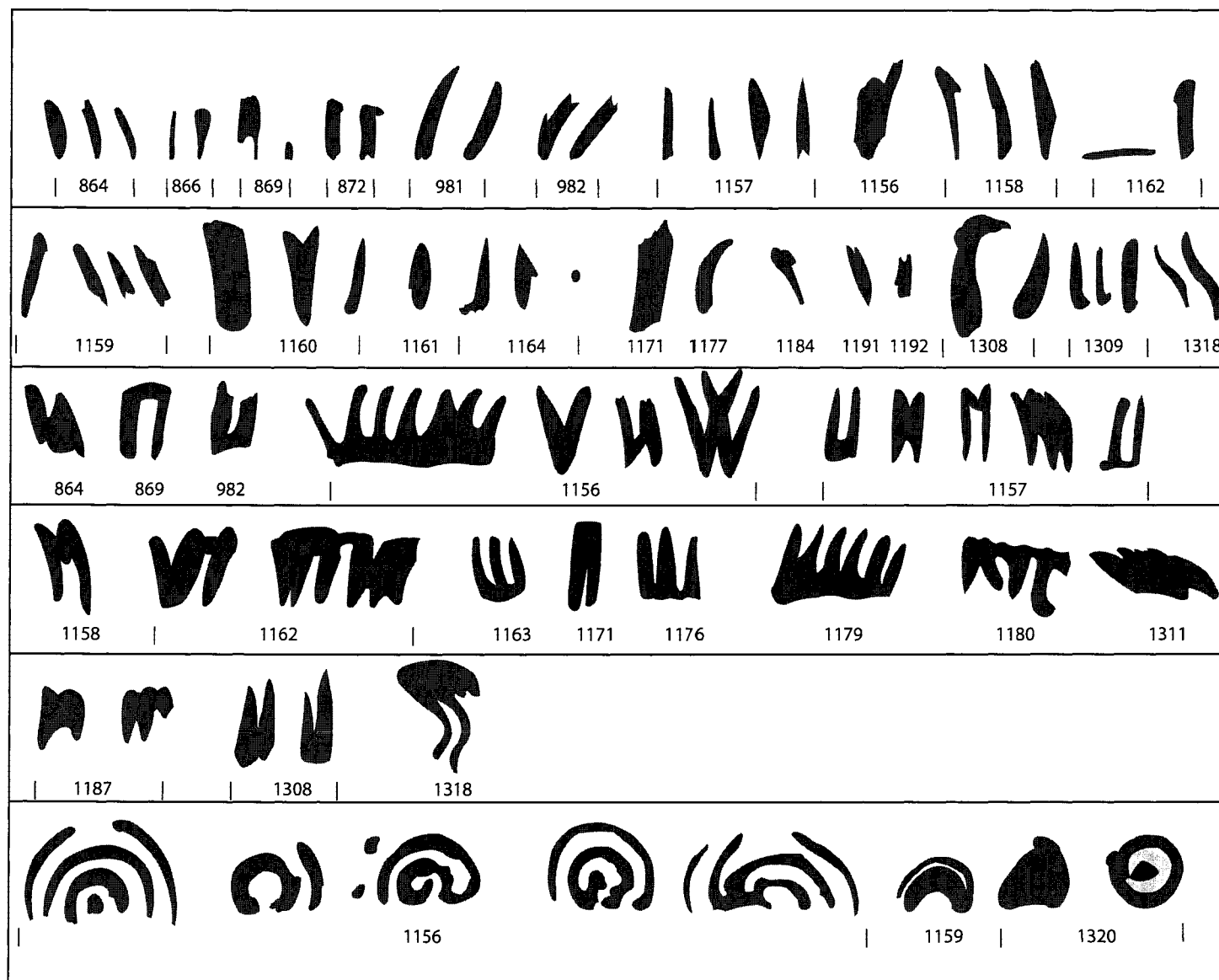

Figura 54. Resum dels elements decoratius dels llavis dels *kalathoi*

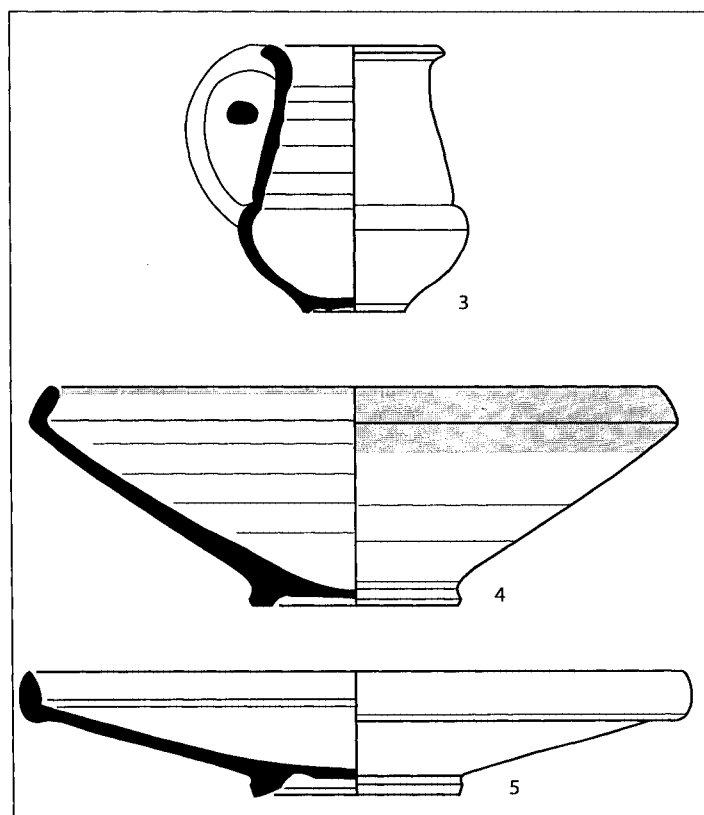
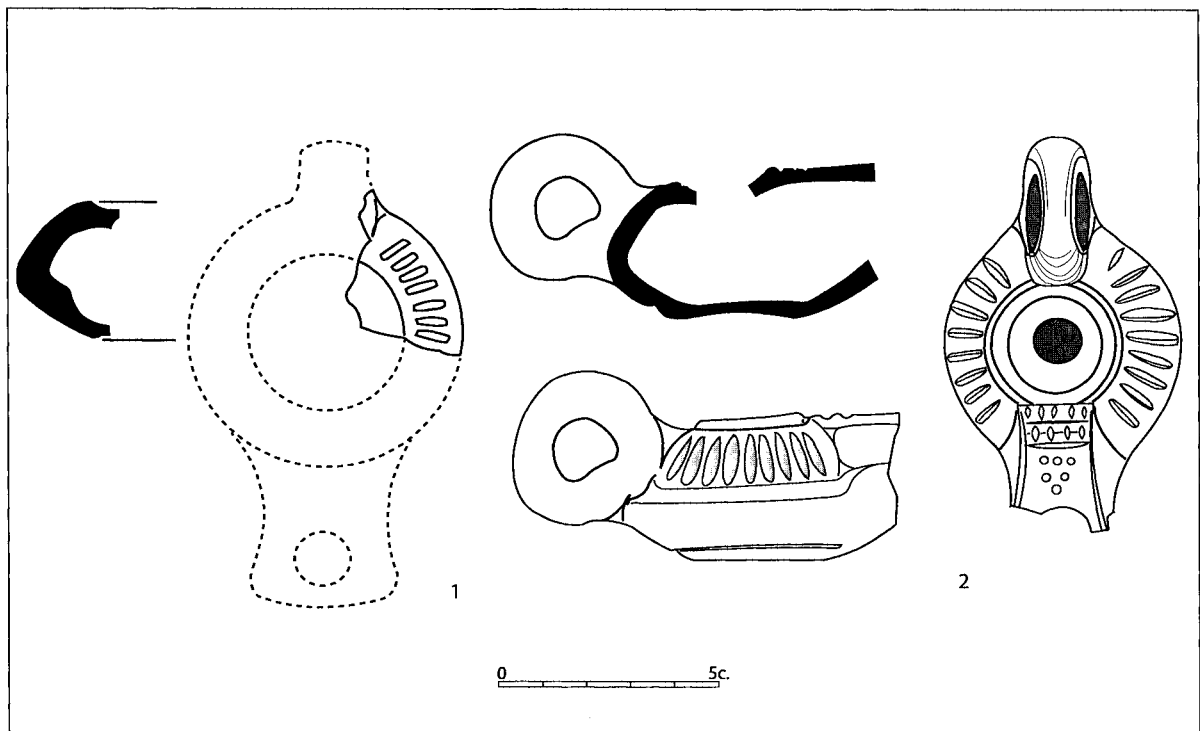

Figura 55. 1 i 2. Llânties. 3. Servei tipus de ceràmica emporitana

robust filet ornamental que coneixem en ceràmica emporitana (Aquilué *et al.*, 1984, 372, fig. 129,4) i en ceràmica d'engalba blanca (Nolla, 1985, 189-195). La decoració pintada segueix fil per randa els esquemes ben coneguts, amb una faixa gruixuda perfilant el robust filet i un fris de palmes a sota (fig. 53,8).

LUCERNES

Un fragment de llàntia i un exemplar quasi sencer és tot el que donà, en aquest aspecte, aquest conjunt, cosa que representa poc més d'un raquític 0'01% del total de trossos de ceràmica recuperats, una presència clarament testimonial que posa de manifest un comportament pel que fa a l'*instrumentum domesticum* dels nivells fundaci-

onals d'aquesta ciutat, similars, quasi idèntics, al dels *oppida* indigets d'aquest territori (fig. 42).

Ambdós corresponen a la forma Ponsich IC o Ricci G (Ricci, 1973, 223; Arxé, 1982, 23 i 71 i gràfics I i II). El primer, amb nansa parcialment conservada i l'espatlla decorada amb incisions profundes disposades radialment. L'argila és de color gris fosc, uniforme i compacta i és recoberta d'una engalba molt prima, irregular, de color gris negre, de to cendrós (fig. 55, 1).

L'altre, quasi sencer, només ha perdut la punta del bec. Argila de color beix clar, dura i ben depurada, tot i que una mica erosionada a la superfície. Conserva algunes restes de vernís o engalba de color gris fosc, quasi negre (fig. 55,2). Com en el primer fragment, la banda està decorada amb solcs allargats i profunds, en for-

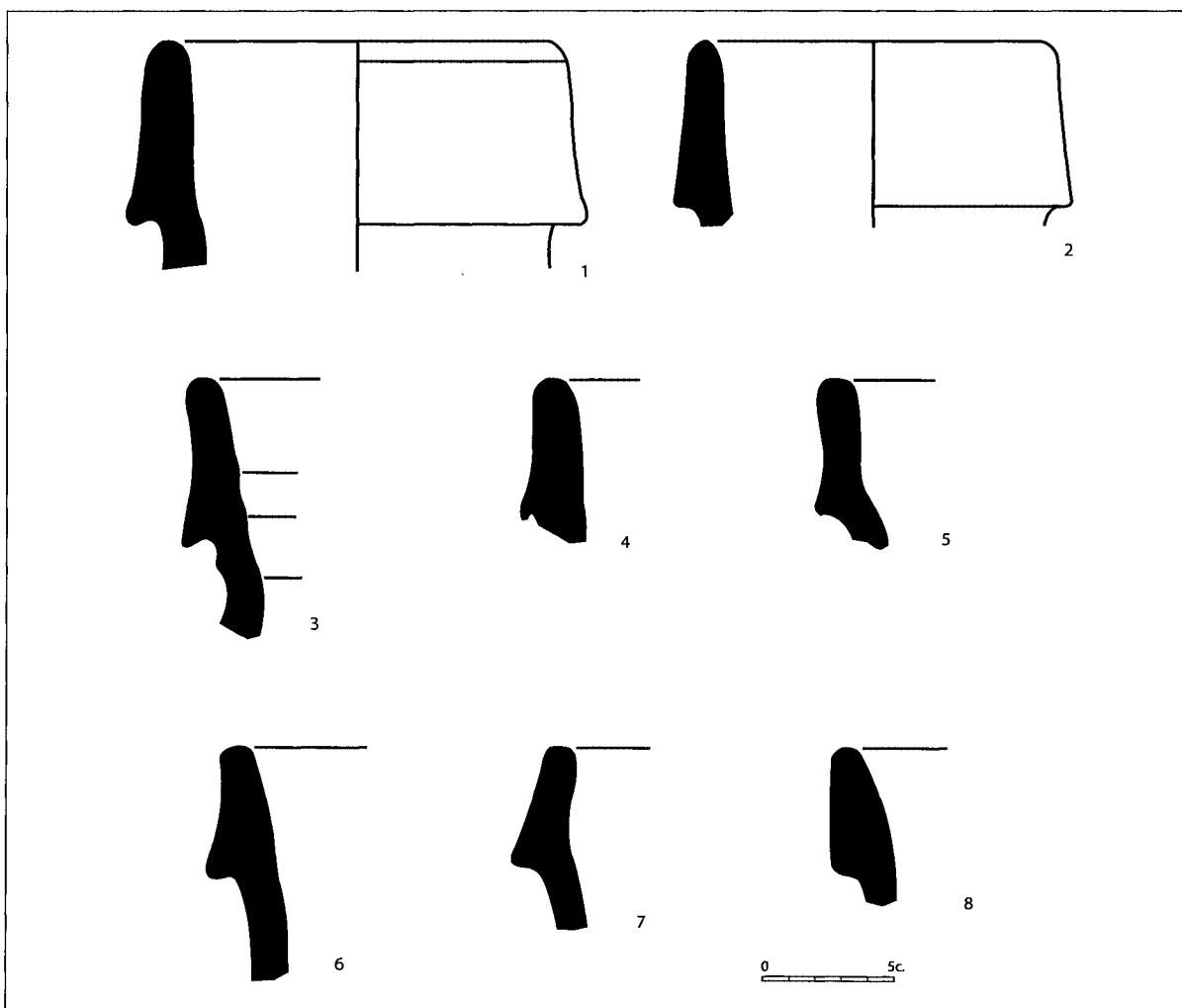

Figura 56. Àmfores

ma de fulla de llorer, i a la part superior del bec més pròxima al disc hi ha una decoració, tampoc massa complexa, amb petits soles romboïdals i sèries de punts en degradació (3, 2 i 1).

Aquestes peces tenen un origen sud-itàlic, segons s'ha pogut demostrar (Arxé, 1982, 23; Pavolini, 1987, 139-166; Beltrán, 1990, 264) i es daten amb seguretat dins un període molt ampli entre el 130/120 i el 30 aC, essent el model que assenyalaria el pas de les lucernes de tradició hel·lenística a les pròpiament romanes. Bailey, més precís i aplegant nombrosos paral·lels documentats una mica arreu, data la forma a la primera meitat del segle I aC (Bailey, 1975, 335, Q708). A Empúries és, també, una troballa poc freqüent, amb dues peces clares estudiades per Arxé (1982, 36, núm. 4 i 58-59, núm. 108, respectivament), cosa que representa un 1'2% del total.

ÀMFORES

Entre tot el material comptabilitzat només hem identificat tres tipus diferents d'àmfora, la d'origen ebusità, forma Mañà E, amb 12 fragments i un 0'18%, sense cap individu, els contenidors ibèrics de boca plana, d'argiles bicolors i de sandvitx, de parets primes i de llavis tots iguals dins d'una diversitat uniforme, amb 75 fragments i un 1'17%, i, sobretot, les àmfores de vi itàliques, amb 122 fragments (fig. 42). Hi hem reconegut recipients assimilables a la forma Dressel 1A, de llavi curt i triangular (fig. 56,8, per exemple) i, més nombroses, la forma Dressel 1B, de llavis més alts i més rectes (fig. 56,1 a 7) que són, en general, una mica més modernes, en relació aproximada d'1 a 3. Destaca el conjunt uniforme de les "DB", d'origen campanià i pompeïà que trobem ben representades en els jaciments tardorepublicans d'aquestes terres (Nolla, 1978, 201-230; sobre el lloc de procedència, Tchernia, 1986, 45-47). Ni un sol fragment podria ser atribuït a una àmfora greco-itàlica.

A les sitges Gall 1 i 2 o a l'estrat V del *Cardo B* d'Empúries, coetanis, trobem preferentment llavis alts i rectes però, sempre, amb presència de greco-itàliques modernes (Aquilué *et al.*, 1984, 369 i 386-388). Entre el material de la fase III final del Pàrking, de cronologia més avançada, en canvi, només hi havia Dressel 1A i 1B (Sanmartí, Nolla i Aquilué, 1983-1984, 147-149).

CERÀMICA GROLLERA DE CUINA

Terrissa de tradició local que representa, sempre, un tant per cent considerable entre la ceràmica localitzada en els jaciments tardorepublicans d'aquest territori, amb un repertori formal certament limitat a un seguit d'atuell de disseny molt precís i de funcions específiques perfectament adaptats al foc i/o a les tasques pròpies de manipulació i preparació d'aliments o a la seva conservació. Entre les formes, moltes d'un vellíssim origen, podem identificar olles, amb nanses, o urnes, sense, tupins, cassoles, amb i sense nanses, tapadores i recipients d'emmagatzematge de boca gran.

En aquests estrats fundacionals aquesta terrissa representa un total considerable de 1231 fragments, amb una quota percentual del 19'44%, amb una proporció de 3 a 1 de la cuita a foc reduït en relació a la de tonalitats ataronjades i vermellores (fig. 42). Les formes més presents són: olles de perfil en S, sense coll i llavi obert i base plana o bombada (fig. 57,5). A les sitges emporitanes Gall 1 i 2, hi ha peces semblants però molt més baixes (Aquilué *et al.*, 1984, 376 i 418-419, fig. 142, 2 i 3). Sense sortir d'aquest jaciment, d'un lloc indeterminat de la necròpolis de les Corts (Almagro, 1953, 387-388, fig. 391, 4). Molt més pròximes a la sitja 2 de Bordegassos (Vilopriu-Sant Mori), del primer terç del segle I aC (Casas, Merino i Soler, 1991, 122-123, fig. 8, 3, 4 i 6). Un altre interessant paral·lel procedeix dels nivells d'abandonament de l'establiment agrícola de l'Olivet d'en Pujol (Viladamat), en el rerepaís immediat d'Empúries, del primer quart del segle I de l'era (Casas, 1990, 30, fig. 12, 12).

Urnas (fig. 57,10) i urnes o olles (fig. 57,4), algunes de les quals de mides reduïdes (fig. 57,1), amb paral·lels a les sitges 1 i 2 de Bordegassos (Vilopriu-Sant Mori), de la darrerria del segle II i del primer terç de l'I aC, respectivament (Casas, Merino i Soler, 1991, 121-123, fig. 3, 8 i fig. 8, 8), a l'estació del nucli del poble de Serra de Daró, amb cronologia d'ús entre els darrers anys del segle II aC i el canvi d'era (Casas, 1982b, 325, làm. V, 5 i VI, 6), al Camp del Bosquet (Camalleria), en contextos entre 140 i 120 aC (Casas, 1980, 281, làm. IV, 2) i més moderns (Casas, 1981, 41, làm. IV, 3), a Empúries, entre les ofrenes d'una

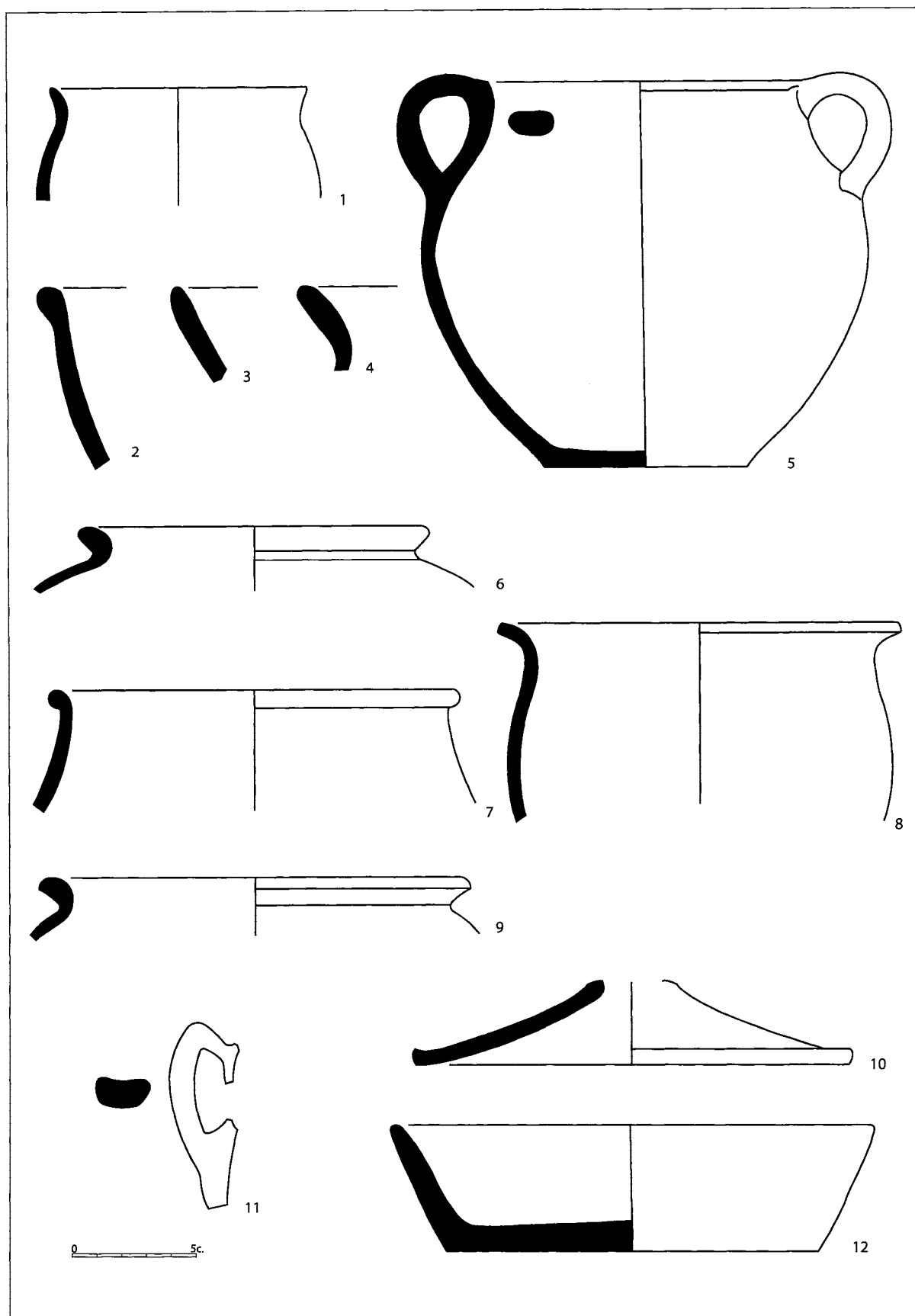

Figura 57. Ceràmica grollera de cuina

tomba de les Corts que s'hauria de datar en el tercer quart del segle II aC (Sanmartí, 1982, 78, fig. 4,1), a l'Olivet d'en Pujol (Viladamat), en un context del segle I aC (Casas, 1990, 30, fig. 12,11) i a Tolegassos (Viladamat), dins de la sitja 2404, UE 2405, farcida durant el segon terç del segle I aC (Casas, Soler i Turon, 1996, 76-80, fig. 9, 8 i 10).

Contenidors de gran diàmetre, de llavi engruixit (fig. 57,6 i 9), amb peces semblants a Empúries, en el farciment constructiu de les grans cisternes del *praesidium* (Aquilué *et al.*, 1984, 452-453, fig. 154, 1).

Cassoles de base plana (fig. 57,3 i 12), una forma que té un precedent indígena tal com podem veure a Puig Castellet (Lloret de Mar), amb la forma 7b (Pons, Toledo i Llorens, 1981, 134) o a Montbarbat (Lloret de Mar i Maçanet de la Selva) (Vilà *et al.*, 1994, 60, fig. 2, R3-1591), en un cas i altre anteriors al 195 aC. D'èpoques més recents, en tenim nombrosíssims paral·lels com a la incineració núm. 72 de la necròpolis de les Corts (Almagro, 1953, 332-333); en aquest mateix cementiri però sense procedència clara (Almagro, 1953, 387-388, fig. 391, 3) i en una tomba explorada fa poc anys que cal datar en el tercer quart del segle II aC (Sanmartí, 1982, 78, fig. 4, 1), a les sitges Gall 1 i 2, amb llavi engruixit.

Tapadores (fig. 57,10), amb precedents més antics com podria ser, per exemple, la forma X de Puig Castellet de Lloret de Mar (Pons, Toledo i Llorens 1981, 135), però amb perfils més esvelts i peces de més diàmetre. Paral·lels amb cronologies idèntiques o molt pròximes a la necròpolis de les Corts (Empúries), sense procedència (Almagro, 1953, 387-388, fig. 391,2), a la sitja núm. 1 de Bordegassos (Sant Mori-Vilopriu) (Casas, Merino i Soler, 1991, 121-122, fig. 3,10), a Tolegassos (Viladamat), dins del dipòsit 2104 (Casas, Soler i Turon, 1996, 73, fig. 7,7), a Sant Julià de Ramis o al turó del Castell d'Hostalric (Bosch *et al.*, 1990, 13, làm. 6,42).

Olles/cassola, de gran diàmetre i baixes, de fons bombat i amb dues nanses contraposades, de perfil molt característic (fig. 57,2, 4 i 11). La major part d'aquestes formes les identifiquem entre aquesta mena de ceràmica en els nivells més moderns de l'*oppidum* de la muntanya de Sant Julià de Ramis.

MONEDES

En aquest dipòsit es van recuperar tres monedes que descrivim tot seguit:

1. *Quadrans* de bronze força malmesa, amb un mòdul de 19 mm. Anvers: cap d'Hèrcules cofat amb la pell del lleó de Nemea, cap a la dreta. Revers: proa d'un vaixell de guerra amb l'esperó de bronze, a la dreta. MA. Seca de Roma (fig. 58,1).
2. As de bronze molt gastat amb un mòdul de 31 mm. Anvers: cap cofat amb casc a la dreta. Revers: Pegas, el cavall alat, cap a la dreta. (..) ESKEN (fig. 58,2).
3. As de bronze molt gastat amb un mòdul de 31 mm. Anvers: cap cofat amb casc a la dreta. Revers: Pegas, el cavall alat, cap a la dreta. UNTIKESKEN (fig. 58,3).

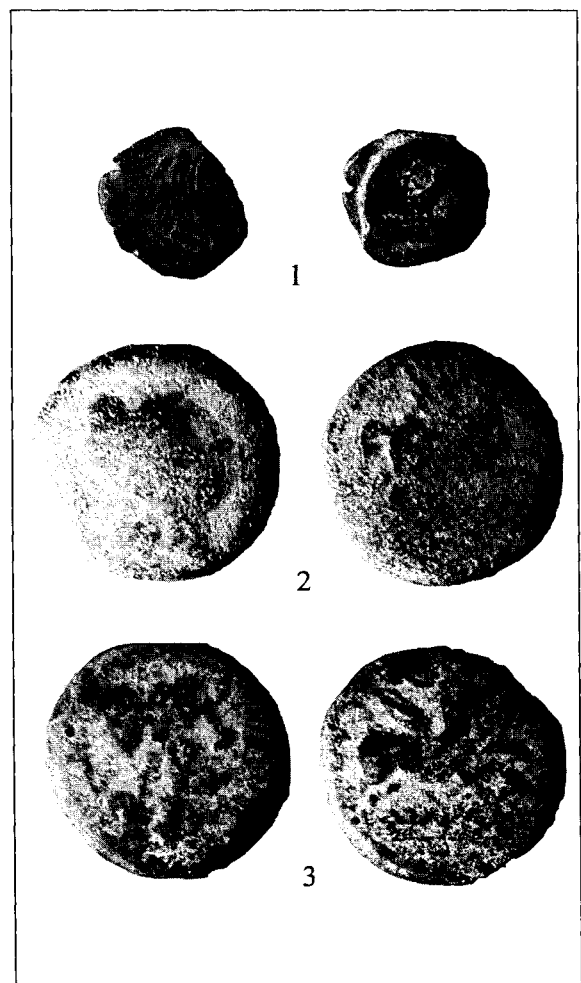

Figura 58. Monedes recuperades en els nivells inferiors

Característiques i cronologia del dipòsit

Tal com s'ha anat veient en la presentació i estudi del material arqueològic aplegat durant l'excavació, la datació és diàfana i clara. En efecte, pel que fa a la ceràmica de vernís negre, no pas massa abundant, la de tipus B, de la Campània, és notablement més abundant que la A tardana amb unes poques formes totes ben característiques d'aquests moments. Els petits gots per a beure de ceràmica itàlica de parets fines i les imitacions locals, també assenyalen una datació dins del primer terç/primera meitat del segle I aC que confirmen les àmfores, les llànties i les monedes. Tanmateix, destaca quantitativament i qualitativament parlant en conjunt esponerós de les produccions terrissaires locals que permeten observar el pes global i un ús continuat d'uns productes que al costat de recipients autòctons de llarg recorregut, van incorporar adaptacions de formes d'origen mediterrani on és possible copsar-ne la procedència que fou llegit i matisat per adaptar-lo a uns gustos i a una manera de fer determinats.

Aquest dipòsit sembla una mica més modern que el farciment de les sitges Gall 1 i 2 o l'estrat V del *Kardo B* que caldria datar poc després del 100 aC i que és un conjunt similar des de molts punts de vista però lleugerament més tardà (Aquilué *et al.*, 1984, 367-423) o de la fase III del pàrquing (Sanmartí, Nolla i Aquilué, 1983-1984, 146-149, fig. 33 a 37), uns i altres a Empúries. El farciment de les sitges de Bordegassos (Sant Mori-Vilopriu) també ofereix un excel·lent paral·lelisme (Casas, Merino, Soler, 1991, 121-133) i, no cal dir-ho, els nivells d'abandonament de l'*oppidum* de la muntanya de Sant Julià de Ramis, *Kerunta* (Burch *et al.*, 2000a, 108-112). Finalment, i només en consideració de la data tan justa que ens ofereix, adduiríem els nivells de destrucció de *Valentia* del 75 aC on el panorama és, fins on pot ser, idèntic (Ribera, 2006, 420-423, fig. 1).

Per tant, proposar una datació en un moment indeterminat dins de la tercera dècada del segle I aC, sembla del tot raonable.

Les característiques físiques del farciment, amb material abocat pels constructors de la ciutat, pels seus habitants desplaçats des de la muntanya de Sant Julià, és idèntic als que es localitza en els nivells d'abandonament de *Kerunta*, tal com ha de ser en tractar-se de la mateixa gent. A diferència d'Empúries, i tal com passa a Sant Julià, el material d'importació és escàs, testimonial, sobretot pel que fa a terrissa de taula i llànties, però cobrint bé aquestes mancances amb la ceràmica fina local, variadíssima i de gran qualitat.

Aquest dipòsit tan similar raonablement als nivells més tardans de *Kerunta* presenta, però, uns petits indicis que servien per marcar les diferències entre els quals el nombre elevadíssim de ceràmica de parets fines, la presència d'algunes llànties i un percentatge un xic més alt de ceràmica de vernís negre, serien els més clars. Dins d'aquesta òptica global són d'enorme pes els signes ibèrics gravats exclusivament sobre terrissa d'importació, potser més costosa o socialment més valorada, marques de propietat que ens il·luminen sobre qui va construir i va habitar aquesta (nova) entitat urbana.

També ha estat possible observar el paper hegemònic i pràcticament monopolista del conjunt de tallers que produïen les ceràmiques fines locals. És possible constatar, entre les emporitanes, l'existència d'un servei, un conjunt d'atuellis que conformaven un conjunt amb un plat pla (forma C), una escudella (A-II) i un got, amb nansa, per a beure (forma D-I) (fig. 55,3-5). Altrament, convé assenyalar la presència puntuals d'una bella copa (forma F-I) sovint decorada amb motius geomètrics i/o vegetals pintats en la paret externa, que identifiquen aquí i allí (Empúries, Bordegassos, muntanya de Sant Julià...) que posaríem en relació amb el costum ritual de beure vi en companyia a imatge d'altres societats antigues del món mediterrani.

Poques vegades és possible tenir, com a Girona, una radiografia tan exacta de la gent que formà el primer cos cívic de la nova entitat urbana, els antics estadants de *Kerunta*, desplaçats, de grat o per força, a una nova realitat, en un altre lloc i ben diferent, en ser regular, de la vella trama. Tanmateix, el nou emplaçament tan acuradament triat era, en tots els aspectes, molt millor. L'èxit del procés, sempre delicat, se'ns fa palès en la història de Girona. No només ha estat continuament habitada sinó que va acabar i continua essent el principal nucli urbà d'aquest territori.

PROBLEMES DE TOPOGRAFIA URBANA EN RELACIÓ A L'EXCAVACIÓ DE CASA PASTORS

Pel que fa al valor topogràfic i històric dels dipòsits, inferior i superior de l'excavació Cuina, de la seva funció, convé esplaïar-s'hi atès que no només van servir per fixar el moment de fundació de la ciutat i el moment de construcció dels dos primers recintes emmurallats sinó que ajuden a explicar, de retop, aspectes topogràfics en relació a l'urbanisme de *Gerunda* que es veuen molt més clars ara que hem aprofundit en el coneixement de la seva trama urbana (Burch *et al.*, 2000b, 14-19; Nolla i Palahí, 2007, 213-234; Nolla *et al.*, 2008, 158-173). Comencem pels nivells inferiors.

La muralla fundacional era el límit i, a l'hora, el contenidor d'uns nivells abocats per regular un espai orogràficament complicat amb un fort pendent en direcció nord i nord-oest, amb la intenció de crear una gran esplanada que hauria d'ocupar, en el futur, el fòrum de la ciutat. Aquestes grans aportacions de terra es trobaven ben faixades dins del límit de la muralla i d'uns murs perpendiculars que servien per amorosir el desnivells, per compartimentar l'enorme espai i per donar més consistència als abocaments. Excavacions més recents, uns quants metres cap a migdia de l'excavació Cuina de Casa Pastors, han permès identificar, sobre el sòl geològic, evidències d'aquelles aportacions en un lloc on, en enlairar-se la roca, la seva potència era escassa (Nolla *et al.*, 2008, 122, 133-134, fig. 113). Calia crear una extensa esplanada, una gran plaça, en un sector topogràficament complex, amb desnivells i irregularitats més que notables. La muralla no tingué, per tant, rasa de fonamentació; es disposà directament sobre la roca. Un cop obra-da, almenys fins a una altura determinada, s'hi construïren alguns murs perpendiculars i s'abocà la terra, farcida de material ceràmic, fins assolir la cota proposada, plana, uniforme, per on fos

possible circular sense entrebancs ni dificultats. Era l'únic lloc dins dels murs urbans on es podia situar una plaça gran que degué usar-se immediatament i que més endavant, quan la ciutat fou promocionada a la categoria de *municipium* de dret llatí, molt probablement el 15-14 aC, acabà esdevenint el fòrum urbà.

* * * * *

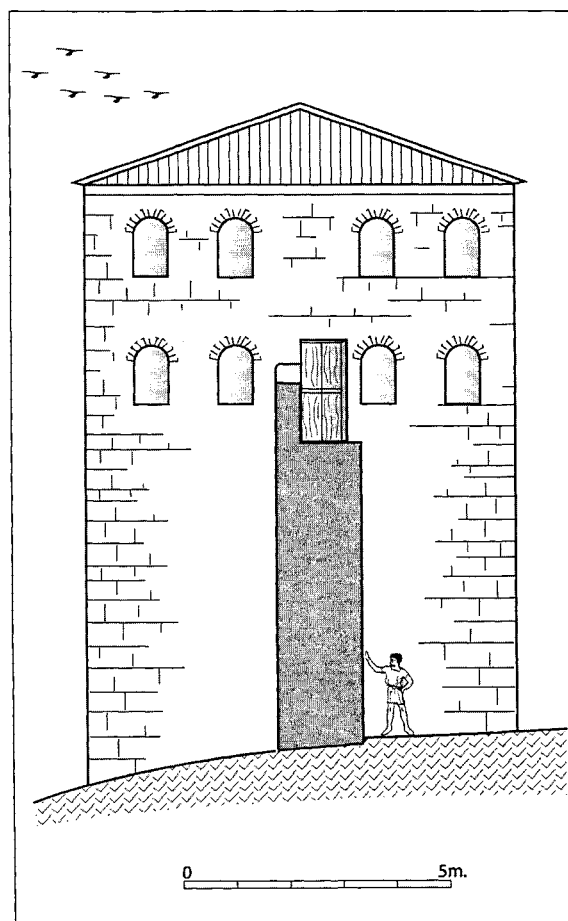

Figura 59. Les torres occidentals de Sobreportes i la muralla en el segle IV (la restitució és ideal a partir del nivell del sòl del pas de ronda i de la torre)

Els nivells superiors ens informen d'altres qüestions de topografia urbana. En primer lloc, la construcció d'unes noves muralles, més d'acord amb els nous temps i amb les noves necessitats, que obligà, també, a reformar significativament la porta septentrional de *Gerunda*, protegint-la amb dues torres dobles a cada un dels costats que sobresortien cap enfora uns 4'5 m i entraven uns 3'5 m cap endins, més enllà de la muralla (de més de 10 m en total) (fig. 3 i fig. 59), creant un llarg passadís en costa

ascendent molt difícil d'atacar. Eren suficientment grans per poder tenir artilleria i degué constar d'un mínim de dos pisos que la feia molt més efectiva.

Aquesta obra nova es recolzà sobre la muralla fundacional, fonament ben sòlid de la nova i sobre els nivells de terraplenament de la plaça foral. Molt probablement, les parts interiors de les torres modificaren puntualment el porticat septentrional del fòrum (Nolla *et al.*, 2008, 177, fig. 153). No calgueren altres canvis.

CONCLUSIONS

Nogensmenys, amb el material arqueològic a la mà no és possible anar més enllà; cal fer servir materials nous, altres fets, si voleu, indirectes, per intentar acotar el temps, per poder ser més precisos i, també, per inserir el trasllat de *Kerunta* i la fundació de *Gerunda*, dins del devenir històric.

El desplaçament del gran *oppidum* de la muntanya de Sant Julià de Ramis, sobre el Congost a un nou estatge situat uns pocs quilòmetres cap al sud, en un lloc molt ben triat, on la nova ciutat havia d'acomplir molt millor el control d'una importantíssima cruïlla de camins d'entre els que destacava la via d'Hèracles, aleshores el camí nord-sud més important de la península ibèrica, fou una decisió d'una gran complexitat, plena de dificultats i d'una gran transcendència. És un fet que observem en altres llocs (*Baitolo/Baetulo*, *Il-turo/Iluo*...) però potser no pas en un mateix moment ni, potser, amb objectius idèntics.

En la voluntat de recrear una nova entitat urbana (*Gerunda*) a partir d'una realitat ja existent (*Kerunta*), hi hem de saber copsar una necessitat –el control militar dels camins– i altres circumstàncies complementàries que fessin del nou lloc una tria efectiva, amb futur, capaç d'arrelar i créixer.

Cal considerar aquest fet com una decisió política d'altíssim nivell que només l'autoritat més alta de la *província* podia executar.

En aquestes circumstàncies, i atès que les evidències arqueològiques són coincidents, el marc de les guerres sertorianes semblaria l'indicat.

Recordem que l'any 77 aC, el senat romà, observant les dificultats amb que es combatia Sertori i els seus aliats a *Hispania*, determinà enviar-hi un nou *imperator*, amb el seu propi exèrcit per intentar capgirar la situació i poder acabar el més ràpidament possible amb aquell perillós afer. Va ser elegit, malgrat els problemes

jurídics, Gneu Pompeu, un jove brillant, amb notables èxits militars a les seves espatlles, gran capacitat i una enorme ambició personal. Amb poc menys de quaranta dies fou capaç d'aplegar un exèrcit d'uns 30.000 soldats d'infanteria i un miler de cavallers. Passà de la Gàl·lia cisalpina a la transalpina travessant els Alps i hagué de pacificar i reorganitzar aquell territori, potser amb menys dificultats del que semblaria si ens hem de refiar de les fonts. Degué hivernar-hi tot preparant la travessa dels Pirineus i l'entrada a la península ibèrica a través del Coll de Panissars, on, uns quants anys després, hi faria elevar un trofeu imponent com a record perenne de les seves gestes. És més que probable que l'*imperator*, en arribar a la partió d'aigües del port de muntanya, on, de cop i volta, es contempla una vista absolutament dominant sobre l'Empordà, ja pensés que aquell era l'indret perfecte per bastir-hi un monument commemoratiu, en situar-se en el límit just de les dues províncies, en el domini sobre els territoris immediats, i en la visibilitats, des de migdia, d'una construcció d'aquelles dimensions bastida en aquell lloc concret (Castellví, Nolla i Rodà, 2008).

Un cop travessada la serralada va aconseguir amb rapidesa, sotmetre i controlar tot el corredor litoral i prelitoral del sector nord-oriental de la península, per on discorria la Via d'Hèracles, el gran camí de penetració cap al sud i cap a la vall de l'Ebre. Tots aquest fets que narra en primera persona en una carta que adreçà, més endavant, al Senat conservada en Sal·lusti (*Hist.*, 2, 98) tot queixant-se amargament de les dificultats, de la poca ajuda, de la manca d'aliment i diners, malgrat els èxits aconseguits (*recepti Galliam, Pyrenaeum, Iaietaniam, indicetes*), és suficientment clara per deduir-ne uns quants fets atès que de cara al bon temps era a Sagunt disposat a combatre, tal com succeí,

amb l'enemic. Primerament, la prudència del general que travessant els Alps entrà a la Gàl·lia per lloc inesperat per, si calia, agafar desprevingut els sertorians i la voluntat d'assegurar aquell territori vital per al seu futur. Després, entrar a *Hispania* passant els colls orientals dels Pirineus, per Panissars, sabent que podia ser difícil, i "recuperar" el control sobre els territoris més septentrionals de la Depressió Prelitoral per on circulava el Camí d'Hèrcules que havia de controlar si volia, penetrant cap al sud, atacar Sertori. Tot això es va fer amb tanta celeritat que hem de convenir que no va trobar cap mena de resistència. No podem interpretar-ho de cap altra manera. Combatre i pacificar hauria exigut esforços i temps. Pompeu, un excel·lent general, no s'hauria exposat a avançar vers l'enemic, moltes milles cap a migdia, sense saber ben establertes i controlades aquelles terres dels indigets, dels laietans, dels cossetans i dels ilerjavons. No podia permetre's no deixar obert un camí segur de retirada si les coses no anaven com imaginava. Altrament, del text de la carta abans esmentada se'ns fa palesa la importància de dominar el camí al llarg del nord-est d'*Hispania* i de la Gàl·lia per on havien de circular l'ajuda, els diners, els aliments que nodrien les tropes.

Va ser, justament, en aquest moment, segons pensem, quan recorria i acceptava la submissió i la fidelitat dels indigets, que decidí desplaçar *Kerunta* uns quants quilòmetres cap a migdia, en un lloc perfecte per esdevenir una fortalesa que servís per cloure una cruïlla de camins on destacava especialment el vial que suposadament Hèrcules hauria fressat en temps heroics. Enlloc com aquí es dominava la circulació nord-sud. Només cal recordar la història posterior de la ciutat per constatar el valor de la tria.

Per què Pompeu va prendre aquesta decisió que degueren executar els implicats sota la direcció i control de tropes romanes deixades per aconseguir aquesta tasca? Era un determini important i intel·ligent d'un excel·lent general; calia senyorejar aquest camí que connectava *Hispania* amb la *Gallia Transalpina* i amb Itàlia. Per allí havien d'arribar els reforços, l'ajuda, aliments, armes i tot allò que podia necessitar un exèrcit en combat i constituïa una vàlvula de seguretat en cas de ser vençut per l'enemic. Dominant el camí s'assegurava una retirada segura i la possi-

bilitat de deturar, en aquell lloc, els sertorians. Van Ooteghen (1954, 107-109), autor d'una biografia clàssica sobre Pompeu, escrivia unes línies absolutament diàfanes sobre aquesta qüestió que semblaven parlar de Girona molt abans que poguéssim relacionar la fundació de la ciutat amb el gran general: "*Le plan de Pompée paraît avoir été de s'assurer la possession de la côte orientale de l'Espagne: les convois qui devraient ravitailler ses troupes arrivaient partie de Gaule par voie de terre –et de ce chef la soumission des peuplades du Nord-est de l'Espagne était de première importance– partie par mer. Mais ici les pirates, qui faisaient cause commune avec Sertorius et ravitaillaient son dépôt de Dianium (près du Cap de la Nao), le gênaient considérablement. Donc Pompée devait se rendre maître de la côte autant pour assurer son propre ravitaillement que pour tarir celui de Sertorius. De plus, la région côtière serait une excellente base pour opérer à l'intérieur de la péninsule. Pompée comptait donc progresser vers la Sud, tandis que son questeur Memmius s'emparerait de Carthagène et attaquerait Sertorius dans le dos*".

Era, doncs, just en aquell moment que tingué raó de ser la decisió de desplaçar *Kerunta*.

Convé recordar que Pompeu, més endavant, fundà *Pompaelo*, a Navarra, en una altra excel·lent cruïlla de camins i, també, *Lugdunum Conuenerum*, que, entre altres coses, dominava i controlava bons camins.

Finalment, Pompeu, vencedor, retornà cap a Itàlia el 72 aC. En aquell moment passà per la ciutat que havia manat construir en substitució de vell *oppidum* que devia ser, ja, una realitat no pas del tot acabada. Ens és impossible saber si el trasllat fou un càstig o un premi. Hi ha una mena de violència que l'arqueologia no pot copsar.

* * * * *

Els nivells superiors, que daten contundentment les noves muralles plantegen, no cal dir-ho, altres problemes històrics.

En efecte, durant molt de temps entre tots aquells que s'havien interessat pels problemes de la història antiga de *Gerunda* i, concretament, sobre el segon recinte emmurallat que quasi tothom acceptava, la *communis opinio* que va acabar es-

sent un lloc comú absolutament arrelat i incorporat sense discussió als pocs fets històrics “segurs” de la història d'aquesta ciutat, que donava per fet la seva destrucció com a conseqüència del pas dels francs procedents de la Gàl·lia a l'entorn del 260 i que haurien acabat saquejant *Tarraco*.

D'aquest episodi no en tenim cap prova ni directa ni indirecta i, per tant, convindria posar-lo en dubte. Sovint s'acceptava a partir de la construcció de les noves muralles com una relació causa-efecte. S'adduïa l'ús de material d'aprofitament com l'evidència més clara del pas destructor dels bàrbars.

Ara sabem que ni una cosa ni l'altra poden ser tingudes en consideració com a prova del pas sagnant dels germànics.

Més aviat tot fa pensar que aquells no colpiren la ciutat i si ho van fer, els efectes devien ser de poca importància i ràpidament superats.

Ara sabem que la ciutat es dotà d'unes noves defenses a època tetràrquica a l'entorn del 300. És ben conegut que la construcció de muralles és una qüestió pròpia de la *ciuitas* la qual, si ho considerava oportú, decidia obrar-les a càrrec seu. És cert, també, que Diocleciana, primer, i els tetrarques a continuació endegaren una complexa i sofisticada política de fortificació de ciutats, especialment d'aquelles que controlaven cruïlles de camins, ports, guals i ponts, lligada a la construcció de fortaleses, castells i torres, creant un espès teixit defensiu que havia de permetre aturar exèrcits enemics, fixar-los durant un temps, tot permeten l'arribada de tropes d'intervenció immediata i superar el perill.

Gerunda compleix totes les condicions per merèixer, per part de l'autoritat competent, un alt grau d'interès de cara a dotar-la d'unes noves defenses plenament efectives. Tanmateix, això no assegura que fos una decisió imperial que potser es limità a indicar-ho. Recordem que molts autors que han treballat sobre aquestes qüestions sospiten, en alguns casos, d'una intervenció política des de dalt, d'exigir a determinades *ciuitates* bastir o refer contundentment les seves muralles, potser amb alguna mena d'ajudes l'entitat de les quals se'ns escapa. Des d'aquest punt de vista, ens sembla valuós recordar que, poc després, en un moment imprecís del segle IV, l'autoritat imperial determinà bastir sobre les ruïnes de l'antic

oppidum de la muntanya de Sant Julià, un *castrum* que només s'entén com un complement de la protecció del flanc septentrional de *Gerunda* i d'una peça més, notable, de la defensa de la *Via Augusta* (Nolla, 2007, 633-647).

Convindria recordar que l'observació de les restes de la fortificació baix gironina permet deduir que es tractà d'una obra sòlida, efectiva i ràpida fent-se servir material d'aprofitament procedent de monuments funeraris en desús i, probablement també, d'altres edificis abandonats o innecessaris.

Darrerament, s'ha posat sobre la taula una intensa activitat entorn d'aquesta via durant els primers anys del segle IV posant-ho parcialment en relació amb un personatge històric ben documentat Rufí Octavià que fou *comes* de la *Diocesis Hispaniarum* entre els anys 316-317 (Olesti, en premsa). Cal recordar que en relació a *Gerunda*, aquest nom no és, ni de bon tros, desconegut. En efecte, una de les portes de la ciutat antiga s'anomenà des de sempre portal Rufí o porta Rufina. Hem d'imaginar que és un topònim molt antic i que procediria de l'existència, en aquella porta, d'una inscripció, desapareguda, on el nom de Rufí seria tan evident que va fer possible que acabés donant-li el nom. De ser certa aquesta hipòtesi, caldria imaginar que el *titulus* allí encastat recordaria algun fet relacionat o amb la porta o amb la muralla. Altrament, cal recordar que en la *passio* del màrtir gironí Feliu, de molt a finals del segle VI o inicis del VII (Amich, 2006, 141-148 i 247-252, amb el text original), l'antagonista del sant és un tal Rufí, que actua a les ordres de Decià, que protagonitza totes les altres *passiones* hispanes lligades a la darrera gran persecució, llevat de la nostra i la de Cugat, deutora i més moderna que la de *Felix*. Per acabar, recordem que a poca distància de Girona, a la riba esquerra del riu Ter, a Domeny, existí una vil·la altmedieval lligada des de molt aviat al bisbe de Girona que s'anomenà *Parietes Rufini*, en un important indret agrícola però on es localitzaven, també, les pedreres de sorrenca que abastiren, durant l'època romana, Girona de material de construcció (Canal *et al.*, 2003, 300-303).

No sembla que tantes coincidències puguin ser casuals. D'alguna manera podria semblar que el *comes* Rufí hauria tingut a veure alguna cosa amb les noves muralles que s'iniciaren i s'acabaren a l'entorn del 300.

BIBLIOGRAFIA

Aguarod, 1991:

C. Aguarod, *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Saragossa

Aicart, Llinàs i Sagrera, 1991:

F. Aicart, J. Llinàs i J. Sagrera, Primera aproximació a la difusió de la *Terra Sigillata Lucente* al nord-est de Catalunya, *Cypsela*, IX, Girona, 197-207

Alarcao, 1974:

J. de Alarcao, A necrópole de Monte Farrobo (Aljustrel), *Conimbriga*, XIII, Coimbra, 1-27

Almagro, 1952:

M. Almagro Basch, *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Barcelona (Monografías Ampuritanas II)

Almagro, 1953:

M. Almagro Basch, *Las necrópolis de Ampurias. I. Introducción y necrópolis griegas*, Barcelona (Monografías Ampuritanas III)

Almagro i Amorós, 1953-1954:

M. Almagro i L. R. Amorós, Excavaciones en la necrópolis romana de can Fanals de Pollentia (Alcudia, Mallorca), *Ampurias* XV-XVI, Barcelona, 237-277

Almagro Gorbea, 1966-1967:

M. Almagro Gorbea, Nuevas aportaciones para el estudio del ajuar de la sepultura 20 de la necrópolis de Farrobo (Aljustrel, Portugal), *Arquivo de Beja*, XXIII-XXIV, Beja, 213-223

Amich, 2006:

N. M. Amich, *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a Sant Feliu de Girona a l'antiguitat tardana*, Girona (Col·lecció de Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, núm. 19)

Aquilué, 1995:

X. Aquilué, La cerámica común africana, *Cerámica comuna romana d'època alto-imperial a la península ibèrica. Estat de la qüestió* a cura de X. Aquilué i M. Roca, Barcelona, 60-74 (Monografies Emporitanes VIII)

Aquilué et al., 1984:

J. Aquilué, R. Mar, J. M. Nolla, J. Ruiz de Arbulo i E. Sanmartí, *El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, Barcelona (Monografies emporitanes VI)

Aranegui, 1985:

C. Aranegui, Las jarritas bicónicas finas de tipo ampuritano, *Ceràmiques gregues i hel·lenístiques a la Península Ibèrica. Taula rodona amb motiu del 75è aniversari de les excavacions d'Empúries. 18-20 de març de 1983*, Barcelona, 101-112 (Monografies emporitanes VII)

Aranegui, 1987:

C. Aranegui, Las cerámicas grises de tipo ampuritano: las jarritas grises, *Céramiques hellénistiques et romaines. II*, Paris, 87-97

Arxé, 1982:

J. Arxé, *Les llànties tardo-republicanes d'Empúries*, Barcelona (Monografies emporitanes V)

Atlante, 1981:

Atlante delle forme ceramiche. I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (Medio e Tardo Impero) a cura d'A. Carandini, Roma (suplement de l'Enciclopedia dell'Arte Antica Classica ed Orientale)

Bailey 1975:

D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, 1. Greek, Hellenistic, and Early Roman Pottery Lamps*, London

Bailey, 1988:

D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, 3. Roman Provincial Lamps*, London

Balil, 1968:

A. Balil, Marcas de ceramista en lucernas romanas halladas en España, *Archivo Español de Arqueología*, 41, Madrid, 158-178

Barberà, Nolla i Mata, 1990:

J. Barberà, J. M. Nolla i E. Mata, *La ceràmica grisa emporitana*, Barcelona (Cuadernos de Arqueología, 6)

Beltrán, 1976:

M. Beltrán, *Arqueología e historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*, Zaragoza

Beltrán, 1990:

M. Beltrán, *Guía de la cerámica romana*, Zaragoza

Bernal, 1993:

D. Bernal, Lucernae Tarraconenses: las lámparas romanas del Museo Nacional Arqueològic y del Museu i Necròpolis Paleocristians, *Butlletí Arqueològic*, època V, 15, Tarragona, 59-298

Bonifay, 2004:

M. Bonifay, *Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, Oxford (BAR International Series 1301)

Bosch *et al.*, 1990:

A. Bosch, J. M. Llorens, M. Mataró, J. M. Rueda i J. Tura, Estudi preliminar d'uns materials ibèrics del turó del Castell d'Hostalric, *Quaderns de la Selva*, 3, Santa Coloma de Farners, 11-20

Burch i Sagrera, 1996:

J. Burch i J. Sagrera, Notícia de la presència d'un abocador ceràmic al poblat ibèric de Sant Julià de Ramis, *Cypsela*, XI, Girona, 59-66

Burch *et al.*, 1995:

J. Burch, C. Carrascal, J. Merino i N. Navarro, L'emmagatzemament en sitges al Pla de Girona, *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis. Anys 1991-1993* a cura de B. Agustí, J. Burch i J. Merino, Girona, 71-84 (Sèrie Monogràfica, 16)

Burch *et al.*, 2000a:

J. Burch, J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda i D. Vivó, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona

Burch *et al.*, 2000b:

J. Burch, J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda i D. Vivó, La fundació de Gerunda. Dades noves sobre un procés complex de reorganització del territori, *Empúries*, 52, 2000, 11-28

Bussière, 2000:

J. Bussière, *Lampes antiques d'Algérie*, Montagnac (Monographies Instrumentum 16)

Canal *et al.*, 2003:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 5)

Carandini, 1968:

A. Carandini, III. Sigillata chiara, *Ostia I. La terme del Nuotatore. Scavo dell'ambiente IV. Studi Miscellanei*, 13, Roma

Casas, 1980:

J. Casas, L'estació romana del Camp del Bosquet, Camallera (Alt Empordà). II. Les àmfores, *Revista de Girona*, 93, Girona, 275-281

Casas, 1981:

J. Casas, L'estació romana del Camp del Bosquet, Camallera (Alt Empordà). III. El fossat, *Revista de Girona*, 94, Girona, 37-44

Casas, 1982a:

J. Casas, La tomba de la Clota Grossa (L'Escala, Alt Empordà), *Cypsela*, IV, Girona, 157-163

Casas, 1982b:

J. Casas, L'estació romana de Serra de Daró (Baix Empordà), *Revista de Girona*, 101, Girona, 329-336

Casas, 1990:

J. Casas, *L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos. Dos establiments agrícoles d'època romana a Viladamat (campanyes de 1982 a 1988)*, Girona (Sèrie Monogràfica, 10)

Casas, Merino i Soler, 1991:

J. Casas, J. Merino i V. Soler, El poblat ibèric de Planells i les sitges de Bordegassos (Sant Mori-Vilopriu), *Cypsela*, IX, Girona, 121-139

Casas i Nolla, 1993:

J. Casas i J. M. Nolla, *L'abocador oriental de la vil·la de Tolegassos (Vladadamat, Alt Empordà)*; Girona, 1993 (Estudis Arqueològics, 1)

Casas i Nolla, 2008:

J. Casas i J. M. Nolla, Un ensemble céramique de la fin du Ier siècle après J.-C à Puig de Sant Grau (Caldes de Malavella), *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de l'Escala-Empúries, 2008*, Marseille, 63-74

Casas, Nolla i Soler, en premsa:

Ceràmiques corínties decorades a motlle en els territoris d'Emporiae i Gerunda, *Empúries*, 56, Barcelona

Casas i Soler, 2003:

J. Casas i V. Soler, *La villa de Tolegassos. Una explotación agrícola de época romana en el territorio de Ampurias*, Oxford (BAR International Series, 1101)

Casas i Soler, 2004:

J. Casas i V. Soler, *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Gerona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*, Oxford (BAR International Series, 1215)

Casas i Soler, 2006a:

J. Casas i V. Soler, *Llànties romanes d'Empúries. Materials augustals i alto-imperials*, Barcelona (Monografies Emporitanes 13)

Casas i Soler, 2006b:

J. Casas i V. Soler, *Lucernas romanas en el extremo nordeste de la Península Ibérica*, Oxford (B.A.R. International Series 1567)

Casas, Soler i Turon, 1996:

J. Casas, V. Soler i J. Turon, Les sitges de Tolegassos. Aspectes de la fase republicana del jaciment, *Cypsela*, XI, Girona, 67-97

Castanyer i Roure, 1986:

P. Castanyer i A. Roure, Porqueres: noves aportacions a la seva periodització partint de l'estudi ceràmic, *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. 1985. Homenatge al Dr. J. M. Corominas*, Banyoles, volum II, 175-187

Casas *et al.*, 1990:

J. Casas, P. Castanyer, J. M. Nolla i J. Tremoleda, *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Girona (Sèrie Monogràfica, 12)

Castanyer *et al.*, 1993:

P. Castanyer, E. Sanmartí, M. Santos, J. Tremoleda, C. Benet, J. M. Carreté, X. Fàbrega, J. A. Remolà i X. Rocas, L'excavació del kardo B. Noves aportacions sobre l'abandonament de la ciutat romana d'Empúries, *Cypsela*, X, Girona, 159-194

Conde, 1991:

Mª J. Conde, Les produccions de *kalathoi* d'Empúries i la seva distribució mediterrània (segles II-I aC), *Cypsela*, IX, Girona, 141-168

Corominas i Marquès, 1967:

J. M. Corominas i J. Marquès, *La comarca de Bañolas. Fascículo I*, Girona (Catálogo Monumental de la Provincia de Gerona)

Deneauve, 1969:

J. Deneauve, *Lampes de Carthage*, París

Desvat i Picon, 1986:

A. Desvat i M. Picon, Sigillées claire B et luisante, *Figlina*, 7, 5-18

Erice, 1995:

R. Erice Lacabe, *Las fíbulas del nordeste de la Península Ibérica: siglos I A.E. al IV D.E.*, Zaragoza

Ettlinger *et al.*, 2002:

E. Ettlinger, B. Hedinger, B. Hoffmann, Ph. M. Kenrick, G. Pucci, K. Roth-Rubi, G. Schneider, S. Von Schnurbein, C. M. Wells i S. Zabeckly-Scheffenecker, *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*, Bonn

Fabre, Mayer i Rodà, 1991:

G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne. III. Gérone*, Paris, 1991

Fabre, Mayer i Rodà, G. Fabre, 2002:

G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, *Les inscriptions romaines de Catalogne. V. Supplément aux volumes I-IV et instrumentum inscriptum*, Paris

Feugère, 1985:

M. Feugère, *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve siècle après J.-C.*, Paris (Supplément 12 de la Revue Archéologique de Narbonnaise)

Hayes, 1972:

J. W. Hayes, *Late Roman Pottery. A Catalogue of Roman Fine Ware*, London

Hayes, 1980:

J. W. Hayes, *Ancient lamps in the Royal Ontario Museum. I. Greek and Roman Clay Lamps. A catalogue*, Toronto

Isings, 1957:

C. Isings, *Roman Glass from dated finds*, Groningen-Djakarta

Jàrrega, 1990:

R. Jàrrega, Les ceràmiques grises de tipus emporità, *Laietània. Estudis d'història i d'arqueologia de Mataró i del Maresme*, 5, Mataró, 43-48

Julià, 1975:

M. Julià Civils, *El poblamiento ibérico en el Gironès*, Memòria de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona

Keay, 1984:

S. J. Keay, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean, A typology and study: the Catalan evidence*, Oxford (BAR International Series 196 (I & II))

Lamboglia, 1952:

N. Lamboglia, La nave romana di Albenga, *Rivista di Studi Liguri*, XVIII, Bordighera, 131-236

Lamboglia, 1958:

N. Lamboglia, Nuove osservazioni sulla "Terra Sigillata Chiara". I. (Tipi A e B), *Rivista di Studi Liguri*, XXIV, Bordighera, 257-330

López, 1989:

A. López, *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Barcelona (Quaderns Científics i Tècnics, 2)

López i Martín, 2008:

A. López i A. Martín, Tipologia i datació de les àmfores tarraconenses produïdes a Catalunya, *La producció i el comerç de les àmfores de la Prouincia Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Barcelona, 33-94 (Monografies 8)

Malfitana, 2007:

D. Malfitana, *La ceramica "corinzia" decorata a matrice. Tipologia, cronologia ed iconografia di una produzioni ceramica di età imperiale*, Bonn (Res Cretariae Fautorum Acta, supplementum 10)

Maluquer de Motes, 1968:

J. Maluquer de Motes, *Epigrafia prelatina de la Península Ibérica*, Barcelona (Publicaciones Eventuales, 12)

Mar i Ruiz de Arbulo, 1988:

R. Mar i J. Ruiz de Arbulo, Sobre el ágora de Emporion, *Archivo Español de Arqueología*, 61, Madrid, 39-60

Mar i Ruiz de Arbulo, 1993:

R. Mar i J. Ruiz de Arbulo, *Ampurias romana. Historia, arquitectura y arqueología*, Sabadell

Marabini, 1973:

M. T. Marabini, *The Roman thin Waled Pottery from Cosa (1946-1954)*, Roma (Memoirs of the American Academy in Rome, XXXII)

Marcet i Sanmartí, 1989:

R. Marcet i E. Sanmartí, *Empúries*, Barcelona

Mariné, 2001:

M. Mariné Isidro, *Fíbulas romanas en Hispania: la Meseta*, Madrid (Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXIV)

Mayet, 1975:

F. Mayet, *Les céramiques à parois fines dans la Peninsule Ibérique*, Paris

Merino i Rocas, 1990:

J. Merino i X. Rocas, Estudi de tres àmbits significatius, *L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos. Dos establiments agrícoles d'època romana a Viladamat (campanyes de 1982 a 1988)* a cura de J. Casas, Girona, 105-160 (Sèrie Monogràfica, 10)

Morel, 1981:

J.-P. Morel, *Céramique campanienne: les formes*, Roma (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 244)

Nieto *et al.*, 1989:

J. Nieto, A. Jover, P. Izquierdo, A. M. Puig, A. Alaminos, A. Martín, M. Pujol, H. Palou i S. Colomer, *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip I*, Girona (Sèrie Monogràfica, 9)

Nieto i Nolla, 1985:

F. J. Nieto i J. M. Nolla, El yacimiento arqueológico submarino de Riells-La Clota y su relación con Ampurias, *VI Congreso Internacional de Arqueología Submarina (Cartagena, 1982)*, Madrid, 265-283 (= *Cypsela*, V, 1985, Girona, 143162)

Nieto i Raurich, 1998:

F. X. Nieto i X. Raurich, La infraestructura portuaria ampuritana, *III Jornadas de Arqueología Subacuática (Valencia, 13, 14 y 15 de noviembre de 1997)*, València, 57-76

Nolla, 1977:

J. M. Nolla, *La ciudad romana de Gerunda*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona

Nolla, 1978:

J. M. Nolla, Una producció característica: les àmfores "DB", *Cypsela*, II, Girona, 201-230

Nolla, 1979-1980:

J. M. Nolla, Noves aportacions a l'estudi dels orígens de *Gerunda*, *Homenatge a Lluís Batlle i Prats. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXV/1, Girona, 107-118

Nolla, 1980:

J. M. Nolla, Excavacions i sondeigs a Girona: el sector de la Seu, *Revista de Girona*, 91, Girona, 83-91

Nolla, 1981:

J. M. Nolla, La ceràmica d'engalba blanca. Una nova aportació a l'estudi del període baixrepublicà (segles II-I aC) al nord-est del Principat, *Estudi General. Miscel·lània commemorativa del desè aniversari del Col·legi Universitari de Girona (1969-1970 – 1979-1980)*, I, Girona, 51-62

Nolla, 1982

J. M. Nolla, Les decoracions de les ceràmiques emporitanes, *Cypsela*, IV, Girona, 133-135

Nolla, 1985:

J. M. Nolla, Les ceràmiques indígenes fines del nord-est de Catalunya. Una forma nova de la ceràmica d'engalba blanca, *Homenatge al Dr. Josep Mª Corominas. Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, Banyoles, volum II 189-195

Nolla, 1987:

J. M. Nolla, *Girona romana. De la fundació a la fi del món antic*, Girona (Col·lecció Quaderns d'Història de Girona)

Nolla, 1988:

J. M. Nolla, *Gerunda: dels orígens a la fi del món antic, Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 7, Barcelona, 69-108 i IV làmines

Nolla, 1998:

J. M. Nolla, Empúries. Creixement, crisi i adaptació. Algunes consideracions, *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior. Actes de les Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. Homenatge a Josep Estrada i Garriga (Granollers 1987)* a cura de M. Mayer, J. M. Nolla i J. Pardo, Barcelona, 429-439

Nolla, 1999:

J. M. Nolla, El material ceràmic dels nivells fundacionals de Gerunda. Els estrats inferiors de Casa Pastors, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 9, Lleida, 181-214

Nolla, 2007:

J. M. Nolla, *Gerunda y la defensa de la Via Augusta en la Antigüedad Tardía, Murallas de Ciudades romanas en el occidente del Imperio. Lucus Augusti como paradigma. Actas del Congreso Internacional celebrado en Lugo (26-29-XI-2005) en el V aniversario de la declaración, por la UNESCO, de las Murallas de Lugo como Patrimonio de la Humanidad* a cura de A. Rodríguez Colmenero i I. Rodà de Llanza, Lugo, 633-647

Nolla, 2008:

J. M. Nolla, La producció de les àmfores tarraconenses a la Catalunya septentrional, *La producció i el comerç de les àmfores de la Prouincia Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Barcelona, 163-175 (Monografies 8)

Nolla, ed., 2002:

F. Aicart, J. Burch, E. Canal, M. Figueras, J. Llinàs, M^a del M. Llorens, J. M. Nolla, L. Palahí, G. de Prado, J. Sagraera, M. Sureda i J. Tremoleda, *Pla de Palol. Un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro*, Castell-Platja d'Aro

Nolla, Canes y Rocas, 1982:

J. M. Nolla, J. M. Canes y X. Rocas, Un forn romà de terrissa a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). Excavacions de 1980-1981, *Ampurias*, 44, Barcelona, 147-183

Nolla i Casas, 1984:

J. M. Nolla i J. Casas, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona

Nolla et al., 2005:

J. M. Nolla, J. Casas, P. Santamaria i C. Oliart, La necròpoli oriental de la vil·la romana del Collet de Sant Antoni, *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae. Estudi General*, 25, Girona, a cura de J. M. Nolla, J. Casas i P. Santamaria, 11-103

Nolla i Nieto, 1979:

J. M. Nolla i F. J. Nieto, Acerca de la cronología de la muralla romana tardía de Gerunda: la Terra Sigillata Clara de Casa Pastors, *Faventia*, 1/2, Bellaterra, 263-283

Nolla i Nieto, 1989:

J. M. Nolla i F. J. Nieto, La importación de ánforas romanas en Cataluña durante el período tardo-republicano, *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche. Actes du colloque de Sienne (22-24 mai 1986)*, Roma, 367-391 (Collection de l'École Française de Rome, 114)

Nolla i Palahí, 2007:

J. M. Nolla i L. Palahí, La fundació de *Gerunda*, *De Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat* a cura de L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, Girona, 213-234 (Col·lecció Història de Girona 41)

Nolla, Sagrera i Burch, 2007:

III. Les ceràmiques emporitanes tardanes. Una producció terrissaire d'abast regional a cavall entre el canvi d'era. Estat de la qüestió, *Les imitacions de vaixel·la fina importada a la Hispania Citerior (segles I aC – I dC)* a cura de M. Roca i Roumens i J. Principal, Tarragona, 47-67 (Sèrie Documenta 6)

Nolla *et al.*, 2003:

J. M. Nolla, C. Patiño, J. Sagrera i D. Vivó, *La vil·la romana i el jaciment altmedieval de Sant Pere de Montfullà (Bescanó, el Gironès)*, Girona (Estudis Arqueològics, 5)

Nolla *et al.*, 2008:

J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda, E. Canal, G. Garcia, M. J. Lloveras i J. Canal, *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 8)

Olesti, en premsa:

O. Olesti, Transformaciones en el paisaje del Alto Imperio al Bajo Imperio: *Rufinus Octavianus* y el noreste hispano a principios del s. IV d.C., *Transformando territorios. Explotando recursos, poblaciones en movimiento y conflictos sociales en los Imperios Antiguos* a cura de T. Nàco i B. Antela, Oxford (BAR International Series)

Oliva, 1970:

M. Oliva Prat, Un grupo de cabañas preromanas en Montilivi (Gerona), *Pyrenae*, 6, Barcelona, 213-224

Oliva, 1972:

M. Oliva Prat, Interés arqueológico del subsuelo de Casa Pastors, *Prospecto de Ferias de la Agencia Rabell*, Girona (sense paginar)

Oliva, 1976:

M. Oliva Prat, Excavaciones arqueológicas en la provincia de Gerona, en 1973, *Noticiario Arqueológico Hispano*, *Prehistoria*, 5, Madrid, 133-140

Palahí i Nolla, en premsa:

L. Palahí i J. M. Nolla, *Felix Turissa. La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus*, Tarragona

Palanques, 1992:

M.L. Palanques, *Las lucernas de Pollentia*, Palma de Mallorca (The Willian L. Bryant Foundation, Monografia 4)

Pallarès, 1960:

F. Pallarès, Notas complementarias sobre Terra Sigillata Clara: sigillata clara en el Museo de Copenhague, *Rivista di Studi Liguri*, XXVI, Bordighera, 264-268

Pavolini, 1987:

C. Pavolini, Le lucerne romane fra il III sec. aC e il III sec. dC, *Céramiques hellénistiques et romaines*, II, París, 139-166

Ponce, 1975:

A. M. Ponce, Descripción de algunos de los jarritos hallados en el yacimiento de isla Pedrosa, *Inmersión y Ciencia*, 8-9, Barcelona, 97-99

Pons *et al.*, 1981:

E. Pons, A. Toledo i J. M. Llorens, *El recinte fortificat de Puig Castellet. Lloret de Mar. (Excavacions 1975-1980)*, Girona (Sèrie monogràfica 3)

Ponsich, 1961:

M. Ponsich *Les lampes romaines en terre cuite de la Maurétanie Tingitane*, Rabat

Rahola, 1929:

C. Rahola, *La ciutat de Girona*, Barcelona (2 volums)

Raynaud, 1993a:

Cl. Raynaud, Céramique claire B, *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VIIème s. av. N. è. – VIIème s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*. Lattara, 6 a cura de M. Py, Lattes, 175-184

Raynaud, 1993b:

Cl. Raynaud, Céramique luisante, *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VIIème s. av. N. è. – VIIème s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*. Lattara, 6 a cura de M. Py, Lattes, 504-510

Remolà, 2000:

J. A. Remolà, *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis). Siglos IV-VII dC*, Barcelona (Col·lecció Instrumentum, 7)

Ribera, 2006:

A. Ribera i Lacomba, Contextos cerámicos del siglo I aC: De Valentia a Magdalensberg, *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de Pézenas*, Marseille, 419-430

Ricci, 1973:

M. Ricci, Per una cronologia delle lucerne tardoreppublicane, *Rivista di Studi Liguri*, XXXIV, Bordighera, 168-233

Robin, 2000:

B. Robin Petitot, *Catalogue des lampes grecques et romaines. Les collections du Musée de l'Arles Antique*, Arles

Roman, 1987:

Y. Roman, Le navire d'Estartit (Gerona), la date de son naufrage et sa signification, *Actes del I Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat, economia, producció i començ al Mediterrani occidental* (Badalona, 28 de novembre a 1 de desembre de 1985), Badalona, 302-312 (Monografies Badalonines, 9)

Ruiz de Arbulo, 1994:

J. Ruiz de Arbulo, El gimnasio de Emporion (s. II-I aC), *Butlletí Arqueològic*, època IV, 16, Tarragona, 11-44

Sanmartí, 1978:

E. Sanmartí, *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, Barcelona (Monografies emporitanes, IV)

Sanmartí, 1982:

E. Sanmartí, Una nova tomba del segle II aC de la necròpolis emporitana de les Corts, *Informació Arqueològica*, 39, Barcelona, 74-81

Sanmartí, Nolla i Aquilué, 1983-1984:

E. Sanmartí, J. M. Nolla i J. Aquilué, Les excavacions a l'àrea del Pàrking al sud de la Neàpolis d'Empúries. (Informe preliminar), *Empúries*, 45-46, Barcelona, 110-153

Sanmartí et al., 1990:

E. Sanmartí, P. Castanyer i J. Tremoleda, Emporion: un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana. (Los santuarios helenísticos de su sector meridional), *Stadt und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit Kolloquium in Madrid vom 19. bis 23. Oktober 1987*, München, 117-194 i dues làmines

Tchernia, 1986:

A. Tchernia, *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*, Roma (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et Rome, fasc. 261)

Tremoleda, 2000:

J. Tremoleda, *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña (Época augustea y altoimperial)*, Oxford (BAR International Series, 835)

Tremoleda, Roure i Castanyer, 1986-1987:

J. Tremoleda, A. Roure i P. Castanyer, Recull i estudi dels materials romans de l'àrea de Banyoles, *Homenatge Pere Alsina i Torrent. Centari del descobriment de la mandíbula de Banyoles, 1887-1987. Quaderns 1986-1987*, Banyoles, 121-145

Van Ootheghem, 1954:

J. Van Ootheghem, S. J., *Pompée le Grand bâtisseur d'Empire*, Bruxelles (Académie royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Mémoires, tome XLIX)

Vegas, 1973:

M. Vegas, *Cerámica común romana del Mediterráneo occidental*, Barcelona (Publicaciones Eventuales, 22)

Vilà et al., 1994:

M^a del V. Vilà, Mª C. Barrachina, S. Martín i Mª M. Negre, Decoracions a la ceràmica a mà de Montbarbat, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIII, 57-74

Universitat de Girona

Institut de Recerca Històrica

**Laboratori d'Arqueologia
i Prehistòria**